

* नमः श्रीपूज्यपादाय *

सनातनजैनग्रंथमाला ।

१२

काव्यतीर्थ व्याकरणशास्त्रि-श्रीश्रीलालजैनकृत

संस्कृतप्रवेशिणी

प्रथमभाग ।

जिसको

गांधीहरिभाईदेवकरण एंड सन्स द्वारा संरक्षित

भारतीय जैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाके महामंत्री

श्रीपन्नालाल बाकलीवालने

आकल्लजनिवासी स्वर्गीय श्रेष्ठिवर्य-

नाथारंगजी गांधीके स्मरणार्थ

कलिकाताके

९, विश्वकोष लेन बागबाजार विश्वकोष प्रेसमें,
श्रीराखालचंद्र मित्रके प्रबंधसे छपाकर प्रकाशित किया ।

वीर निर्वाण संवत् २४४२.

प्रथमावृत्ति

ईशवीय सन् १९१६. { मूल्य १) रुपया ।

वक्तव्य ।

महाशय !

इस पुस्तकके लिखे जानेमें दो प्रधान कारण हैं एकतो आजकल अंग्रेजी स्कूलोंमें जो संस्कृत सिखानेवाली पुस्तकें पढ़ाई जाती हैं उनसे अधिक परिश्रम करनेपर भी फल कम होता है विद्यार्थी रात्रिदिन रूप रटते २ थक जाते हैं पर रूपोंका ज्ञान नहीं होता यदि किसी अपरिचित शब्दके रूप चलाने होते हैं तो पहिले कंठ किये हुये शब्दके रूप चलाते हैं और फिर उस शब्दके । इस तरह एकतो अनुवाद करनेमें अधिक समय लगता है और दूसरे कंठ किये हुये शब्दके रूपमें भ्रम होनेसे उसके समान अन्य शब्दके रूपमें भी भ्रांति हो जाती है इत्यादि कठिनाइयोंके वशीभूत हो हमारे नव युवक संस्कृतको अतिक्लिष्ट और अगम्य समझकर पढ़ना छोड़ बैठते हैं जिससे कि इस पवित्र विद्याका प्रतिदिन ज्वाल होता चला जाता है । दूसरा कारण यह है कि हमारे पुरातनः पद्धतिसे पढ़ने वाले महाशय व्याकरणादि विषयोंमें तो अति निष्णात हो जाते हैं परंतु उनको अनुवाद करना विलकुल नहीं आता यदि कभी संस्कृतमें वार्तालापादि करनेका काम पड़ जाता है तो दो चार शब्द भी नहीं बोल सक्ते । जिससे कि परीक्षाओंमें अनुत्तीर्ण हो उत्साह हीन हो जाते हैं और पढ़ना छोड़ बैठते हैं । बंस इन्हीं दो कारणोंके वशीभूत हो हम इस पुस्तकके निर्माण और प्रकाशनमें बाध्य हुये हैं । इस पुस्तकके दो भाग हैं जिसमेंसे प्रथम भागमें शब्दोंके प्रथमा, द्वितीया तथा संबोधन विभक्तियोंके, धातुओंमें भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान, भूत भविष्यत् और आज्ञा अर्थके रूप बतलाये गये हैं अन्य पुस्तकोंमें इट्, अनिट्,

धातु-प्रत्यय आदि सुगम रीतिसे नहीं बतलाये हैं जिससे कि लिट्, लुङ् आदि लकारोंके रूप समझमें नहीं आते सो इसमें वह कठनाई नहीं है उसके जाननेके लिये धातुमें एक अनुबंध लगा दिया है जिससे विद्यार्थीको पढ़नेमें अति सुगमता होती है छोटेसे लेकर बड़े बूढ़े सब लोग इसको पढ़ सकते हैं। दूसरे भागमें शेष कुल विभक्तियों और धातुओंके रूप प्रयोग सहित बतलाये गये हैं। इसलिये इन दोनों भागोंके पढ़ लेनेसे संस्कृतमें अनुवाद, पत्र, लेख आदिका लिखना, वार्तालापका करना, संस्कृत ग्रंथोंका समझना भली भांति आसकता है।

कलकत्ता ।
२५ मार्च सन् १९१६ ।

}

वशंवद
श्रीश्रीलाल जैन ।

विद्यार्थियोंको सूचना

पढते समय पाठके ऊपर दिये गये हेडिंग (शिरनाम) के अनुसार शब्दोंके रूपोंको विचारना चाहिये कि इसमें हिंदीसे क्या विशेषता है। अर्थात् जैसे कि पहिला पाठ पढ़ना है उसके ऊपर हेडिंगमें “भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान कालके रूप और उनका पुलिङ्ग अकारांत शब्दोंके कर्ता तथा कर्मके रूपोंके साथ प्रयोग” ऐसा लिखा है तो समझना चाहिये कि—इस पाठमें जिन शब्दोंके आखिरमें ‘अ’ है उस शब्दके कर्ता तथा कर्मके रूप बतलाये हैं इसलिये जिसके ऊपर कर्ता लिखा है वह कर्त्ताका और जिसके

ऊपर कर्म लिखा है वह कर्मका रूप है और जिसके वाई' तरफ १ लिखा है वहांसे आगे एक वचन, २ लिखा है वहांसे आगे द्विवचन और ३ लिखा है वहांसे आगे बहुवचनके कर्ता, कर्म और क्रियाके रूप समझाये गये हैं। संस्कृतमें उदाहरण "जैनः जिनं अर्चति" है और हिंदीमें "जैन जिनको पूजता है" ऐसा है। हिंदीसे संस्कृतमें केवल इतनी ही विशेषता है कि कर्ताके एकवचनमें विसर्ग (:) और कर्मके एकवचनमें अनुस्वार (') लग गया है क्रियाका रूप बिलकुल दूसरा है इसी तरह जितने उदाहरण दिये हैं उन सबमें और अपने मनसे विचारे हुये अन्यशब्दोंमें भी यही बात घटा लेनी चाहिये। इस प्रकार करनेसे शब्दोंके रूप भली भांति ध्यानमें आजायेंगे और कालांतरमें भी विस्मृत न होंगे जब इस तरह रूप पके हो जाय तब पाठमें दिये गये अशुद्ध शुद्ध भागको विचारे। बादको "नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ" के नीचे लिखे हुये शब्दोंमें यदि कर्त्ताका रूप है तो कर्म, क्रिया, कर्मका रूप है तो कर्ता, क्रिया और क्रियाका रूप है तो कर्ता कर्म किसी न किसी शब्दका जिसका कि अर्थ ठीक बैठता हो बना २ कर लिखे' और फिर संस्कृत हिंदीका अनुवाद करना प्रारंभ करें। अनुवादमें कर्ताके अनुसार क्रियाका विशेष ध्यान रहना चाहिये अर्थात् कर्ता एक वचन हो तो क्रिया भी एक वचनकी, कर्ता द्विवचन हो तो क्रिया भी द्विवचनकी, और कर्ता बहुवचनका हो तो क्रिया भी बहु वचनकी रखनी चाहिये। कर्मके लिये कोई नियम नहीं है। कर्म चाहे एक वचन हो चाहे' द्विवचन हो और चाहे' बहुवचन हो उसके कारणसे कर्ता अथवा क्रियामें कोई विकार नहीं होगा।

नमः श्रीपूज्यपादाय ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

१२

संस्कृत-प्रवेशिनी ।

(प्रथमभाग)

मंगलाचरण ।

नत्वाऽखिलज्ञं खिलभूयमासं

खलाखलानामखिलक्रियाणां ।

रचामि रुच्यान्नविबोधनाय

प्रवेशिनीं संस्कृतसंस्कृतस्य ॥१॥

(भ्वादि और तुदादिगणकी धातुओंके वर्तमानकालके रूप

और उनका अकारान्त पुंलिंग शब्दोंके कर्ता

तथा कर्मके रूपके साथ प्रयोग)

(सूचना—विद्यार्थियोंको चाहिये कि शब्दोंके कर्ता कर्मके रूपोंको भली भाँति ध्यानसे रक्खें तथा जितने शब्द उनके समाग मिले उनको उसीतरह कर्ता और कर्ममें बना बना कर प्रयोग करें । तत्पश्चात् रूपोंके दृढ़ हो जानेपर पाठमें दियेहुये अष्टाद्वभागकी शुद्ध-करें । इसतरह करनेसे रूपोंके कंठ करनेकी आवश्यकता न होगी ।)

प्रथम पाठ ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया	कर्त्ता (१)	कर्म (२)	क्रिया (३)
१। जैनः	जिनं	अर्चति ।	जैनौ	जिन भगवानको	पूजता है ।
बालकः	ग्रंथं	पठति ।	बालक	ग्रंथ	पढ़ता है ।
छात्रः	ग्रंथं	लिखति ।	विद्यार्थी	ग्रंथ	लिखता है ।
जनः	अर्थं	इच्छति ।	मनुष्य	धन	चाहता है ।
क्षत्रियः	ग्रामं	रक्षति ।	क्षत्रिय	ग्रामकी	रक्षाकरता है ।
दहनः	वृक्षं	दहति ।	अग्नि	वृक्ष	जलाती है ।
शिष्यः	आश्रमं	गच्छति ।	शिष्य	आश्रमको	जाता है ।
अश्वः	घासं	खादति ।	घोड़ा	घास	खाता है ।
पाठकः	छात्रं	पृच्छति ।	अध्यापक	विद्यार्थीको	पूछता है ।

२। पुरुषौ	जिनौ	अर्चतः ।	दो पुरुष	दो जिन भगवानको	पूजते हैं ।
बालकौ	ग्रंथौ	पठतः ।	दो बालक	दो ग्रंथ	पढ़ते हैं ।
छात्रौ	ग्रंथौ	लिखतः ।	दो विद्यार्थी	दो ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालौ	सोदकौ	इच्छतः ।	दो बालक	दो लड्डू	चाहते हैं ।
क्षत्रियौ	ग्रामौ	रक्षतः ।	दो क्षत्रिय	दो ग्रामकी	रक्षा करते हैं ।
अनलौ	वृक्षौ	दहतः ।	दो अग्नि	दो वृक्षोंको	जलाती हैं ।
शिष्यौ	आश्रमौ	गच्छतः ।	दो विद्यार्थी	दो आश्रमोंको	जाते हैं ।
सिंहौ	मानुषौ	खादतः ।	दो सिंह	दो मनुष्योंको	खाते हैं ।
पाठकौ	प्रश्नौ	पृच्छतः ।	दो अध्यापक	दो प्रश्न	पूछते हैं ।

१। जो क्रियाको करे उसे कर्त्ता कहते हैं। २। कर्त्ता अपनी क्रियासे जिसको करे उसे कर्म कहते हैं। ३। कर्त्ताके हलनचलनादिद्वय व्यापारको क्रिया कहते हैं। अथवा वाक्यके अर्थको पूर्ण कर दे सो क्रिया है।

३ । बालकाः	ग्रंथान्	पठन्ति ।	अनेक बालक	अनेक ग्रंथ	पढ़ते हैं ।
छात्राः	ग्रंथान्	लिखन्ति ।	अनेक विद्यार्थी	अनेक ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालाः	मोदकान्	इच्छन्ति ।	अनेक बालक	अनेक मोदक	चाहते हैं ।
क्षत्रियाः	ग्रामान्	रक्षन्ति ।	अनेक क्षत्रिय	अनेक ग्रामोंकी	रक्षा करते हैं ।
पावकाः	वृक्षान्	दहन्ति ।	अनेक अग्नि	अनेक वृक्षोंको	जलाती हैं ।
सज्जनाः	आश्रमान्	गच्छन्ति ।	अनेक सज्जन	अनेक आश्रमोंकी	जाते हैं ।
सिंहाः	मानुषान्	खादन्ति ।	अनेक सिंह	अनेक मनुष्योंको	खाने हैं ।
पाठकाः	प्रश्नान्	पृच्छन्ति ।	अनेक अध्यापक	अनेक प्रश्न	पूछते हैं ।

धात्वर्थ(१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पठ(२)	पठना	(पठ् + अ + ति३)	पठति	पठतः	पठन्ति ।
लिख	लिखना	(लिख् + अ + ति)	लिखति	लिखतः	लिखन्ति ।
इष्टु	चाहना	(इच्छ् + अ + ति)	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति ।
रक्ष	रक्षाकरना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
दहो	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति	दहतः	दहन्ति ।
गच्छ्	जाना	(गच्छ् + अ + ति)	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति ।
खाद्	खाना	(खाद् + अ + ति)	खादति	खादतः	खादन्ति ।
प्रच्छो	पूचना	(पृच्छ् + अ + ति)	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति ।

१ । धातु जिस तरहकी लिखी है वैसीही याद करना चाहिये । २ । धातु तीन प्रकारकी होती है परस्मैपदी, आत्मनेपदी और उभयपदी । जिस धातुमें ज्, लगा हो वह उभयपदी, जिसमें ऐ अथवा ङ् लगा हो वह आत्मनेपदी और जिसमें ज् ए ङ् ये न लगे होंवे सब परस्मैपदी है । ३ । परस्मैपदी धातुके अन्य पुरुषके एकवचनमें ति, द्विवचनमें, तः और बहुवचनमें ण्ति प्रत्यय लगता है ।

पृष्ठ ।			पृष्ठ ।		
जिनाः	धर्मं	दिशति ।	जिनाः	धर्मं	दिशन्ति ।
बालकाः	ग्रंथं	पठति ।	बालकाः	ग्रंथं	पठन्ति ।
क्रोधः	पुरुषं	दहति ।	क्रोधः	पुरुषं	दहति ।
सारसौ	तडागं	गच्छति ।	सारसौ	तडागं	गच्छति ।
पण्डितान्	ग्रंथान्	पठति ।	पण्डिताः	ग्रंथान्	पठन्ति ।
अनलं	ग्रामं	दहति ।	अनलः	ग्रामं	दहति ।
धार्मिकौ	शिवं	इच्छति ।	धार्मिकः	शिवं	इच्छति ।
बालकः	लाजाः	खादति ।	बालकः	लाजान्	खादति ।
अश्वौ	घासः	खादतः ।	अश्वौ	घासं	खादतः ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

मूर्खौ, कोटपालः, दहति, रक्षतः, गच्छति, नमति, ग्रामं, आचार्याः, ग्रंथान्, पृच्छति, खादति, सेवकान्, क्रोडतः, पठति ।

हिंदी बनाओ—

जैनाः जिनं अर्चन्ति । गजः तडागं गच्छति । जनः स्वर्गं इच्छति । सूपकारः ओदनं पचति (पकाता है) । बुधाः धर्मं इच्छन्ति । पण्डिताः न खेलन्ति । कर्णधारः (मल्लाह) नदं तरति । भव्याः संसारं तरन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी हंसते हैं । धन (अर्थः) सुख देता है (यच्छति) लडका कालिजको (विद्यालय) जाता है । किसान (कृषीवल) अमाज बोता (वपति) है । मेघ समुद्रको जाते हैं ।

एक०

द्वि०

बहु०

कर्ता	(प्र० वि०)	धर्मः	धर्मौ	धर्माः
कर्म	(द्वि० वि०)	धर्मं	,,	धर्मान्

इसी प्रकार कुल (सर्वादि भिन्न) अक्षरांत शब्दोंके रूप होते हैं ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत पुंलिंग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१। मुनिः	गिरिं	गच्छति ।	मुनि	पर्वतको	जाता है ।
ऋषिः	नृपतिं	वदति ।	ऋषि	राजाको	कहता है ।
अहिः	कपिं	दशति ।	सांप	बंदरको	काटता है ।

२। मुनी	गिरी	गच्छतः ।	दो मुनि	दो पर्वतोंको	जाते हैं ।
ऋषी	नृपती	वदतः ।	दो ऋषि	दो राजाओंको	कहते हैं ।
अही	कपी	दशतः ।	दो सांप	दो बंदरोंको	काटते हैं ।

३। मुनयः	गिरीन्	गच्छन्ति ।	मुनिलोग	पर्वतोंको	जाते हैं
ऋषयः	नृपतीन्	वदन्ति ।	ऋषि	राजाओंको	कहते हैं
अहयः	कपीन्	दशन्ति ।	सांप	बंदरोंको	काटते हैं ।

धात्वर्थ

वद	बोलना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति
दंशौ	काटना	(दश् + अ + ति)	दशति	दशतः	दशन्ति

अशुद्ध

शुद्ध

कपयः	गिरिं	गच्छति ।	कपयः	गिरिं	गच्छन्ति ।
मुनिः	यतिं	पृच्छतः ।	मुनिः	यतिं	पृच्छति ।
अही	भेकान्	खादन्ति ।	अही	भेकान्	खादतः ।
कविः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।	कवयः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।
ऋषयः	शिष्यान्	उपदिशति ।	ऋषिः	शिष्यान्	उपदिशति ।
अग्नयः	वृक्षान्	दहतः ।	अग्नो	वृक्षान्	दहतः ।
नृपतिः	मुनयः	वदति ।	नृपतिः	मुनीन्	वदति ।
अहयः	कपिः	दशन्ति ।	अहयः	कपीन्	दशन्ति ।

शुद्ध करो—

शिष्यः यतयः अनुगच्छति । अग्निः धूमं वहति । जनः मोक्षं
इच्छति । मुनी गच्छन्ति । यतिः जीवं रक्षति । अतिथिः आलयं
आगच्छति । श्रावकः अभक्ष्यं न खादतः । क्वातः सन्मतिं अर्चति ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अरयः, यतौन्, मुनिः, विधिं, रविः, गच्छतः, पठति, दशतः,
लिखति, पृच्छति, निन्दति ।

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी गुरुको पीछे पीछे चलता है । श्रावक मुनियोंको
पूजते हैं । मुनिलोग धर्मका उपदेश देते हैं (उपदिशन्ति) । हाथी
तलाबको जाता है । रामदास दुश्मनको निंदा करता है (निन्दति) ।
नौकर बोझा ढोता (वहति) है । विद्यार्थी गुरुको पूछता है ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूरा करो—

कमठः पार्श्वनाथं —, रविः करं —, श्रावकः
मूलगुणं —, यतिः धम —, — निपतति, नरः
— इच्छति, — सज्जनं निन्दति ।

प्रथमा—मुनिः मुनी मुनयः ।

द्वितीया—मुनिं ,, मुनीन् ।

तृतीय पाठ ।

उकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुरुः	शिष्यं	पृच्छति ।	गुरु	लड़केको	पूछता है ।
साधुः	मेघं	गच्छति ।	साधु	सुमेरुपर्वतको	जाता है ।
भानुः	अंशं	विकिरति ।	सूरज	किरणको	फेलाता है ।
प्रभुः	तण्डुलं	क्षतति ।	स्वामी	बच्चेको	काटता है ।

२ गुरु शिशू वदतः । दो गुरु दो लड़कोंकी कहते हैं ।
 साधू मेरु गच्छतः । दो साध दो समे रूपधर्तोंकी जाते हैं ।
 भानू अंशू विकिरतः । दो सूरज किरणोंकी फैलाते हैं ।
 प्रभू तरु कृततः । दो मालिक दो बच्चोंकी काटते हैं ।

३ गुरवः शिशून् चवंति । गुरु विद्यार्थियोंकी चूमते हैं ।
 साधवः मेरुन् गच्छन्ति । साधू मेरुधर्तोंकी जाते हैं ।
 भानवः अंशून् विकिरन्ति । सूरज किरणोंकी फैलाते हैं ।
 प्रभवः तरुन् कृतन्ति । मालिक बच्चोंकी काटते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

गुरवः छात्रान् उपदिशति । गुरवः छात्रान् उपदिशन्ति ।
 इंदुः अंशून् विकिरन्ति । इंदुः अंशून् विकिरति ।
 वैद्यः बाह्वः कृतति । वैद्यः बाह्वन् कृतति ।
 विष्णुः पर्वतं व्रजतः । विष्णुः पर्वतं व्रजति ।
 परशुं वृक्षान् कृतति । परशुः वृक्षान् कृतति ।
 विभावसुः तरवः दहति । विभावसुः तरुन् दहति ।

• नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बंधुः, प्रभुः, परशुः, अर्चति, अर्दति, व्रजति, तरुं, विभावसुः,
 शत्रुः, साधुः, पचति, कारुः, तक्षति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
क्रदि	रोना	(क्रद् + अ + ति)	क्रंदति	क्रंदतः	क्रंदन्ति ।
खेल	खेलना	(खेल् + अ + ति)	खेलति	खेलतः	खेलन्ति ।
अर्द	पीडादेना	(अर्द् + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।
अर्च	पूजाकरना	(अर्च् + अ + ति)	अर्चति	अर्चतः	अर्चन्ति ।
दिश	आज्ञादेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।

व्रज चलना (व्रज् + अ + ति) व्रजति व्रजतः व्रजंति ।
 कृती क्खेदना (कृत् + अ + ति) कृतति कृततः कृतंति ।
 चुबि चूमना (चुब् + अ + ति) चुबति चुबतः चुबंति ।
 इषु (इच्छ्) इच्छाकरना (इच्छ् + अ + ति) इच्छति इच्छतः इच्छंति ।

संस्कृत बनाओ—

लडका रोता है । दुर्जन सज्जनको दुःख देता है । सूरज चलता है । बड़ई (कारु) वनको जाता है । मनुष्य साधुओंको पूजते हैं । बंधु बच्चेको चूमते हैं ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—इंदुं इच्छति, कारुः — कृतति, बंधवः —
 चुबंति । — भानुं अर्चन्ति, — शत्रुं अदति ।

उकारान्त पुलिङ्ग शिशु शब्दके रूप ।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—शिशुः	शिशू	शिशवः
द्वितीया—शिशुं	,,	शिशन्

चतुर्थ पाठः ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गृहीता	दातारं	अर्चति ।	लेनेवाला	दाताको	पूजता है ।
वक्ता	श्रोतारं	वदति ।	वक्ता	श्रोताको	कहता है ।
भर्ता	कर्तारं	पृच्छति ।	स्वामी	कर्ताको	पूछता है ।
जीता	योद्धारं	वदति ।	जीतनेवाला	योद्धाको	कहता है ।
२ गृहीतारी	दातारी	अर्चतः ।	दे। गृहीता	दे। दाताओंको	पूजते हैं ।
वक्तारी	श्रोतारी	वदतः ।	दे। वक्ता	दे। श्रोताओंको	कहते हैं ।
भर्तारी	कर्तारी	पृच्छतः ।	दे। स्वामी	दे। कर्ताओंको	पूछते हैं ।
जीतारी	योद्धारी	गदतः ।	दे। जीतनेवाला	दे। योद्धाओंको	कहते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
३ गृहीतारः	दातृन्	अर्चन्ति ।	अनेक गृहीता	अनेक दाताओंको	पूजते हैं ।
वक्तारः	श्रोतृन्	वदन्ति ।	अनेक वक्ता	अनेक श्रोताओंको	कहते हैं ।
भर्तारः	कर्तृन्	पृच्छन्ति ।	अनेक स्वामी	अनेक कर्ताओंको	पूछते हैं ।
जितारः	योद्धृन्	गदन्ति ।	अनेक जीतनेवाले	अनेक योद्धाओंको	कहते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	• अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद	कहना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति ।
गद	,,	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदन्ति ।
हृ	हरना	(हर् + अ + ति)	हरति	हरतः	हरन्ति ।
सृश्चौ	कृना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।
अर्ह	पूजना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हन्ति ।
रक्ष	रक्षा करना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
(उप)दिशौञ्	उपदेशदेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
कृत्	क्रेदना (काटना)	(कृत् + अ + ति)	कृतति	कृततः	कृतन्ति ।
अर्द	पीड़ादेना	(अर्द् + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

जितारः	योद्धृन्	गदति ।	जितारः	योद्धृन्	गदन्ति ।
श्रोता	वक्तारं	वदतः ।	श्रोता	वक्तारं	वदति ।
भर्तारौ	भृत्यं	आदिशन्ति ।	भर्तारौ	भृत्यं	आदिशतः ।
गृहीता	दातां	अर्चति ।	गृहीता	दातारं	अर्चति ।
दोग्धा	कर्तारः	पृच्छति ।	दोग्धा	कर्तारं	पृच्छति ।
भर्तारः	हर्ता	गदन्ति ।	भर्तारः	हर्तारं	गदन्ति ।
उपदेशारः	श्रोतारं	गदति ।	उपदेशा	श्रोतारं	गदति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

हर्तारः ग्रंथान् हरति । हर्ता ग्रंथान् हरति ।
भर्ता भृत्यान् रक्षति । भर्तारः भृत्यान् रक्षति ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अर्हति, जितारः, कर्ता, हर्तारो, दोग्धून्, अंचति, अर्हति, भर्तारं,
अर्चतः, पृच्छति, जितृन्, गदतः, वदति ।

शुद्ध करो—

भेत्ता घटं सृशति । बोद्धारः छात्रान् पृच्छति । साधुः श्रोतृन्
उपदिशतः । सविता (सूर्य) गिरिं सृशति । प्रभुः हंतां अर्दति । श्रो-
तारः गुरुं अर्चतः । जितारो वक्तारः पृच्छति । परशुः तरुन् कतंति ।

संस्कृत बनाओ—

दाता गरीबको पूकता है । गरीब दाताको पूजा करता है ।
मालिक चौर (चूत) की पिछारो करता है । पूकनेवाला (पृष्टृ)
गुरुको पूकता है । विद्यार्थी गुरुकी पूजा करता है । तोला
(माट) बाजार (हाट) को जाता है ।

एक०

द्वि०

वहु०

प्रथमा	—	दाता	दातारो	दातारः
द्वितीया	—	दातारं	„	दातृन्

पंचम पाठ ।

व्यंजनांत पु'लिंग ।

चकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जलमुक्	गिरिं	सृशति ।	मेघ	पर्वतको	कूता है ।
बालकः	जलमुचं	पश्यति ।	बालक	मेघको	देखता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
पवनः	जलमुचं	विकिरति ।	हवा	मेघको	फेलाती है ।
पयोमुक्	चातकं	अवति ।	मेघ	चातकको	संतुष्ट करता है ।
चातकः	पयोमुचं	काञ्चति ।	चातक	मेघको	चाहता है ।
२ जलमुचौ	गिरी	स्पृशतः ।	दो मेघ	दो पर्वतोंको	कूते हैं ।
वातः	जलमुचौ	विकिरतः ।	हवा	दो मेघोंको	बिखेरती है ।
जलमुचौ	चातकं	अवतः ।	दो मेघ	चातकको	संतुष्ट करते हैं ।
३ वारिमुचः	गिरिं	स्पृशन्ति ।	अनेकमेघ	पर्वतको	कूते हैं ।
चातकाः	वारिमुचः	काञ्चन्ति ।	अनेक चातक	अनेक मेघोंको	चाहते हैं ।
पवनः	पयोमुचः	विकिरति ।	हवा	अनेक मेघोंको	वर्षाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

पयोमुक्, वारिमुचः, पर्वतं, अवतः, काञ्चन्ति, पश्यति, जलमुचं, अञ्चतः, विकिरति, स्पृशतः ।

शुद्ध करो—

चातकः वारिमुक् काञ्चति । जलमुचः चातकान् अवति । पयो-
मुचौ पर्वतं स्पृशति । वायुः पयोमुक् अदति ।

• एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

— पयोमुचं पश्यन्ति । पयोमुक् — अवति । —
जलमुचः — । — जलं विकिरति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	— जलमुक् (ग्)	जलमुचौ	जलमुचः
द्वितीया	— जलमुचं	”	”

धात्वर्थ

धातु अर्थ प्रत्यय एक० द्वि० बहु०

काञ्चि चाहना (काञ्च + अ + ति) काञ्चति काञ्चतः काञ्चन्ति ।
अव संतुष्टकरना (अव् + अ + ति) अवति अवतः अवन्ति ।

दृशिरो (पश्य) देखना (पश्य् + अ + ति) पश्यति पश्यतः पश्यन्ति ।

क॒ विखेरना (किर् + अ + ति) किरति किरतः किरन्ति ।

षष्ठ पाठ ।

जकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ सम्राट्	परिव्राजं	अर्चति ।	सम्राट्	संन्यासीकी	पूजा करता है ।
नृपः	सम्राजं	अवति ।	राजा	सम्राट् की	संतुष्ट करता है ।
महीपः	रज्जुसृजं	वदति ।	राजा	रज्जुनिर्माताकी	कहता है ।
२ सम्राजौ	हंतारं	अर्देतः ।	दो सम्राट्	हंताको	पीड़ा देते हैं ।
सम्राट्	परिव्राजौ	अर्चति ।	सम्राट्	दो संन्यासियोंकी	पूजता है ।
३ सम्राजः	परिव्राजं	अर्चति ।	अनेक सम्राट्	संन्यासीकी	पूजते हैं ।
नृपाः	देवराजः	अर्चति ।	अनेक राजा	अनेक इंद्रोंकी	पूजते हैं ।
भूपाः	सम्राजः	अर्चति ।	राजालोग	सम्राटोंकी	संतुष्ट करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सम्राट्, परिव्राजं, देवराजौ, नृपः, रज्जुसृजः, अवति, कांचति, पश्यतः, राजराट्, गच्छन्ति, अर्चन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्ध करो—

रज्जुसृट् रज्जं सृजन्ति । कंसपरिमृजौ नगरं गच्छति । देदेजौ देवान् अर्चति । विभ्राट् कर्तारं वदतः ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य बनाओ—

—रज्जुं सृजति । जनाः देवेजं — । राजराट् — गच्छति । मनुष्याः — अर्चन्ति । — धर्म उपदिशतः ।

संस्कृत बनाओ—

जीव कर्मको (देव) बनाता है । दो संन्यासी ग्रामको जाते हैं ।
चक्रवर्ती (सम्राट्) राज्यको रक्षा करता है । देव इन्द्रको पूजते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
सृज्	बनाना	(सृज् + अ + ति)	सृजति	सृजतः	सृजन्ति ।
अञ्च	जाना, पूजना	(अञ्च + अ + ति)	अञ्चति	अञ्चतः	अञ्चन्ति ।
अव	रक्षा करना, संतुष्टकरना	(अव् + अ + ति)	अवति	अवतः	अवन्ति ।
व्रज्	जाना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजन्ति ।
रिष	हिंसा करना	(रिष् + अ + ति)	रिषति	रिषतः	रिषन्ति ।
	एक०		द्वि०		बहु०
प्रथमा	— सम्प्राड् (ट्)	सम्प्राजौ		सम्प्राजः	
द्वितीया	— सम्प्राज्	„		„	

सप्तम पाठ ।

तकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ भूभृत्	पयोमुचं	पश्यति ।	राजा	मेघको	देखता है ।
पापकृत्	पुण्यकृतं	निन्दति ।	पापी	पुण्यात्माको	निंदा करता है ।
विपश्चित्	तीर्थकृतं	अर्चन्ति ।	विद्वान्	जिने 'द्रको	पूजता है ।
२ वारिमुक्	भूभृतौ	कुवति ।	मेघ	दो पर्वतोंको	ढकता है ।
विपश्चितौ	वनं	व्रजतः ।	दो विद्वान्	वनको	जाते हैं ।
पुण्यकृतौ	स्वर्गं	गच्छतः ।	दो पुण्यात्मा	स्वर्गको	जाते हैं ।
३ विपश्चितः	बालकान्	पृच्छन्ति ।	विद्वान् लोग	बालकोंको	पूछते हैं ।
जलमुचः	भूभृतः	कुर्वन्ति ।	मेघ	पर्वतोंको आच्छादन करते हैं ।	
पापकृतः	नरकं	गच्छन्ति ।	पापी	नरक	जाते हैं ।

अथ	शुद्ध
जलमुचः भूभृतं कुवति । जलमुक् भूभृतं कुवति ।	
भूभृत् जनान् रक्षति । भूभृतः जनान् रक्षति ।	
जनाः विपश्चित् पृच्छन्ति । जनाः विपश्चितं पृच्छन्ति ।	
विपश्चित् भूभृत् अनुगच्छति । विपश्चित् भूभृतं अनुगच्छति ।	
गोत्रभित् पर्वतं अर्दतः । गोत्रभित् पर्वतं अर्दति ।	
मूढाः विपश्चित् रिषन्ति । मूढाः विपश्चितं रिषन्ति ।	

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—आकाशं कुवति । पवनः—विकिरति । —सुखं कौञ्चति ।
 मुनयः भूभृतः— । गृहीता—अर्चति । विपश्चित्—गच्छति ।
 सम्नाट्—रिषति । भूभृत्—स्पृशति । देवैः—अर्चति ।

संस्कृत बनाओ—

मेघ पहाड़ोंको आच्छादन करते हैं । विद्वान् लोग धर्मका उपदेश देते हैं । वृक्ष मेघोंको छूते हैं । हिंसक पशुओंको मारते हैं । पुण्य-करनेवाले स्वर्गको जाते हैं । राजा पापियोंको मारता है । पंडित संसारको संतुष्ट करते हैं ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा — भूभृत् (६)	भूभृतौ	भूभृतः
द्वितीया — भूभृतं	”	”

अष्टम पाठः ।

म (व) त् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ धीमान्	गुणवंतं	अर्चति ।	बुद्धिमान्	गुणवान्को	पूजता है ।
विद्यावान्	धनवंतं	गच्छति ।	विद्यावाला	धनवान्को पास	जाता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
नेत्रवान्(१)	कंटकं	पश्यति ।	नेत्रवाला	कांटिको	देखता है ।
तडित्वान्	ज्योतिष्मन्तं	कुवति ।	मेघ	सूयको	ढकता है ।
धनवान्	बुद्धिमन्तं	वदति ।	धनवान्	बुद्धिमानको	कहता है ।
भास्वान्	प्रकाशं	यच्छति ।	सूरज	प्रकाशको	देता है ।
२ धीमन्तौ	यशस्वन्तौ	पश्यतः ।	दो बुद्धिमान	यशस्वीको	देखते हैं ।
महोपः	तडित्वन्तौ	पश्यति ।	राजा	दो मेघोंको	देखता है ।
बलवन्तौ	ग्रामं	गच्छतः ।	दो बलवान्	गांवको	जाते हैं ।
चक्षुष्मन्तौ	ग्रन्थं	पश्यतः ।	दो चक्षुष्मान्	पुस्तकको	देखते हैं ।
३ धीमन्तः	गुणवतः	अर्चन्ति ।	बुद्धिमान् (अनेक)	गुणवानोंको	पूजते हैं ।
धनवन्तः	विद्यावतः	गच्छन्ति ।	धनवाले	विद्यावालोंके पास	जाते हैं ।
नेत्रवन्तः	कंटकान्	पश्यन्ति ।	नेत्रवाले	कांटोंको	देखते हैं ।
ज्ञानवन्तः	ज्ञातान्	उपदिशन्ति ।	ज्ञानवाले	ज्ञातोंको	उपदेश देते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

बुद्धिमान्	भास्वान्	पश्यति ।	बुद्धिमान्	भास्वंतं	पश्यति ।
धनवान्	गुणवन्तं	अर्चन्ति ।	धनवन्तः	गुणवन्तं	अर्चन्ति ।
दयावान्	स्वर्गं	गच्छतः ।	दयावन्तौ	स्वर्गं	गच्छतः ।
धीमतः	ग्रन्थान्	पठन्ति ।	धीमन्तः	ग्रन्थान्	पठन्ति ।
लुब्धकाः	धनवन्तः	अर्चन्ति ।	लुब्धकाः	धनवतः	अर्चन्ति ।

१ शब्दोंके अन्तमें मत् लगा देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं और उसका (बाला) अर्थ होता है । जैसे गो शब्दके अन्तमें मत् लगाया ता गोमत् हुआ । जिसका कि अर्थ—गाय-वाला होता है । लेकिन जिन शब्दोंके अन्तमें अथवा अन्तके अक्षरसे पहले 'अ' अथवा 'म्' होगा तो मत्के मकारके स्थानमें वकार हो जायगा । जैसे—विद्या + मत् = विद्यावत्, भास् + मत् = भास्वत्, अहम् + मत् = अहंवत्, शमी + मत् = शमीवत् ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

धनवतः, अंशुमंतं, (सूरज) वपुष्मान्, कृपावन्तौ, भास्वान्,
ज्योतिष्मंतौ, चरतः, पश्यन्ति, ज्ञानवान्, श्मश्रुमंतः (डाढ़ीवाले)
तडित्वंतः । (१)

संस्कृत बनाओ—

धनाढ्योंको संसार पूजता है । सूरजको उल्लू (धूक) नहीं देखते
हैं । ज्योतिष देव चलते हैं । ज्ञानी पुस्तक पढ़ता है । डाढ़ीवाले
(श्मश्रुमत्) जाते हैं । मेघ पर्वतोंको ढाकते हैं ।

मत् प्रत्ययान्त धीमत् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—धीमान्

धीमंतौ

धीमंतः

द्वितीया—धीमंतं

,,

धीमतः

नवम पाठ ।

अत् (श्ठ) प्रत्ययात् । (२)

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ गायन्	रुदंतं	वदति ।	गानेवाला	रोतेहुयेको	कहता है ।
नृपः	गायंतं	अर्हति ।	राजा	गाते हुये (जन)की प्रशंसा करता है ।	

१ जिन शब्दोंके अन्तमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा और चौथा अक्षर हो उन शब्दोंके बादके मत्के मकारको भी वकार हो जाता है ।

२ भ्रादिगण और तुदादिगणकी धातुओंके प्रथमपुरुष को (वदति आदि) क्रियाके एक वचनमें 'ति'के स्थानमें त् कर देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं । जैसे कि—पठ धातुका पठति, रूप बनता है उसके 'ति'के स्थानमें 'त' कर देनेसे पठत् रूप बनता है । अब इसके रूप कर्ता आदिमें पठन्, पठंतौ वंतः, इत्यादि होंगे ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
गच्छन्	आश्रमं	पश्यति ।	जाता हुआ (आदमी)	आश्रमको देखता है ।	
ध्यायन्	ईश्वरं	स्मरति ।	ध्यान करता हुआ (जन)	ईश्वरको चिन्ता करता है ।	
पठन्	पुस्तकं	पश्यति ।	पढ़ता हुआ (आदमी)	पुस्तकको देखता है ।	
२ गायंती	रुदंती	वदतः ।	दीगानेवाली (आदमी)	दीजनेरोतेहुओंको कहते हैं ।	
महीपतिः	गायंती	अंचतः ।	राजा	गातेहुये दी जनोंका सत्कार करता है ।	
गच्छंती	दृष्टं	स्मरति ।	चलते हुये दी जने	दृष्टको छूते हैं ।	
ध्यायंती	जिनं	स्मरतः ।	ध्यान करते हुये दीजने	जिनको याद करते हैं ।	
पठंती	ग्रंथान्	पश्यतः ।	पढ़ते हुये दीजने	ग्रंथोंको देखते हैं ।	
३ गायंतः	रुदतः	वदंति ।	गाते हुये बहुतसे जन	रोते हुओंको कहते हैं ।	
नराधिपः	गायतः	पश्यति ।	राजा	गाते हुये बहुत जनोंको देखता है ।	
अदंतः	कथां	गदंति ।	खाते हुये (बहुत जने)	कथा कहते हैं ।	
ध्यायंतः	जिनं	स्मरति ।	ध्यान करते हुये बहुतजन	जिनको याद करते हैं ।	

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

नृपः	गायंतः	पृच्छति ।	नृपः	गायतः	पृच्छति ।
तिष्ठतः	कथां	गदंति ।	तिष्ठंतः	कथां	गदंति ।
चंचन्	वृक्षान्	स्मृशंति ।	चलंतः	वृक्षान्	स्मृशंति ।
जानंती	अशुद्धिं	वदति ।	जानन्	अशुद्धिं	वदति ।
अदन्	मुधा	हसतः ।	अदंतौ	मुधा (व्यर्थ)	हसतः ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गच्छतः, इच्छन्, स्मरंती, अंचति, किरतः, पृच्छतः, वदन्, ध्यायन्, गायतः ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के गाते गाते जाते हैं । मूर्ख खाते खाते हंसते हैं । पार्श्वदास कहते कहते हंसता है । राम पढ़ते पढ़ते पूछता है । शृगाल जाते हुये मृगको देखता है । नार्ई (नापित) रोता हुआ पैसे मांगता है ।

वाक्य पूरे करो—

— विलपंतं गदति । देवदत्तः — पृच्छति
गुरुः पठंतं — । सेवकः — वाञ्छति ।

अत् (शल्) प्रत्ययांत गायत् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गायन्	गायन्तौ	गायन्तः
द्वितीया—गायन्तं	,,	गायतः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
लप	कहना	(लप् + अ + ति)	लपति	लपतः	लपन्ति ।
वाक्छि	चाहना	(वाङ् + अ + ति)	वाञ्छति	वाञ्छतः	वाञ्छन्ति ।
गद	कहना	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदन्ति ।
गै	गाना	(गाय् + अ + ति)	गायति	गायतः	गायन्ति ।
धै	ध्यानकरना	(ध्याय् + अ + ति)	ध्यायति	ध्यायतः	ध्यायन्ति ।
स्मृ	यादकरना	(स्मर् + अ + ति)	स्मरति	स्मरतः	स्मरन्ति ।
अर्ह	पूजाकरना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हन्ति ।
दृशिरी	देखना	(पश्य् + अ + ति)	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति ।
अंच	जाना-पूजना	(अञ्च् + अ + ति)	अञ्चति	अञ्चतः	अञ्चन्ति ।
सृश	कृना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।

दशमपाठ ।

द कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ दुर्हृद्	उद्भिदं	पश्यति ।	शत्रु	उद्भिदको	देखता है ।
मानवः	दिविषदं	अंचति ।	मनुष्य	देवको	पूजता है ।
दिविषत्	जनान्	आदिशति ।	देव	मनुष्योंको	आज्ञा देता है ।
सभासत्(द्)	सभासदं	गदति ।	सभासद	सभासदको	कहता है ।
२ उद्भिदी	वृष्टिं	कांचति ।	दो उद्भिद	वृष्टिको	चाहते हैं ।
मानवः	दिविषदौ	अंचति ।	मनुष्य	दो देवोंको	पूजता है ।
सभासदौ	सभासदौ	पृच्छतः ।	दो सभासद	दो सभासदोंको	पूछते हैं ।
सुहृदौ	सुहृदौ	रक्षतः ।	दो मित्र	दो मित्रोंको	रक्षा करते हैं ।
३ उद्भिदः	वृष्टिं	कांचति ।	बहुतसे उद्भिद	वर्षाको	चाहते हैं ।
मानवाः	दिविषदः	अंचति ।	मनुष्य	देवोंको	पूजा करते हैं ।
सभासदः	सभासदः	पृच्छति ।	सभासद	सभासदोंको	पूछते हैं ।
सुहृदः	सुहृदः	पश्यन्ति ।	मित्र	मित्रोंको	देखते हैं ।

अथवा ।

यथा ।

सुहृदः	पर्वतं	गच्छति ।	सुहृदः	पर्वतं	गच्छन्ति ।
उद्भिदौ	वायुं	कांचति ।	उद्भिद्	वायुं	कांचति ।
वृष्टिः	उद्भिदान्	सिंचति ।	वृष्टिः	उद्भिदः	सिंचति ।
सभासदः	परस्परं	वदतः ।	सभासदौ	परस्परं	वदतः ।
दुर्हृद्	वार्तां	वदन्ति ।	दुर्हृदः	वार्तां	वदन्ति ।
दिविषद्	जिनान्	अर्चति ।	दिविषदः	जिनान्	अर्चन्ति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

निरापद्, दुर्हृदः, सुहृदः, सभासदः, विपद्, दिविषदौ ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्धकरो—

निरापदान् विपन्नान् निन्दन्ति । दुर्हृत् त्वं कृततः ।
दिविषद् जिनं अर्चन्ति । उद्भिद् वृष्टिं काञ्चतः ।

संस्कृत वनाशो—

मित्र मित्रकी रक्षा करता है । शत्रु मित्रकी निन्दा करता है ।
आपत्तिको मनुष्य नहीं चाहता है । विपत्ति मनुष्योंको सताती है ।
उद्भिद् मेघको चाहते हैं । सभासद् सभाको जाते हैं ।

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—सुहृत् सुहृदौ सुहृदः
द्वितीया—सुहृदम् ” ”

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दिशौञ्	आज्ञादेना (दिश् + अ + ति)		दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
काञ्चि	चाहना (काञ्च् + अ + ति)		काञ्चति	काञ्चतः	काञ्चन्ति ।
षिचौञ्	सींचना (सिञ्च् + अ + ति)		सिञ्चति	सिञ्चतः	सिञ्चन्ति ।
णिदि	निन्दा करना (निन्द् + अ + ति)		निन्दति	निन्दतः	निन्दन्ति ।
तुदौञ्	पौड़ा देना (तुद् + अ + ति)		तुदति	तुदतः	तुदन्ति ।
व्रज	जाना (व्रज् + अ + ति)		व्रजति	व्रजतः	व्रजन्ति ।

एकादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ राजा	मूर्धानं	कृतंति ।	राजा	शिरको	काटता है ।
सम्राट्	राजानं	अर्दति ।	सम्राट्	राजाको	पीड़ा देता है ।
राजा	राजानं	गच्छति ।	राजा	राजाके पास	जाता है ।
तद्वा	वृषाणं	पश्यति ।	वटई	घोडोंको	देखता है ।
२ राजानौ	मूर्धानौ	कृतंतः ।	दो राजा	दो शिरको	काटते हैं ।
सम्राट्	राजानौ	अर्दतः ।	सम्राट्	दो राजाओंको	पीड़ा देते हैं ।
राजानौ	राजानौ	गच्छतः ।	दो राजा	दो राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणौ	वृषाणौ	पश्यतः ।	दो वटई	दो घोडोंको	देखते हैं ।
३ राजानः	सम्राजं	अर्धति ।	राजालोग	सम्राट्को	पूजते हैं ।
सम्राट्	राज्ञः	अर्दति ।	सम्राट्	राजाओंको	पीड़ा देता है ।
राजानः	राज्ञः	गच्छंति ।	राजा	राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणः	वृष्णः	पश्यंति ।	वटई	सांडोंको	देखते हैं ।

अथङ् ।

अङ् ।

राजानः	पर्वतं	व्रजतः ।	राजानौ	पर्वतं	व्रजतः ।
सम्राट्	राजानः	अर्दति ।	सम्राट्	राज्ञः	अर्दति ।
बालकः	प्रेमी	इच्छति ।	बालकः	प्रेमाणं	इच्छति ।
नृपः	गरिमां	काञ्चति ।	नृपः	गरिमाणं	काञ्चति ।
मुनिः	मूर्धानं	स्रशतः ।	मुनौ	मूर्धानं	स्रशतः ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

गरिमा, मूर्धानं, राज्ञः, तद्वाणौ, प्रेमाणं, देवनंदिनामानं
अर्धति, मुञ्चतः, प्रेमा ।

संस्कृत बनाओ—

राजा प्रजाको रक्षा करते हैं । मुनि वडप्पनकी निन्दा करते हैं । बालक पुस्तक चाहता है । वटई घोडेको देखता है । प्रेमको मनुष्य चाहते हैं । पूज्यपाद नामके आचार्यको वैयाकरण प्रशंसा करते हैं (प्रशंसन्ति) । सुधर्माचार्यको श्रेणिक पूछता है ।

शुद्ध करो—

प्रजा राजां अर्चन्ति । सुधर्माचार्यो महावीरं पृच्छति । प्रेमा जनं इच्छन्ति । मुनिः गरिमां निन्दति ।

अन् भागांत राजन् शब्दके रूप ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—राजा राजानी राजानः

द्वितीया—राजानं ,, राज्ञः

धात्वर्थ

धातु

अर्थ

प्रत्यय

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

अर्द पीड़ादेना (अर्द + अ + ति) अर्देति अर्देतः अर्दन्ति ।

मुञ्च्लब् क्रीडना (मुञ्च् + अ + ति) मुञ्चति मुञ्चतः मुञ्चन्ति ।

शंस (१) कहना (शंस् + अ + ति) शंसति शंसतः शंसन्ति ।

द्वादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ शर्मा	ब्रह्माणं	अर्चति ।	ब्राह्मण	ब्रह्माको	पूजता है ।
यज्वा	इंद्रं	अंचति ।	पुरोहित	इन्द्रको	पूजता है ।
द्विजन्मा	सुधर्माणं	नमति ।	ब्राह्मण	सुधर्माको	नमता है ।
२ द्विजन्मानो	ग्रंथान्	पठतः ।	देव ब्राह्मण	ग्रंथोंको	पढ़ते हैं ।
यज्वानो	द्विजन्मानो	पृच्छतः ।	देव पुरोहित	देवियोंको	पूछते हैं ।
इंद्रः	यज्वानो	रिषति ।	इंद्रः	देव पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।
३ द्विजन्मानः	ग्रंथान्	पठंति ।	द्विज	ग्रंथोंको	पढ़ते हैं ।
यज्वानः	द्विजन्मानः	पृच्छंति ।	पुरोहित	ब्राह्मणोंको	पूछते हैं ।
इंद्रः	यज्वानः	रिषति ।	इन्द्र	पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।

नौचे लिखे शब्दोंसे संस्कृत बनाओ—

यज्वा, द्विजन्मानं, अश्वमानो (पत्थर), ब्रह्मा, दुरात्मानः, पापात्मानः,
चर्चति, अर्चति, यज्वानः ।

संस्कृत बनाओ—

राजा पुरोहितको पूजता है । लोग ब्रह्माको पूजते हैं । द्विज
ग्रंथोंको पढ़ते हैं । ब्राह्मण दाताओंका सम्मान करते हैं । पुरोहित
यज्ञ (यजंति) करते हैं । पापेलोग धर्मात्माओंकी निन्दा करते हैं ।
राजा पापियोंको दंड देता है ।

गुड करो—

कर्ता यज्वा अर्चति, राजा पापात्मां निन्दति, प्रभुः द्विजन्माः
अर्चति, जनाः अश्वमाना अंचति, साधुः पापात्मानो उपदिशति ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—यज्वा (१)	यज्वानौ	यज्वानः
द्वितीया—यज्वानं	,,	यज्वनः

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
णमौ	नमस्कारकरना	(नम् + अ + ति)	नमति	नमतः	नमंति ।
रिष	क्रोधकरना	(रिष् + अ + ति)	रिषति	रिषतः	रिषंति ।
चर	खाना, चलना	(चर् + अ + ति)	चरति	चरतः	चरंति ।
अण	देना	(अण् + अ + ति)	अणति	अणतः	अणंति ।
यजौ	यागकरना	(यज् + अ + ति)	यजति	यजतः	यजंति ।
हृ (२)	हरण करना	(हर् + अ + ति)	हरति	हरतः	हरंति ।

वयोदश पाठ ।

इन्-भागांत । (३)

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ धनो	वलिनं	वदति ।	धनी	वलीको	कहता है ।
यशस्वी	तपस्विनं	गच्छति ।	यशस्वी	तपस्वीके पास	जाता है ।

१ जिन् अन्-भागांत शब्दोंके अन्तमें 'म' और 'न' संयुक्त होंगे उनके रूप यज्वन् शब्दके समान होंगे जैसे आत्मन्, सुपर्वन्, आदि । वाकीके राजन् शब्दके समान । (२) प्र परा आदि उपसर्गोंके लगनेसे प्रायः धातुका अर्थ बदल जाता है जैसे प्र-हृ—मारना, विहृ—विहार करना आदि । (३) अकारांत शब्दोंसे (वाला) अर्थमें 'इन्' प्रत्यय होता है जैसे कि—धनवाला अर्थमें धन + इन् = धनिन् आदि ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
करी	स्वामिनं	स्पृशति ।	हाथी	मालिकको	छूता है ।
पक्षी	कोटरं	गच्छति ।	पक्षी	खोलारको	जाता है ।
ज्ञानी	विषयिणं	निन्दति ।	ज्ञानी	विषयीको	निन्दा करता है ।
२ मंत्रिणौ	राजानं	अर्चतः ।	दो मंत्री	राजाको	पूजते हैं ।
राजा	करिणौ	यच्छतः ।	राजा	दो हाथो	देता है ।
मानवाः	ज्ञानिनी	अर्चतः ।	मनुष्य	दो ज्ञानियोंको	पूजते हैं ।
मेधाविनौ	विषयिणौ	निन्दतः ।	बुद्धिमान	दो विषयियोंको	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनौ	राजानं	उपदिशतः ।	दो तपस्वी	राजाको	उपदेश देते हैं ।
३ पक्षिणः	अन्नं	खादन्ति ।	बहुत पक्षी	अन्नको	खाते हैं ।
विषयिणः	गुणिनः	निन्दन्ति ।	विषयीलोग	गुणियोंकी	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनः	ध्यानं	इच्छन्ति ।	तपस्वीलोग	ध्यानको	चाहते हैं ।
ध्यानिनः	वनं	व्रजन्ति ।	ध्यानीलोग	वनको	जाते हैं ।
बलिनः	धनिनः	गच्छन्ति ।	बली लोग	धनियोंके पास	जाते हैं ।

संस्कृत बनाओ—

ध्यानिनः, वांछन्ति, गुणिनं, पक्षिणौ, स्वामिनः, यच्छतः, मेधावी,
तपस्विनं, मरीचमालिनं, मंत्रिणौ, करिणः ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूराकरी—

—तंडुलान् खादन्ति, विषयिणः—निन्दन्ति, ज्ञानिनः
ध्यानिनं—, —अर्थं श्रणन्ति, राजा—वदति, स्वामी करिणं
—, द्रोहिणः—चरन्ति, मुनयः मानिनं—, एकाकी—
पठति ।

शुद्ध करो—

राजा अपराधि रिषति, ज्ञानिनं ध्यानिनं पृच्छति, ध्यानिनौ पापं
त्यजन्ति, तपस्वी राजानं उपदिशन्ति, धनी बली काञ्क्षति ।

संस्कृत वनाची—

धनाढ्य लोग ज्ञानियोंको निन्दा करते हैं । बलवान् लोग घरको जाते हैं । मंत्री राजाको पूजते हैं । पापी पक्षियोंको खाते हैं । यशस्वी मनुष्योंको निन्दा नहीं करते हैं ।

इन्-भागांत तपस्विन्, शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—तपस्वी तपस्विनी तपस्विनः

द्वितीया—तपस्विनं , , ,

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अट	जाना	(अट् + अ + ति)	अटति	अटतः	अटन्ति ।
दाणु	देना	(यच्छ् + अ + ति)	यच्छति	यच्छतः	यच्छन्ति ।
सृष्टी	छना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।

वयोदश पाठ ।

अस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ चंद्रमा:	प्रकाशं	यच्छति ।	चन्द्रमा	लज्जला	देता है ।
मानवः	दिवीकसं	अर्चति ।	मनुष्य	देवको	पूजता है ।
व्याधः	विहायसं	काञ्चति ।	व्याधा	पक्षीको	चाहता है ।
बालः	चंद्रमसं	पश्यति ।	लडका	चंद्रमाको	देखता है ।
बेधा:	ग्रामं	गच्छति ।	पंडित	ग्रामको	जाता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
२ जनः	दिवीकसौ	अर्चति ।	मनुष्य	देा देवीको	पूजता है ।
वनौकसौ	वनं	व्रजतः ।	देा जङ्गली	जङ्गलको	जाते है ।
विहायसौ	नीडं	अटतः ।	देा पक्षी	घोंसनाकी	जाते है ।
व्याधः	विहायसौ	काञ्चतः ।	व्याध	देा पक्षीयोंको	चाहता है ।
भिच्छुकाः	उदारचेतसौ	यजतः	भिखारी	देा उदारचर्चताओंको	पूजते है ।
३ उदारचेतसः	अर्थं	यच्छन्ति ।	उदारचित्तवाले	धन	देते है ।
व्याधः	विहायसः	काञ्चति ।	व्याध	पक्षियोंको	चाहता है ।
महामनसः	सज्जनान्	प्रशंसन्ति ।	महामनवाले	सज्जनोंकी	प्रशंसाकरते है ।
जनाः	दिवीकसः	अर्चन्ति ।	मनुष्य	देवीको	पूजते है ।
भिच्छुकाः	उदारचेतसः	गच्छन्ति	भिखारी	उदारोंके पास	जाते है ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

इन्द्रः	प्रचेतः	निन्दति ।	इन्द्रः	प्रचेतसं	निन्दति ।
बालः	चन्द्रमां	पश्यति ।	बालः	चंद्रमसं	पश्यति ।
दिवीकाः	जिनं	अर्चन्ति ।	दिवीकसः	जिनं	अर्चन्ति ।
वनौकौ	वनं	गच्छति ।	वनौकाः	वनं	गच्छति ।
महामनाः	तपस्विनं	अर्हन्ति ।	महामनसौ	तपस्विनं	अर्हन्ति ।
जनाः	दिवीकाः	अर्चन्ति ।	जनाः	दिवीकसः	अर्चन्ति ।
विहायाः	आकाशं	गच्छन्ति ।	विहायसः	आकाशं	गच्छन्ति ।
उद्भनसौ	सुखं	त्यजन्ति ।	उद्भनसः	सुखं	त्यजन्ति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वनौकाः, दिवीकसः, त्यजन्ति, प्रशंसन्ति, प्रचेतसं, विहायाः, वेधाः, महामनसं, उद्भनसौ, उदारचेतसः, काञ्चतः, अर्णति ।

शुद्ध करो—

नृपः वेधां पृच्छति, विहायसौ निवसन्ति, इन्द्रः प्रचेताः रिषति, चंद्रमौ प्रकाशं यच्छति, महामनः ध्यानिनं पृच्छति ।

संस्कृत वग्राह्ये—

उदारचित्तवाले धन देते हैं । ब्रह्माको ब्राह्मण पूजते हैं । वरुण स्वर्गको जाता है । जङ्गली जङ्गलको छोड़ता है । पक्षी आकाशको जाते हैं । मेह चन्द्रमाको ढाकता है (आच्छादयति) लड़के चन्द्रमाको देखते हैं । दुर्वासा शकुन्तलाको शाप देता है (शपति) ।

वेधस् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वेधाः वेधसौ वेधसः

द्वितीया—वेधसं , ,

धात्वर्थ

धातु

अर्थ

प्रत्यय

एक०

द्वि०

बहु०

याचृञ् मांगना (याच् + अ + ति) याचति याचतः याचन्ति ।
 शपौञ् शापदेना (शप् + अ + ति) शपति शपतः शपन्ति ।
 वसौ निवासकरना (वस् + अ + ति) वसति वसतः वसन्ति ।

चतुर्दश पाठ ।

वस्-भागांत ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।
१ विद्वान्	ग्रंथं	मनति ।	विद्वान्	ग्रंथको	भनन करता है ।
मेधावो	विद्वांसं	अनुव्रजति ।	उद्धिमान्	विद्वान्को	पोछे चलता है ।
गच्छंतः	तस्मिन्वांसं	पश्यन्ति ।	जातेद्भुवे	देतेद्भुवांको	देखते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया
जग्मिवान्	पुष्पं	जिघ्रति ।	जानेवाला	लूको	सूँघता है ।
तस्थिवान्	जग्मिवांसं	पृच्छति ।	बैठा हुआ	जातेहुयेको	पूछता है ।
२ विद्वांसौ	ग्रंथान्	मनतः ।	दो विद्वान्	ग्रन्थोंको	मननकरते हैं ।
राजा	विद्वांसौ	पृच्छति ।	राजा	दो विद्वानोंको	पूछता है ।
जग्मिवांसौ	तस्थिवांसौ	पश्यतः ।	जानेवाले	दो बैठेहुयोंको	देखते हैं ।
तस्थिवांसौ	पुष्पं	जिघ्रतः ।	दो बैठे हुये	फूल	सूँघते हैं ।
मेधावी	पेचिवांसौ	पृच्छति ।	बुद्धिमान्	दो पकातेहुयोंको	पूछता है ।
३ विद्वांसः	धर्मं	उपदिशन्ति ।	विद्वान् लोग	धर्मका	उपदेशदेते हैं ।
नृपः	विदुषः	पृच्छति ।	राजा	विद्वानोंको	पूछता है ।
जग्मिवांसः	तस्थुषः	पश्यन्ति ।	जानेवाले	बैठे हुयोंको	देखते हैं ।
तस्थिवांसः	जग्मुषः	पृच्छन्ति ।	बैठे हुये लोग	जातेहुयोंको	पूछते हैं ।
शुश्रुवांसः	ग्रामं	गच्छन्ति ।	सुननेवाले	ग्रामको	जाते हैं ।
छात्राः	पेचुषः	गदन्ति ।	श्रियार्थी	पकानेवालोंको	कहते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

शुश्रुवान्, मनन्ति, विदुषः, तस्थुषः, जग्मुषः, पेचिवांसौ, जिघ्रन्ति, अणतः, त्यजति ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्ध करो—

विद्वानः धर्मं उपदिशति, राजा पेचिवानौ पृच्छति, जग्मिवानौ पुष्पं जिघ्रतः, भृत्याः तस्थिवान् पृच्छन्ति ।

वस्-भागांत विहस-शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः

द्वितीया—विद्वांसं ,, विदुषः

पंचदश पाठ ।

ईयस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गरीयान्	लघीयांसं	आदिशति	बडा	कोटेको	आज्ञा देता है ।
कनीयान्	श्रेयांसं	कांचति ।	कोटा	श्रेष्ठको	चाहता है ।
ज्यायान्	यवीयांसं	उपदिशति	अतिवृद्ध	कोटेको	उपदेश देता है ।
दृढीयान्	क्षुद्रं	तुदति ।	प्रबल	चुद्रको	पीड़ा देता है ।
२ गरीयांसौ	महिमानं	कांचतः ।	दा वडे जने	महिमाको	चाहते हैं ।
साधुः	कनीयांसौ	चुंबति ।	साधु	दा कोटीको	चूमता है ।
लघीयांसौ	श्रेयांसौ	इच्छतः ।	दा कोटे दा श्रेष्ठ(पदार्थों)को	इच्छा करते हैं ।	
ज्यायांसौ	यवीयांसौ	उपदिशतः ।	दा वृद्धजने	दा कोटीको	उपदेश देते हैं ।
३ गरीयांसः	लघीयसः	आदिशंति ।	बडे लोग	कोटीको	आज्ञा देते हैं ।
कनीयांसः	श्रेयसः	कांचंति ।	कोटे लोग	श्रेष्ठ वस्तुओंको	चाहते हैं ।
ज्यायांसः	यवीयसः	उपदिशंति ।	वृद्धलोग	कनिष्ठोंको	उपदेश देते हैं ।
साधुः	कनीयसः	चुंबति ।	साधु	कोटीको	मता है ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

गरीयान्, लघीयांसौ, ज्यायसः, श्रेयांसौ, चुंबति, तुदंति, मनतः, यवीयसः, जिघ्रति ।

संस्कृत बनाओ—

कोटे लोग बडे जनोंका अनुगमन करते हैं । बडे लोग कोटीको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ श्रेष्ठवस्तु चाहते हैं । बलवान् कमजोरको पीड़ा देता है । साधुलोग गौरववालोंको निंदा करते हैं । श्रेष्ठ-लोग राजाको कहते हैं । संन्यासी श्रेष्ठको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ प्रेम चाहते हैं ।

शुद्ध करी—

ज्यायान् धर्मं उपदिशतः । लघीयान् ज्यायान् नमति । कनोयानो
आज्ञां दिशति । गरीयान् वल्लेयसौ गच्छतः । विद्वान् गरिमां
निंदति ।

इस् भागांत गरीयस् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांसः
द्वितीया—गरीयांसं	„	गरीयसः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
तुदौञ्	पोड़ादेना	(तुद् + अ + ति)	तुदति	तुदतः	तुदंति ।
कुवि	ढाकना	(कुं व् + अ + ति)	कुंवति	कुंवतः	कुवंति ।
सृ	चलना	(सर् + अ + ति)	सरति	सरतः	सरंति ।
कूज	शब्दकरना	(कूज् + अ + ति)	कूजति	कूजतः	कूजंति ।
भ्रमु	धूमना	(भ्रम् + अ + ति)	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमंति ।
घ्रा	(जिघ्र) सूंघना	(जिघ्र् + अ + ति)	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रंति ।
घ्रा	(धम) फूंकना	(धम् + अ + ति)	धमति	धमतः	धमंति ।
णोञ्	लेजाना	(नय् + अ + ति)	नयति	नयतः	नयंति ।
सृ	(धाव्) दौड़ना	(धाव् + अ + ति)	धावति	धावतः	धावंति ।
पत्ल	गिरना	(पत् + अ + ति)	पतति	पततः	पतंति ।
स्था	(तिष्ठ) बैठना	(तिष्ठ् + अ + ति)	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठंति ।
मना	(मन) अभ्यासकरना	(मन् + अ + ति)	मनति	मनतः	मनंति ।

षोडश पाठः ।

पुंलिंग विशेष्य (१) शब्दोंके साथ

विशेषणका प्रयोग ।

- १ क्रुद्धः इमः जलभरितं क्रुद्ध हाथी जलसे भरहुये तलावको जाता
तड़ागं गच्छति । है ।
- मृतः मत्कुणः दुःसहं मरा हुआ खटमल बड़ी भारी बदवूको
दुर्गंधं त्यजति । छोड़ता है ।
- सुंदरः बालकः शिक्षापूर्णं सुन्दर बालक शिक्षासिपूर्ण यंधको पढ़ता
ग्रंथं पठति । है ।
- लुब्धकः व्याधः सरलान् लोभी व्याधा सोघे पच्चियोंकी चाहता
विहंगमान् इच्छति । है ।
- सुपकः रसालः मिष्टं रसं पका हुआ आम मीठा रस देता
यच्छति । है ।
- २ धवली हंसी जलपूर्णौ श्वेत दी हंस जलसे पूर्ण तड़ागको जाते
आवापी व्रजतः । है ।
- लोलुपी कृषीवली विशाली लोलुपी दी किसान बडे दी वेलीको
वलीवर्दी कांक्षतः । चाहते हैं ।
- भक्तौ छात्री शिष्टौ पाठकी भक्त दी विद्यार्थी शिष्ट दी गुरुओंके पीछे पीछे
अनुगच्छतः । चलते हैं ।

१ विशेष्यका जो लिंग और वचन हातां है वही विशेषणका होता है । गुणवाचक शब्द प्रायः विशेषण होते हैं ।

३ भक्ताः श्रावकाः वीतरागान्	भक्त श्रावक वीतराग जिन भगवान् को
जिनान् अर्चन्ति ।	पूजते हैं ।
वीतरागाः जिनाः सुखकरं धर्मं	वीतराग जिनदेव सुखदायी धर्म का उपदेश
उपदिशन्ति ।	देते हैं ।
जेनाः बालाः आसन्नदिष्टान्	जेनी लड़के सच्चे देव से उपदिष्ट शास्त्रों को
ग्रन्थान् पठन्ति ।	पढ़ते हैं ।
चतुरमतयः बालाः सारगर्भात्	चतुरवृत्तिवाले लड़के सारपूर्ण उपदेश
उपदेशान् काञ्चन्ति ।	चाहते हैं ।
उदारचेतसः मुनयः हितकरान्	उदारचित्तवाले मुनि हितकारी उपदेश
उपदेशान् वदन्ति ।	कहते हैं ।
भीषणाः अग्नयः विशालान्	भयंकर अग्नियां बड़े बड़े पेड़ों को
वृक्षान् दहन्ति ।	जलाती हैं ।
गृहशून्याः साधवः सुन्दरान्	घररहित साधुलोग सुन्दरजिनालयों को
जिनालयान् व्रजन्ति ।	जाते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

क्रुद्धः गजाः सजलान् तडागं	क्रुद्धाः गजाः सजलं तडागं
गच्छन्ति ।	गच्छन्ति ।
अनगारिणी मुनिः वीतरागान्	अनगारी मुनिः वीतरागं जिनं
जिनं नमति ।	नमति ।
विशालीः शाल्मलितरवः कृष्णी	विशालाः शाल्मलितरवः कृष्णान्
मेघान् कुर्वन्ति ।	मेघान् कुर्वन्ति ।
गुणवंताः जनाः धनिनी जनान्	गुणवंतः जनाः धनिनः जनान्
पृच्छन्ति ।	पृच्छन्ति ।
बुभुक्षिताः पक्षिणः उच्चान्	बुभुक्षितो पक्षिणो उच्चान् पर्वतान्
पर्वतो गच्छतः ।	गच्छतः ।

नीचे लिखे विशेषणों का प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

- (क) सुंदर, मलोमस, मेध्य, भिक्षुक, लुब्धक, शंकित, गंभीर,
शुभ्र, क्रूर, अचल, नेदिष्ठ (अति समीप), दविष्ठ (अति-
दूर), मूढ, वीर, श्वेत, सुतीक्ष्ण ।
- (ख) मनोहारिन्, धनिन्, ज्ञानिन्, तेजस्विन्, बलिन्, ओजस्विन् ।
- (ग) उदारचेतस्, महामनस्, चंद्रमस्, उम्भनस्, सुमनस् ।
- (घ) वलवत्, धनवत्, विद्यावत्, एतावत्, तावत्, कर्मवत् ।
- (ङ) मूर्तिमत्, आयुष्मत्, बुद्धिमत्, वपुष्मत्, धनुष्मत् ।
- (च) चारु, गुरु, लघु, तनु, ऋजु, मृदु, दयालु, शयालु, प्रांशु,
साधु ।
- (छ) दवीयस्, कनीयस्, श्रेयस्, अल्पीयस्, लघीयस्, वलीयस्, ज्यायस् ।
- (ज) अनन्यवृत्ति, उदारमति, सरलबुद्धि, चंचलमति ।
- (झ) स्पृशत्, तिष्ठत्, गच्छत्, गायत्, चलत्, हसत्, रुदत्, शृण्वत्,
वदत्, अत, क्षुधित, व्यथित, पीडित, चलित, दृष्ट, सृष्ट,
कर्तव्य, पालनोय, म्रियमाण ।
- (ञ) विद्वस्, पेचिवस्, शुश्रुवस्, जग्मिवस् ।

गुड़ करो—

स्थासुः गिरयः चलंतं मेघान् स्पृशंति । चंचलं अर्थः गुणहीनं
जनान् त्यजति । ऋजुः नदाः पर्वतपादान् स्पृशंति । सरलमतोन्
क्षपकाः मूर्तिमतं अश्मनः पूजंति । राजनीतिकुशली सम्राजः बुद्धि—
मतं मंत्रिणः पृच्छंति । संयतचेताः साधवः दवीयसं जनान् न
गच्छंति । तनू चंद्रः अल्पीयांसं किरणान् विकिरति । उदारमतौ
विपश्चितः मनोहारिणं उपदेशान् लिखति । स्थविष्ठः पशवः नेदिष्ठान्
लोकालयं न त्यजंति । क्षुधितौ व्याघ्राः निद्रितान् नरं खादंति । ऋजुः
भक्षका मृतान् जनौ न खादंति ।

संस्कृत बनाओ—

अच्छे आदमी दुखी आदमियों को नहीं सताते हैं । सच्चे पुरुष चोरो नहीं करते हैं । जैन लोग मांस नहीं खाते हैं । उहंड लड़के अच्छी किताबें नहीं पढ़ते हैं । नम्र विद्यार्थी अपने (स्वकीय) गुरुओं को पूजते हैं । प्रजाप्रिय राजा प्रजाको सुख देता है ।

हिंदी बनाओ—

विहंगमाः मेघाच्छन्नं गगनं गच्छन्ति । लुद्राः मधुकराः अपि स्वकाये न त्यजन्ति । शीतलः समीरणः (वायु) इतस्ततः (इधर उधर) प्रसरति । लोहितः अग्निः हरितं वृक्षं दहति । ब्रम्हचारिणः पाठालयं व्रजन्ति पठन्ति च । चंचलाः प्राणाः सर्वान् जनान् त्यजन्ति । प्रचंडः निदाघः (धूप) दिवसं उष्णं करोति ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य बनाओ—

—शिक्षकः—विद्यार्थिनं प्रहरति । —गर्दभः—यवान् खादति । —विहंगमाः—समुद्रतीरं गताः । —अहिः—बकशिग्रून् खादति । व्याधः—तंडुलकणान् विकिरति । —शृगालः—करिणं पश्यति । —मेघः—सूर्यं कुर्वति । —पादपाः जलं दृच्छन्ति । —चातकः—मेघं काञ्चति । —दावानलः—वनं दहति ।

उपयुक्त स्थान पर कर्ता और कर्म का प्रयोग करो—

—अकुलीनं अपि शास्त्रज्ञं—अहति । —मतिमंतं—अचति । मधुरभाषणः—न विश्वसनीयाः । फलच्छाया-समन्वितः—न कर्त्तनीयः (काटना चाहिये) । मंथरादयः—स्वकीयं—गताः । पाशहस्ताः—वन्यान् (वनके)—काञ्चन्ति । सभयाः—निरापदं—गच्छन्ति । पर्यटन्—पलायमानान्—

पश्यति । मृगमांसार्थी—हस्तगतं—त्यजति । प्रहृष्टमनसौ—
 मत्स्यपूर्णं—गच्छति । —वस्त्रक्रयार्थी—वस्त्रपूर्णं—गच्छति ।
 —विपन्नाः—रक्षकं इच्छन्ति । —संपन्नाः—दुःखितं न
 रक्षन्ति । —पक्षिणः—कूजन्ति । शीतलः—सर्वत्र प्रसरति ।
 —निरुद्धे गाः अटन्ति । —अथत्वरमणोयः भ्रमन्ति । —
 अतिथयः—आगच्छन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

काननगताः नृपाः उपविष्टाः दुःखशोकपरायणाः मनोभावं
 वदन्ति । दुरात्मा नृशंसः पापकृत् उपकारिणः शुद्धमतीन् रिषति ।
 दुर्मतिः दुष्कृतकर्मा धर्मपरं जनं न अञ्चति । कृष्णवासाः भरतनन्दनः
 निष्क्रामति । जनाः चन्दनलिप्तं महातेजस्विनं भरतं अहन्ति । पुरुष-
 वीराः परिचिन्तयन्तः उपायं जल्पन्ति । नरपुंगवः समीपवर्तिनं
 प्रासादं पश्यति । विपुलः प्रांशुः प्रासादः मेघं उल्लिखति । महाबाहुः
 सुयोधः रामानुजं अनुगच्छति । एतावान् लोभविरहः न दृष्टः ।
 सुशीलः क्वात्रः स्वयं एव शंखं धमन्ति अतः समागच्छन्ति ब्रह्मचारिणः ।
 सत्यवक्ता जनः शत्रुमपि जनं स्ववशं नयति ।

इन ऊपर लिखे हुये वाक्योंकी हिंदी बनाओ—

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी कमलांसि भरे हुये तालाब की जाते हैं । लड़के झूठ
 नहीं बोलते हैं । सुशील आदमी बुरा काम (दुष्काय) नहीं चाहते
 हैं । वहां (तत्र) पूज्य आधर आचार्य रहते हैं और बालकों को
 पढ़ाते (पाठयति) हैं । ब्रह्मचारी लोग आश्रम की जाते हैं और
 वहां खेलते हैं तथा संस्कृत पढ़ते हैं । एक दीड़ता है दूसरा उसके
 पीछे दीड़ता है । एक गिरता है दूसरा हंसता है । एक चलता है
 दूसरा बैठता है । जगन्नाहन घूमता है रामदास बढ़िया गीत गाता
 है । इस तरह (एवं) दो मित्र परस्पर में कहते हैं । हरिणोंके

बच्चे (मृगशिशु) निर्भय होकर देखते हैं दौड़ते हैं खेलते हैं । तोताओं के बच्चे (शुकशिशु) तथा अनेक पक्षी कूजते हैं । पुष्पवाले मनोहारि महाद्रुम गिरिशिखर को अच्छादन करते हैं । लक्ष्मण बहुत सुंदर वृक्ष देखता है । भ्रमण करते २ धूर्त मृगाल द्वष्ट पुष्टांग हरिण को देखता है । क्षुद्रबुद्धि जंबुक बंधुहोन होकर (सन्) एकाकी रहता है । मृगबंधु सुबुद्धि नामक कौआ आगन्तुक को मारता है ।

हिंदी वनाश्री—

इतस्ततः ब्रह्मचारिणः परिभ्रमन्ति । साधवः छात्राः आचार्यान् परिचरन्ति न तु (न कि) दुर्जनान्, सदाचारान् आश्रयन्ति न तु स्त्रीच्छा-
चारान्, परिहरन्ति (दूर करते हैं) अविनयं न तु विनयं, त्यजन्ति हिंसां न तु दयां, वदन्ति सत्यं न तु अनृतं, संयच्छन्ति (बशमें करना) इन्द्रियाणि न तु निरपराधान् जतून् । आचार्यः नगरं गच्छन् पाठालयं पश्यति, तत्र च बहून् छात्रान् ।

सर्वदा परहितकारी एकः सूर्यः एव प्रशंस्यः । रूपयौवनसंपन्नाः विशालकुलसंभवाः अपि विद्याहीनाः जनाः गंधरहिताः किंशुकाः (टेसूके फूल) इव (तरह) न शोभन्ते । नद्यः वृक्षाः मेघाः च परो-
पकारिणः यतः (क्योंकि) नद्यः स्वयं (खुद) जलं न पिबन्ति, वृक्षाः फलानि स्वयं न खादन्ति, मेघाः स्वयं सस्यं (धान) न आहरन्ति । अगुणी गुणिनं न अवगच्छति (जानता है) गुणी गुणिनः स्पर्धते (स्पर्धा करता है) अतः (इस लिये) गुणी गुणरागी च जनः विरलः वर्तते (है) । परः अपि हितवान् जनः बंधुः, अपकारी बंधुः अपि परः भवति (होता है) यथा (जैसे) देहजः व्याधिः अहितः आरण्यं (वनकी) च औषधं हितकरं । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः ।

परिशिष्ट ।

सखि (मित) शब्द			दीर्घ-ईकारांत ग्रामणीशब्द (१)		
प्र०	सखा	सखायी	सखायः	ग्रामणीः	ग्रामाण्यौ ग्रामण्यः
हि०	सखायं	„	सखौन्	ग्रामाण्यं	„ „
सुधी (अच्छी बुद्धिवाला) नी आदि			क्रोष्टु (श्याल, जंबुक) शब्द		
प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ क्रोष्टारः
हि०	सुधियं	„	„	क्रोष्टारं	„ क्रोष्टृन्
दीर्घ ऊकारांत खलपू शब्द			लू (काटने वाला) (२)		
प्र०	खलपूः	खलप्यौ	खलप्यः	लूः	लुवौ लुवः
हि०	खलप्यं	„	„	लुवं	„ „
(३) पिठ (पिता, बाप)			ओकारांत गी (गाथ, वेल) शब्द		
प्र०	पिता	पितरौ	पितरः	गीः	गावौ गावः
हि०	पितरं	„	पितृन्	गां	„ गाः
ऐकारांत—रै (धन) शब्द			औकारांत ग्लौ (चंद्र) शब्द		
प्र०	राः	रायौ	रायः	ग्लौः	ग्लावौ ग्लावः
हि०	रायं	„	रायः	ग्लावं	„ „
(४) जकारांत भिषज् (दैत्य) शब्द			नकारांत श्नन्, (कुत्ता) युवन् शब्द		
प्र०	भिषक् (ग्)	भिषजौ	भिषजः	श्वा	श्वानौ श्वानः
हि०	भिषजं	„	„	श्वानं	„ श्ननः
पथिन् (मार्ग) शब्द			महन् (बड़ा) शब्द		
प्र०	पंथाः	पंथानौ	पंथानः	महान्	महान्तौ महान्तः
हि०	पंथानं	„	पथः	महान्तं	„ महतः
(५) ददत् (देता हुआ) शब्द			पुमस् (पुरुष) शब्द		
प्र०	ददत्	ददतौ	ददतः	पुमान्	पुमांसौ पुमांसः
हि०	ददतं	„	„	पुमांसं	„ पुंसः

१—‘सुधी’ ‘नी’ को छोड़ कर शेष ईकारांतों के रूप इसके समान होंगे । २ दम्भू, करभू, पुनर्भू, वर्षाभू को छोड़ कर शेष शब्द जिनके अन्त में ‘भू’ है उनके रूप ‘लू’ के समान होते हैं । और उन चारोंके तथा शेष ऊकारांतोंके खलपूके समान । ३ साठ, जामाठ, देठ, वृ, सव्येष्टके रूप पिठके समान, शेष ञकारांतोंके ‘डाठ’के समान । ४ जिन शब्दोंके अन्तमें भज्, सृज्, सृज्, यज्, राज्, भाज्, हैं उनके तथा परित्राज्, यज्, इनसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होंगे । ५ इसी प्रकार दधत्, जघत्, भजत्, जागत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् शब्दोंके रूप होंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सखायः, ग्रामणोः, (गांवका सुखिया) क्रोष्टारः, सुधोः, जामा-
तरो, श्वानः, पंधानं, भिषक्, पुमान्, गाः, यूनः ।

हिंदी बनाओ—

महान् कोलाहलः वर्तते । पुमांसः परस्परं विवदन्ते (विवाद
करते हैं) । सुधियः शीघ्रं एव शास्त्रज्ञातारः भवन्ति । खलप्वः
(खलियान साफ करने वाला) खलं (खलियान) गच्छन्ति । गावः
क्षेत्रं व्रजन्ति । कृषकाः गाः इच्छन्ति । लुवः धान्यं कृतन्ति । राजा
रायं वितरति । दोनाः पुमांसः आशीर्वादान् पठन्ति । मूर्खाः
शिशवः ग्लावं इच्छन्ति । रामः कृष्णः जातः अतः एकः भिषग्
आनयः । सर्पाः तथा खलाः च कुत्सितं पंधानं श्रयन्ति । त्यागो श्रेष्ठो
उपकारार्थं महतः रायः ददत् पुण्यं अर्जति । ग्रामीणाः (गांवके)
पुमांसः ग्रामण्यं मानन्ति । ग्लौः आकाशं द्योतते । देवरं विलोक्य
(देख कर) भाटजाया हसति । विद्वांसः नरः जिनं अर्चन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

लड़का चंद्रमाको देखता है और रोता है । रातको (नक्तं)
श्याल बोलते हैं । सेनापति (सेनानी) सेनाको आज्ञा देता है ।
पिता पुत्रको कहता है । पुत्र पिताका सम्मान करता है । लोग बहुत
धन कमाते हैं पर लोभ नहीं छोड़ता है । जो(ये)सोघे मार्ग पर चलते
हैं वे (ते) बुद्धिमान् हैं । कुत्ता जानवर है तो भी (तथापि)
स्वामिभक्त होता है । रातको धनको रक्षा करता है । इस लिये
लोग कुत्तोंकी भी रक्षा करते हैं । बैल बड़ा उपकारी जोव है घास
खाता है पर बड़ा परिश्रम करता है । दामादको (जामाट) श्वशुर
उपदेश देता है । धनको धारता हुआ (दधत्) भी कृपण कुछ
(किमपि) दान नहीं देता है । कांजूस आदमी बड़ा उपकारी है
क्योंकि मरणानंतर सब धन यहीं (अत्र एव) छोड़ जाता है । साराथि
(सव्येष्ट) रथके पास जाता है । युवा लोग बलवान् होते हैं ।

द्वितीय अध्याय ।

स्वरांतस्त्रोलिंग ।

प्रथम पाठ ।

आ—(१)—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बालिका (२) लतां	उच्चति ।	लड़की लता (वेल) को	सींचती है ।		
मनोरमा कथां	गदति ।	मनोरमा कथा	कहती है ।		
कन्या विद्यां	मनति ।	कन्या विद्या	सीखती है ।		
कलिका शोभां	वितरति ।	कली शोभा	देती है ।		
पिपीलिका विपादिकां	कृडति ।	चींवटी विवाईको	काटती है ।		
२ अंबे कन्ये	तर्जतः ।	दो मातायें	दो कन्याओंको	डांटती है ।	
लते प्रासादं	भूषतः ।	दो लतायें	घरको	शोभित करती हैं ।	
बालिके लते	मिंचतः ।	दो लड़की	दो लतायें	सींचती है ।	
बालकौ शाखे	चुटतः ।	दो लड़का	दो डाली	काटते हैं ।	
मुनिः विद्ये	ध्यायति ।	मुनि	दो विद्याओंका	ध्यान करता है ।	
३ बालिकाः लताः	जिषंति ।	बालिकायें	लताओंको	सींचती हैं ।	
अम्बाः कन्याः	तर्जति ।	मातायें	कन्याओंको	ताड़ना देती हैं ।	
भृत्यः शास्त्राः	लुपति ।	नौकर	डालियोंको	काटता है ।	
मुनिः विद्याः	ध्यायति ।	मुनि	विद्याओंको	ध्याता है ।	

१—पुंलिंग ऋस्व अकारांत शब्दोंको दीर्घ—(आकारांत) कर देनेसे वे प्रायः स्त्रीलिंग हो जाते हैं । जैसे—बाल—बाला, भृत्या, आकारांत शब्द प्रायः स्त्रीलिंग होते हैं । २—जिन पुंलिंग अकारांत शब्दोंके अंतमें 'क' होगा उनको स्त्रीलिंग बनानेसे 'क' के पहिले 'अ' को 'इ' हो जायगा—जैसे—बालकका स्त्रीलिंग बनाया तो—'बालका' पहिले नियमसे हुआ अब इसके 'क' के पहिले 'ल' में के 'अ' को 'इ' हो जायगा तो—बालिका होगी ।

निम्नलिखित शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य ब्रूयाची—

उच्चतः, चुटंति, लुपति, सिंचतः, मनंति, तर्जतः, गदंति, कन्याः, बाले, भाषां, छायाः, कथाः, विद्ये, दयां, दृष्ट्या, रमा, रामे, हिंसां ।

शुद्ध करो—

बालिकाः विद्यां इच्छति । कन्ये भृत्यं तर्जति । बालाः पक्षिणः कांचति । कृपा प्रेमाणं अनुगच्छतः । विद्या बालिकान् भूषति । बालिके साधून् पृच्छंति । भृत्याः लतान् जेषति । पाठिकी कन्ये तर्जतः । विद्या शोभं वितरतः ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उच्च	सीचना (उच् + अ + ति)	उच्चति,	उच्चतः,	उच्चंति ।	
गद	कहना (गद् + अ + ति)	गदति,	गदतः,	गदंति ।	
मना	सीखना (मन् + अ + ति)	मनति,	मनतः,	मनंति ।	
ट (१)	तिरना (तर् + अ + ति)	तर्गति,	तर्गतः,	तर्गंति ।	
कृड	काटना (कृड् + अ + ति)	कृडति	कृडतः,	कृडंति ।	
तर्ज	डांटना (तर्ज् + अ + ति)	तर्जति,	तर्जतः,	तर्जंति ।	
भूष	शोभितकरना(भूष् + अ + ति)	भूषति,	भूषतः,	भूषंति ।	
रुह	उगना (रोह् + अ + ति)	रोहति,	रोहतः,	रोहंति ।	
चुट	काटना (चुट् + अ + ति)	चुटति,	चुटतः,	चुटंति ।	
ध्या	ध्यानकरना (ध्याय् + अ + ति)	ध्यायति,	ध्यायतः,	ध्यायंति ।	
शंस	स्तुतिकरना(शंस् + अ + ति)	शंसति,	शंसतः,	शंसंति ।	
जेष्	सीचना (जेष् + अ + ति)	जेषति,	जेषतः,	जेषंति ।	
लृप्	लृप् काटना (लृप् + अ + ति)	लृपति,	लृपतः,	लृपंति ।	

१—‘वि’ उपसर्ग लगानेसे “दिना” अर्थ हो जाता है ।

एकवचन	द्विव	बहुवचन
प्रथमा—विद्या	विद्ये	विद्याः ।
द्वितीया—विद्यां	विद्ये	विद्याः ।

इस प्रकार सब 'आ' कारांत शब्दोंके रूप जानना ।

संस्कृत बनाओ—

बकरी (अजा) घास खाती है । घोड़ी (अश्वा) तलाव को जाती है । चटिका खोलार को जाती है । कोयल (कोकिला) बोलती है । मूषिका छेद में घुसती है ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत (१) ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बुद्धिः	मानुषं	भूषति ।	वृद्धि	मनुष्यको	भूषित करती है ।
रात्रिः	दोषिं	विलति ।	रात	उजालको	झिपा लेती है ।
वृष्टिः	ओषधिं	वेषति ।	वृष्टि	ओषधिको	सींचती है ।
कांतिः	बालिकां	भूषति ।	कांति	लड़कीको	भूषित करती है ।
वातः	जमिं	मंथति ।	वायु	लहरोंको	मथती है ।
२ ओषधी	रात्रिं	भूषतः ।	दो ओषधि	रात्रिकी	भूषित करती हैं ।
बालिका	जमीं	पश्यति ।	लड़की	दो लहरें	देखती है ।
कन्ये	ओषधो	सिंचतः ।	दो कन्यायें	दो ओषधो	सींचती हैं ।
३ ओषधयः	रात्रीः	भूषन्ति ।	ओषधियां	रात्रियों की	भूषित करती हैं ।
वृष्टयः	ओषधीः	सिंचन्ति ।	वृष्टि समुदाय	ओषधियोंकी	सींचता है ।
निद्रा	प्रमत्तोः	पोषति ।	निद्रा	प्रमादी को	पुष्ट करती है ।
तरयः	नदं	तरन्ति ।	नावें	नालिको	पार करती हैं ।

१—जिन शब्दों के अन्त में 'ति' होती है वे शब्द प्रत्ययः स्त्रीलिङ्ग होते हैं ।

अयत् ।

यत् ।

दीप्तयः	मानवान्	लुभति ।	दीप्तयः	मानवान्	लुभन्ति ।
मूर्खाः	गतयः	न पश्यन्ति ।	मूर्खाः	गतिं	न पश्यन्ति ।
स्मृतिः	बालकं	भूषन्ति ।	स्मृतिः	बालकं	भूषन्ति ।
वृष्टौः	धूलिं	वेषन्ति ।	वृष्टयः	धूलिं	वेषन्ति ।
व्रततयः	पादपं	अयति ।	व्रततिः (लता)	पादपं	अयति ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) विलतः, वेषन्ति, मंथति, पोषतः, कुचति, सिंचतः, ओषधयः, वृत्तिं (व्यापार), गतीः, पंक्तयः, धूलोः, स्मृतिः (मरण), कृतयः, बुद्धी, श्रुतिः, गतिः, व्रततयः (पंक्ति, लता) जर्मिः, तिथी, तरौ, (नाव) कटिं (कमर) नाडो, श्रेणयः, रात्रयः, अंगुली ।

हिंदी बनाओ—

तारकाः रात्रौः भूषन्ति । पयोमुचः जर्मिं पोषन्ति । साधवः कांतिं नः कांक्षन्ति । शिशवः विहंगम (पक्षी) पंक्तीः पश्यन्ति । वृक्षश्रेणिः शोभते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
विल	छिपाना (विल् + अ + ति)		विलति,	विलतः,	विलन्ति ।
विषु	सींचना (वेष् + अ + ति)		वेषति,	वेषतः,	वेषन्ति ।
लुभ	सुखकरना (लुभ् + अ + ति)		लुभति,	लुभतः,	लुभन्ति ।
मंथ	मथनानष्टकरना (मंथ् + अ + ति)		मंथति,	मंथतः,	मंथन्ति ।
पुष	पुष्टकरना (पोष् + अ + ति)		पोषति,	पोषतः,	पोषन्ति ।
कुच	संकोचकरना (कुच् + अ + ति)		कुचति,	कुचतः,	कुचन्ति ।
मृषु	सहनकरना (मर्ष् + अ + ति)		मर्षति,	मर्षतः,	मर्षन्ति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—बुद्धिः	बुद्धी	बुद्ध्यः ।	
द्वितीया—बुद्धिं	,,	बुद्धीः ।	

—*—

तृतीय पाठ ।

ई—कारांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ कुमारी	नदीं	व्रजति ।	कुमारी	नदीकां	जाती है ।	
मृगी	अटवीं	अजति ।	मृगी	बनको	जाती है ।	
जननी	कुमारीं	तर्दति ।	माता	कुमारीको	मारती है ।	
ओषधी	रजनीं	भूषति ।	ओषधी	रात्रिको	भूषित करती है ।	
२ भगिन्यौ	तरण्यौ	प्रविशतः ।	दो बहनें	दो नारोंमें	वैठती हैं ।	
जनन्यौ	कदल्यौ	चामतः ।	दो मातायें	दो केली	खाती हैं ।	
धीवर्यौ	धुन्यौ	गच्छतः ।	दो धीवरों	दो नदियोंको	जाती हैं ।	
कुमार्यौ	जनन्यौ	महतः ।	दो कुमारी	दो माताओंको	पूजती हैं ।	
३ जनन्यः	अपराधान्	मर्षंति ।	मातायें	अपराध	क्षमा करती हैं ।	
कुमार्यः	मृगीः	आमृशंति ।	कुमारी	हरिणियोंको	कृती हैं ।	
नद्यः	अब्धिं	प्रतिगच्छंति ।	नदियां	समुद्रको	प्रति जाती हैं ।	
चंद्रमाः	रजनीः	लांछति ।	चंद्रमा	रात्रियोंको	चिन्हित करता है ।	

नीचे लिखे शब्दोंका प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

(क) विदुष्यौ(१), गुणवतोः(२), मानिन्यः, सुंदरी, अटव्यौ,
श्रीमती, गायंत्यः, (३) गच्छंती, विभ्रल्यौ, जाग्रत्यः, तप-

१ दीर्घ ईकारांत शब्द प्रायः स्त्रीलिंग होते हैं । (२) मत् (वत्) ईयस्, तथा 'इन्' भागांत शब्द अंतमें 'ई' लगादिनेसे स्त्रीलिंग हो जाता है । जैसे—गुणवत् (पुंलिंग) का स्त्रीलिंग 'गुणवती' और मानिन्का 'मानिनी' कनीयस्का 'कनीयसी' होगा । (३) अत

स्त्रिणी, वराकिन्यः (दीन), गरीयस्यः, ज्यायस्यौ, कनीयस्यः,
लज्जावती, मनोहारिणी, मृन्मयो (मट्टीको), भक्तिमती,
गुर्वी, पटोयसी (अति चतुर) ।

(ख) लाङ्कति, मर्षतः, मृशति, चामंति, तर्दतः, क्रामति (उल्लंघन
करना), अजतः, क्लङ्ति, महतः, तर्दति, चामतः ।

अयङ् ।

अङ् ।

तिष्ठन्तीं	गच्छन्तीं	वदन्ति ।	तिष्ठन्त्यः	गच्छन्तीं	वदन्ति ।
विदुष्यौ	रुदन्त्यः	तर्जतः ।	विदुष्यौ	रुदतोः	नर्जतः ।
मानिन्यः	गरीयसीः	तर्दतः ।	मानिन्यौ	गरीयसीः	तर्दतः ।
कनीयसी	करिष्यः	पश्यति ।	कनीयसी	करिणीः	पश्यति ।
वराकिन्यः	शाखाः	लुपतः ।	वराकिन्यः	शाखाः	लुपन्ति ।
राजपुत्रः	वनं	क्रामति ।	राजपुत्रः	वनं	क्रामन्ति ।
पापीयसी	धर्मं	निन्दति ।	पापीयसी	धर्मं	निन्दति ।
जैनवाणो	मतिं	भूषतः ।	जैनवाणो	मतिं	भूषति ।
भक्तिमत्ये	जिनं	अर्चतः ।	भक्तिमत्यौ	जिनं	अर्चतः ।
हंसो	हंसं	तर्दतः ।	हंस्यौ	हंसं	तर्दतः ।

संस्कृत वनाशी—

मानिनी स्त्रियां बडप्पम (गौरव) चाहती हैं । दो सुंदरी दो
हरिणियों को कृतो हैं । अतिवृद्धा (ज्यायसी) छोटी छोटी स्त्रियों
(कनीयसी) को उपदेश देती हैं । रूपवतो गुणवतोको मारता है ।
पापिन दुःख पाता है । लज्जावाली स्त्री विनय करती है (विन-

(शृ) भागांत शब्द भी 'ई' लगा देनेसे स्त्रीलिङ्ग हो जाते हैं पर उनके 'ती'से पहिले
'न' भी प्रायः आता है—जैसे गायत्+ई=गायती हुआ अब 'ती'से पहिले 'न' आया तो
गायन्ती हुआ । ऐसे शब्दोंको गायन्ती इसप्रकार अनुस्वारस् भी लिखते हैं ।

यति) । ब्राह्मणी शूद्राको ताड़ना देती है । पाठिका (उपाध्यायी) लड़कियोंको कहता है । बहिन (भगिनी) बहिनको कहती है । कुमार (कुलाल) मट्टीकी (मृन्मयी) मूर्ति बनाता है । मातायें जैनवाणीको पूजती हैं । नदियां समुद्रको जाती हैं । गानेवाली (गायिका) गीत गाती हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
क्रमु	उल्लंघना (क्राम् + अ + ति)		क्रामति,	क्रामतः,	क्रामन्ति ।
अज	जाना (अज् + अ + ति)		अजति,	अजतः,	अजन्ति ।
तर्द	मारना (तर्द् + अ + ति)		तर्दति,	तर्दतः,	तर्दन्ति ।
विशौ	भीतरजाना (विश् + अ + ति)		विशति,	विशतः,	विशन्ति ।
चम्भू	खाणा (चाम् + अ + ति)		चामति,	चामतः,	चामन्ति ।
सर्ज	वनाना (सर्ज् + अ + ति)		सजति,	सजतः,	सजन्ति ।
मह	पूजना (मह् + अ + ति)		महति,	महतः,	महन्ति ।
मृशौ	कूना (मृश् + अ + ति)		मृशति,	मृशतः,	मृशन्ति ।
लाङ्छि	चिह्नितकरना (लाङ्क् + अ + ति)		लाङ्कति,	लाङ्कतः,	लाङ्कन्ति ।
जर्ज	डांटना (जर्ज् + अ + ति)		जर्जति,	जर्जतः,	जर्जन्ति ।
(वि)	णौज् विनयकरना (नय् + अ + ति)		नयति,	नयतः,	नयन्ति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम—नदी		नद्यौ	नद्यः
द्वितीया—नदीं		नद्यौ	नदीः

चतुर्थ पाठ ।

उ कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ धेनुः	वत्सान्	त्यजति ।	गाय	बहुओंको	छोड़ती है ।
गोपः	धेनुं	मुंचति ।	ग्वाला	गायको	छोड़ता है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुं	कूडति ।	मूसा	जालकी तांतकी	काटता है ।
रेणुः	पृथिवीं	विलति ।	रेणु	पृथिवीको	टांकती है ।
२ धेनू	छायां	इच्छति ।	दोगायें	छाया	चाहती हैं ।
गोपालः	धेनुं	मुंचति ।	गोपाल (ग्वाला)	दो गायको	छोड़ता है ।
पिपीलिका चंच		दशति ।	चिंवटो	दो चोंचकी	काटती है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुं	कूडति ।	मूसा	दो जालकी तांतकी	काटता है ।
३ धेनवः	गोशालां	गच्छति ।	गायें	गोशालाको	जाती हैं ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुः	कूंतति ।	मूसा	पाशस्त्रायुओंको	काटता है ।
वृष्टिः	रेणुः	मिंचति ।	वर्षा	धूलिको	सींचती है ।
रेणवः	आकाशं	कुंचति ।	धूलिके कण	आकाशको	टांकते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) क्रामंति, मनंति, चामतः, गदंति, मर्षति, मुंचतः, मर्चंति, रोहति, लांकंति, कुंचतः ।

(ख) चंचवः, धेनुः, स्त्रायवः, रज्जूः (रस्सो), तनवः (शरीर), धेनुं, करेणवः, (हस्तिनी) ।

अथ उदा ।

शुद्ध ।

रज्जूः	धेनुं	लांकति ।	रज्जूः	धेनुं	लांकति ।
धेनुः	नदीं	गच्छति ।	धेनवः	नदीं	गच्छति ।
रेणुः	धेनवः	भूषति ।	रेणुः	धेनुः	भूषति ।
हनूः (पूंक)	वानरौ	लांकतः ।	हन्	वानरौ	लांकतः ।
आहारः	तनवः	पोषति ।	आहारः	तनः	पोषति ।

संस्कृत बनाओ—

दो भाई दो गायोंको देखते हैं । हिंदुलोग गायोंको रक्षा करते हैं । ब्राह्मण स्नायुको नहीं छूते हैं । वृष्टि चोंचको भिगोती है । भ्रमर दो पूंछों (हनु) को काटते हैं । पुष्प रेणुयें राजमार्गको चिह्नित करती हैं । लड़की रस्सोको लातो है (आनयति) भोर लड़की अकेली (केवला) घरको नहीं जाती है । नारी बाजार (हाट) को जाती है ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—धेनुः

धेनू

धेनवः

द्वितीया—धेनं

,,

धेनूः

— — —

पंचम पाठ ।

ज-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वधूः	स्वामिनं	पृच्छति ।	बहू	पति को	पूछती है ।
स्वामी	वधूं	वदति ।	स्वामी	बहू को	कहता है ।
श्वश्रूः	वधूं	मृशति ।	सासु	बहू को	छूती है ।
चम्पूः	शत्रुसैनिकान्	जयति ।	सेना	शत्रुओंकी सेनाको	जीतती है ।
सेनापतिः	चम्पूं	गूहति ।	सेनापति	सैनाको	छिपाता है ।
२ वध्वी	श्वश्रूपादान्	मृशति ।	दो बहू	सासुके पैरोंको	छूती है ।
देवरः	वध्वी	प्रणमंति ।	देवर	दो बहूओंको	प्रणाम करते हैं ।
वधूः	श्वश्रू	पृच्छति ।	बहू	दो सासुको	पूछती है ।
चम्पू	विश्रामं	कांक्षति ।	दो सेनायें	विश्राम	चाहती हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।
३ बध्वः	श्वश्रूँ	प्रणमंति ।	बहुयै	सासुको प्रणाम करती हैं ।
सीता	श्वश्रूः	वदति ।	सीता	सासुओंकी कहती हैं ।
श्वश्र्वः	वधः	तजंति ।	सासु	बहुओंकी ताड़ना देती हैं ।
चम्बः	शत्रुचमूः	जयंति ।	सेनायें	शत्रु सेनाओंकी जीवती हैं ।

संस्कृत बनाओ—

बहुयै पतियोंको संतुष्ट करती हैं । दो बहुयै राजसेनाको देखती हैं । सासु बहुओंकी पूकती है । सेना विदेशको जाती है । पानी (जलं) शरीरको भिगोता है । शरीर व्यायामको चाहता है । बड़हन (कारु) लकड़ीको छीलती है (तच्छति) । सेनापति सेनाको छोड़ता है । सासु बहुओंकी उपदेश देती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वध्वः, तजंति, गूहतः, श्वश्रूः, चम्बः, चमूः, कारुः, तनुः ।

गृह करो—

स्वामिनः वध्वः पृच्छंति । वधुः क्लीच्छंति । चम्बः शत्रून् जयति ।
कर्मकराः कारु वदंति ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
क्लीच्छ	लज्जाकरना	(क्लीच्छ् + अ + ति)	क्लीच्छति,	क्लीच्छतः,	क्लीच्छन्ति ।
जि	जीतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयन्ति ।
गुह्यीष्	छिपाना	(गुह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहन्ति ।
मृशौ	कूना	(मृश् + अ + ति)	मृशति,	मृशतः,	मृशन्ति ।
णम	नमस्कारकरना	(नम् + अ + ति)	नमति,	नमतः,	नमन्ति ।

वधूः

प्रथमा— धूः

वध्वी

वध्वः ।

द्वितीया—वधूं

,,

वधः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ माता	दुहितरं	पृच्छति ।	मा	लङ्कीको	पूछती है ।
ननांदा	वधूं	तर्जति ।	ननंदी	बह्वको	छाटती है ।
वधूः	ननांदरं	तर्दति ।	बह्व	ननंदीको	मारती है ।
२ दुहितरौ	मातरं	अर्चतः ।	दो लङ्की	माको	पूजती हैं ।
कन्ये	मातरौ	प्रणमतः ।	दो कन्ये	दो माताओंको	प्रणाम करती हैं ।
ननांदरौ	वधूं	तर्जतः ।	दो ननंदी	बह्वको	छाटती हैं ।
वधूः	ननांदरौ	रिषति ।	बह्व	दो ननंदीको	गुस्सा होती है ।
३ दुहितरः	मातृः	अर्चति ।	लङ्कियां	माताओंको	पूजती हैं ।
ननांदरः	वधूः	तर्दति ।	ननंदी	बह्वको	छाटती है ।
वधूः	ननांदृः	रिषति ।	बह्व	ननंदीयोंको	गुस्सा होती है ।

अथञ्च ।

अथ ।

माता	दुहितारं	वदति ।	माता	दुहितरं	वदति ।
दुहितारः	मातृः	महंति ।	दुहितरः	मातृः	महंति ।
वध्वः	ननांदृन्	रिषंति ।	वध्वः	ननांदृः	रिषंति ।

निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

महंतः, ननांदा, ननांदरौ, रिषंति, तर्दतः, मातरं, मातृः,
दुहितरं, तर्जति, महति, यातरः (पतिके भाईकी स्त्री)

४

एकव न

द्विव

बहुवचन ।

प्रथमा—दुहिता

दुहितरौ

दुहितरः ।

द्वितीया—दुहितरं

”

दुहितृतः ।

सप्तम पाठ ।

व्यंजनांत—स्त्रीलिङ्ग ।

च्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जिनवाक्	तच्छं	भाषते ।	जिनवाणी	तत्त्वोंका	वर्णनकरती है ।
बालकः	वाचं	भाषते ।	बाल	वाणी	बोलता है ।
त्वग्	पशुं	वेष्टते ।	खाल	पशुको	वेष्टित करती है ।
परिव्राट्	त्वचं	ईक्षते ।	गंन्यासी	बृक्षको वक्कलको	चाहता है ।
भरः	देवरुचं	लोचते ।	मनुष्य	देवकीकांति	देखता है ।
रुक्	आकृतिं	कवते ।	दौंसि	आकारको	ढकती है ।
कविवाक्	देवान्	कथ्यते ।	कविकी वाणी	देवोंकी प्रशंसा	करती है ।
जनः	त्वचं	ईक्षते ।	मनुष्य	खालकी	देखता है ।
२ आवकी	जिनवाची	आधते ।	दोआवक	दो जिनकी कांतिकी प्रशंसा	करते हैं ।
कन्यावाची	मानं	कथ्यते ।	कन्यावाचीको दो	वाणी माताको प्रशंसा	करती हैं ।
बालकी	वाची	भाषते ।	दो लड़की	दो वाणी (वचन)	बोलते हैं ।
नरी	देवरुची	लोचते ।	दो जन	दो देवकांति	देखते हैं ।
कवी	वाची	ईक्षते ।	दो कवि	दो (प्रकारकी) वाणी	चाहते हैं ।
३ रुचः	देवान्	वेष्टते ।	कांतिया	देवोंकी	वेष्टित करती है ।
भराः	देवबुधः	लोचंते ।	मनुष्य	देवकांतियोंकी	देखते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
वाचः	जिनान्	कथ्यंते ।	वाणी	जिनकी	प्रशंसा करती है ।
कवयः	वाचः	ईहंते ।	कवि वाणीयों (नामा प्रकारकी)	को	चाहते हैं ।
बालकाः	वाचः	भाषंते ।	बालक	वाणी	बोलते हैं ।
रुचः	आकृतिं	कथंते ।	कांतिया	आकृतिकी	टांकती है ।

पश्य

पश्य

वटुः	ऋचं (वेदशाखा)	ईहति ।	वटुः	ऋचं	ईहते ।
पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षतः ।	पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षेते ।
गिरयः		शोभंति ।	गिरयः		शोभंते ।
लते	वृक्षं	वेष्टतः ।	लते	वृक्षं	वेष्टेते ।
बालिका	वाचं	भाषति ।	बालिका	वाचं	भाषते ।
मुनयः	रात्रः	स्नाषंति ।	मुनयः	रात्रः	स्नाषंते ।
विदुष्यौ	गुणवंतं	कथ्यतः ।	विदुष्यौ	गुणवंतं	कथ्येते ।
चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवति ।	चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवते ।
मानवाः		मरंति ।	मानवाः		म्रियंते ।
वाक्		प्यायति ।	वाक्		प्यायते ।

गृह्य करो—

वाक् प्यायेते । कविवाचः देवान् अर्चति । मानवाः देवरुचाः ईहंते । आवकाः त्वक् न स्पृशंति । रुचः शोभते । बालकाः रुक् स्नाषंते । जै नाः जिनरुचः ईक्षते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कथ्यते, स्नाषते, कथंते, भाषते, ईहंते, वेष्टेते, लोचते, ईहेते, ईहते, रुचः, त्वक्, ऋचौ, वाक्, वाचं ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के दालचीनी (त्वक्) चाहते हैं । सूर्यकांति आकाशको

भूषित करती है । नौकर दो बातें बोलता है । कविकी वाणी लोगोंको संतुष्ट करती हैं । विद्यार्थी ऋचायें पढ़ते हैं । कवि ऋचायें बनाते हैं । वैद्य जावित्री (त्वच्) चाहता है ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
कत्यै (१)	श्लाघाकरना	(कत्य् + अ + ते)	कत्यते,	कत्येते,	कत्यन्ते ।
इक्षै	देखना	(इक्ष् + अ + ते)	इक्षते,	इक्षेते,	इक्षन्ते ।
भाषै	बोलना	(भाष् + अ + ते)	भाषते,	भाषेते,	भाषन्ते ।
श्लाघृङ्	प्रशंसाकरना	(श्लाघ् + अ + ते)	श्लाघते,	श्लाघेते,	श्लाघन्ते ।
वेष्टै	चारोतरफसे घेरना	(वेष्ट् + अ + ते)	वेष्टते,	वेष्टेते,	वेष्टन्ते ।
मृड्	मरना	(म्रिय् + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियन्ते ।
इहै	यत्नकरना, चाहना	(इह् + अ + ते)	इहते,	इहेते,	इहन्ते ।
लोचृङ्	देखना	(लोच् + अ + ते)	लोचते,	लोचेते,	लोचन्ते ।
कवृङ्	ढांकना	(कव् + अ + ते)	कवते,	कवेते,	कवन्ते ।
वृत्तुङ्	उपस्थित रहना	(वर्त् + अ + ते)	वर्तते,	वर्तेते,	वर्तन्ते ।
भिक्षै	भोखमांगना	(भिक्ष् + अ + ते)	भिक्षते,	भिक्षेते,	भिक्षन्ते ।
प्याड्	वढना	(प्याय् + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायन्ते ।
एधै	वढना	(एध् + अ + ते)	एधते,	एधेते,	एधन्ते ।
शुभै	शोभना	(शोभ् + अ + ते)	शोभते,	शोभेते,	शोभन्ते ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वाक्

वाची

वाचः ।

द्वितीया—वाचं

वाची

वाचः ।

१—जिन धातुओंमें 'ङ्' अथवा 'ए' लगा है वे धातु आत्मनेपदी हैं जिनसे एकवचनमें 'ते' द्विवचनमें 'एते' बहुवचनमें 'सन्ते' जोड़ देना चाहिये ।

अष्टम पाठ ।

दु—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ विपत्	मानव	आपतति ।	विपत्ति	मनुष्य पर	पडती है ।
लोकः	परिषदं	गच्छन्ति ।	लोग	सभाको	जाते हैं ।
शरत्	पथिकान्	लुभति ।	शरद ऋतु	पथिकों(रास्तागीर)को	लुभाती है ।
चातकाः	शरदं	निन्दन्ति ।	चातक (पपीथा)	शरद ऋतुको	निंदा करते हैं ।
पुण्यकृत्	संपदं	लभते ।	पुण्यात्मा (स्त्री), संपत्ति		पाती है ।
२ परिषदौ	विद्यां	वितरतः ।	दो सभायें	विद्याकां	देती हैं ।
बालकः	ककुदौ	पश्यति ।	लड़का	दो सींग	देखता है ।
बालाः	परिषदौ	गच्छन्ति ।	लड़के	दो सभायोंको	जाते हैं ।
पंडितः	संविदौ	चरति ।	पंडित	दो प्रतिज्ञायें	करता है ।
३ विपदः	मानवं	आपतन्ति ।	विपत्तियां	मनुष्यापर	गिरती हैं ।
मानवः	संपदः	मांछन्ति ।	मनुष्य	संपत्तियां	चाहते हैं ।
परिषदः	विद्याः	वितरन्ति ।	सभायें	विद्यायें	देती हैं ।
जनाः	आपदः	निष्क्रामन्ति ।	लोग	आपत्तिशोंको	लांघते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

शरद, संपद, आपद, विपद, परिषद, परिषदः, उपनिषद,
(पडोसका मकान) संविद ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—विपत् (दु), विपदौ विपदः ।

द्वितीया—विपदं, विपदौ विपदः ।

नवम पाठ ।

ध्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वीरुत्	वृक्षं	वेष्टते ।	लता	पेड़को	कपेटती है ।
बालकः	वीरुधं	ईक्षते ।	बालक	लताको	देखता है ।
क्षुत्	मानवं	तुदति(ते) ।	भूख	मनुष्यको	पीड़ा देती है ।
युत्	चमूं	शसति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करता है ।
पावकः	समिधं	दहति ।	आग	यज्ञकेकाष्ठको	जलाती है ।
२ वीरुधौ	वृक्षं	वेष्टेते ।	दो लतायें	पेड़को	लपेटती हैं ।
चमूः	युधौ	जयति ।	सेना	दो युद्धोंको	जीतती है ।
३ युधः	चमूं	शसंति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करते हैं ।
निर्भयाः	युधः	पश्यंति ।	निडर लोग	युद्ध	देखते हैं ।
वीरुधः	वृक्षं	वेष्टंते ।	लतायें	वृक्षको	वेष्टित करती हैं ।
समिधः	अग्निं	कांक्षंति ।	समिध्(लकड़ी)	अग्निको	चाहती हैं ।

नौध लिखि शब्दोंसे संज्ञित बनाओ—

. ईक्षते, वीरुधं, समिधौ, युधं, क्षुधः, क्षुधं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
ईक्षै	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षेते,	ईक्षंते ।
तुदौञ्	पीड़ादेना	(तुद् + अ + ते)	तुदते,	तुदेते,	तुदंते ।
वेष्टै	घेरना	(वेष्ट् + अ + ते)	वेष्टते,	वेष्टेते,	वेष्टंते ।
शस	हिंसाकरना	(शस् + अ + ति)	शसति,	शसतः,	शसंति ।
दहौ	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति,	दहतः,	दहंति ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—वीरुत् वीरुधौ वीरुधः ।

द्वितीया—वीरुधं वीरुधौ वीरुधः ।

दशम पाठ ।

तृ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ योषित्	तडितं	पश्यति ।	शौरत	विजलीको	देखती है ।
सरित्	समुद्रं	गच्छति ।	नदी	समुद्रको	जाती है ।
वृष्टिः	सरितं	पोषति ।	वर्षा	नदीको	बढ़ाती है ।
विद्युत्	मेघं	अनुगच्छति ।	विजली	मेघके	पीछे रहती है ।
२ योषितौ	सरितौ	पश्यति ।	दो स्त्रियां	दो नदीको	देखती हैं ।
सरितौ	पर्वतपादान्	स्पृशतः ।	दो नदियां	पहाड़ोंके पासके	पर्वतोंको छूती हैं ।
विद्युतौ	योषितौ	लुभति ।	दो विजली	दो स्त्रियोंको	सुग्ध करती हैं ।
कविः	तडितौ	ईक्षते ।	कवि	दो विजुली	देखता है ।
३ योषितः	तडितः	पश्यंति ।	नारियां	विजली	देखती हैं ।
वृष्टिः	सरितः	पोषति ।	वर्षा	नदियोंको	पुष्ट करती है ।
हरितः	विद्युतः	वहंति ।	दिशाय	विजलीयोंको	धारण करती हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सरितः, विद्युतं, योषितं, तडितः, योषितः, संवितौ (युद्धभूमि, प्रतिज्ञा) एषंते, एषेते, शोभते, वर्तते, दहति, लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

नदियां पहाड़ोंको वेष्टित करती हैं । विजली मेघके साथ २ रहती है । स्त्रियां पत्नियोंको लुभाती हैं । विद्या स्त्रियोंको भूषित

करतो है । विजली मकानोंको जलाती है । यहाँ (अत्र) बहुत स्त्रियां हैं (वर्तते) । स्त्रियां प्रयत्न करतो हैं (ईहन्ते) ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
वृत्तुङ्	वर्तना (रञ्जना)	(वर्त + अ + ते)	वर्तते,	वर्तते,	वर्तते ।
इहै	यत्नकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहते,	ईहन्ते ।
द्युते	दीप्तहोना	(द्योत् + अ + ते)	द्योतते,	द्योतेते,	द्यातन्ते ।
स्मिङ्	सुस्कराना	(स्मय् + अ + ते)	स्मयते,	स्मयेते,	स्मयन्ते ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—सरित्	सरितौ	सरितः ।
द्वितीया—सरितं	„	„

एकादश पाठ ।

स्त्रालिङ्ग शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुन्दरी बाला	मनोज्ञां लतां	पश्यति	सुन्दर लड़कौ	सुन्दर लताको	देखती है ।
सुन्दर्यौ बाले	मनोज्ञे लते	पश्यतः	सुन्दर दो लड़कौ	दो मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
सुन्दर्यः बालाः	मनोज्ञाः लताः	पश्यन्ति ।	सुन्दर लड़कियां	मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
चंचलाः जर्मयः	एधन्ते ।	चंचल लहरे	बढती हैं ।		

विदुष्यौ रमण्यौ संयताः साध्वीः विदुषी दो स्त्रियां संयमवाली साध्वियोंकी
अर्हन्तः । पूजती है ।

जीतारः शत्रवः पलायमानाः चमूः जयशील शत्रु भागती हुई सेनाका पीछा
अनुगच्छन्ति । करते हैं ।

मानिन्यः ननांदरः सरलां बध्नुं मानिनी ननंदिनां सीधी बह्मकी डांटती
तर्जन्ति । है ।

श्वेतरोमाकं विभ्रती धेनुः आश्रमं सफेद रोमोंकी धारने वाली गाय आश्रमको
ब्रजति । जाती है ।

ज्यायस्यः योषितः रुदतीः वधूः हठास्त्रियां रोती हुई बहुओंकी उपदेश
उपदिशन्ति । देती है ।

विदुष्यः साध्व्यः संयतां वाचं विदुषी साध्वियां परिमित वाणीकी बोझी
भाषन्ते । है ।

पीडिताः पत्न्यः गुर्वी वेदनां पीडित पत्नियां बहुत बड़ी वेदनाकी
अनुभवन्ति । भोगती है ।

भृत्याः महानुभावां कर्त्री नौकर महानुभाव स्वामिनीकी सेवते
सेवन्ते । है ।

दात्री योषित् मूल्यवतीः दृषदः दाता स्त्री मूल्यवाली पत्नियोंकी बांटती
वितरति । है ।

अथ ।

यद् ।

शुद्धवसनाः ब्राह्मण्यौ दात्री शुद्धवसने ब्राह्मण्यौ दात्रीः योषितः
योषतः अंचतः । अंचतः ।

रामचंद्रं मेध्यां दृषदः वाञ्छति । रामचंद्रः मेध्याः दृषदः वाञ्छति ।

रुदन्ती बालिकाः अस्मृष्टां वाचः रुदत्यः बालिकाः अस्मृष्टाः वाचः
भाषन्ते । भाषन्ते ।

उज्ज्वला ओषधी द्योतेते । उज्ज्वले ओषधो द्योतेते ।

अथ ह ।

अथ ।

कुमार्यः श्यामलां वनस्थलीः कुमार्यः श्यामलाः वनस्थलीः
लोचन्ते । लोचन्ते ।

मेघवती पर्वतमालाः विराजन्ते । मेघवत्यः पर्वतमालाः विराजन्ते ।

शिष्याः पवित्रां समिधः आहरन्ति । शिष्याः पवित्राः समिधः आहरन्ति ।

तीव्राः पिपासाः शुष्कां चंचूः तीव्राः पिपासाः शुष्काः चंचूः
तुदन्ति । तुदन्ति ।

क्लेशदायिनी क्षुत् संजाताः । क्लेशदायिनी क्षुत् संजाता ।

बुद्धिमती कर्त्रेणः लज्जमानां वध्वी बुद्धिमत्यः कर्त्रेणः लज्जमाने वध्वी
पृच्छन्ति । पृच्छन्ति ।

प्रखरा बुद्धयः एधन्ते । प्रखराः बुद्धयः एधन्ते ।

शुभ करो—

सर्पाकारः रज्जु वर्तते । श्वेता धेनवः शोभन्ते । विदुषी योषितः
मनोहारिणीं वाधः भाषन्ते । क्षुधिता बालिके वाचं न वदतः । भृत्यः
उदारमती कर्त्रीः सेवते । मनस्विनीः कर्त्रेणः कठोरं वाचं न भाषन्ते ।
पलायमानाः चमूः दृष्टा । गन्धयुक्ता पुष्परेणवः गच्छन्तीं चम्वी स्पृशन्ति ।
प्रहृष्टा सरितः समुद्रं गच्छन्ति । स्नानां पुष्पमालाः गन्धं न वितरन्ति ।
गच्छन्त्यौ बाला इतस्ततः (इधर उधर) पश्यति । शुक्लिकाः रजताकारा
वर्तन्ते ।

नीचे लिखे विशेषणों को रखकर वाक्य बनाओ—

(क) रुचिरा (सुन्दर), मलौमसा (मलिन), पवित्रा, मनोज्ञा,
प्रोडिता, अज्ञा, प्रवीणा, पलायमाना (भागती हुई), म्रिय-
माणा (मरती हुई), स्नाना, ध्यानपरा, संयता, मधुरा,
स्पृष्टा, जनप्रिया, मनोरमा, शिचिका, उपदेशिका ।

(ख) मनोहारिणी, गुणवती, बुद्धिमती, श्रोतस्वती (वहने वाली),
कमलोलिनी (तरंगवाली), सुन्दरी, गरीयसी, विभ्रती, गच्छन्ती,

श्यामायमानाः—पश्यन्ति । कृतसीतापरित्यागः—समुद्र-
वेष्टितां—रक्षति । निराशाः—प्रति (१) निवर्त्तते । मनोरमा
—जराग्रस्तं—न काञ्क्षति । पानमत्ताः—प्रफुल्लं—
न त्यजन्ति । स्वयंवरा—नृपकुलशोभितां—विशति । पति-
लाभाकाञ्छिण्यः—परिधृतविवाहवेशान्—परोक्षं ।
विदुष्यः—गुणवतः—अभिलषन्ति । पयस्विनी—
स्ववत्ससमीपं गच्छति । सौभाग्यशालिन्यः—रत्नभूषितं—
गच्छन्ति । गुणग्राहिण्यः—कर्मकृतः—न तर्जति । भर्तृभक्ता
—मदपायिनोः—न सहते । धर्मार्थी—लेशकरां—इच्छति ।
कनीयान्—ज्यायसीं—अनुगच्छति । कृष्णा—मधुरां
—कूजति । साध्वी—स्वभावसरलं—न तर्जति । सुशीला
—विनयनस्त्रां—उपदिशति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

विद्वांसः स्वामिनः शिक्षिताः पत्नीः अभिलषन्ति । पण्डितबुद्धयः
नराः अर्थहेनां वाचं न भाषन्ते । पुत्रार्थिन्यः जनन्यः पुत्रार्थं धर्मं
आचरन्ति । कृतविवाहः सज्जनः नवोढाः कन्याः उपदिशति । कन्या-
दृष्टुकामा जननो स्फटिकमयीं प्रासादमालां व्रजति । कृतासन-
परिश्रमः साधुः पुनः पुनः रुदतीः कन्याः उपदिशति । धर्मप्राणा
योषित् ज्योत्स्नासहितां यामिनीं (रात्रि) तथा द्रुमपङ्क्तिशोभितां जन्म-
भूमिं ईक्षते । संतानहितैषिणी श्वश्रुः नवोनां वधूपसूतिं मृशति ।
आधुनिकाः लोकाः अर्थकरीं विद्यां शंसन्ति । सहोदराः भगिन्यः
पद्मसमाकुलां पुष्करिणीं (छोटातलाव) गच्छन्ति । स्वगृहं आश्रय्यन्तीं
श्रियं जनः न त्यजति । पात्रतां नीतं आत्मानं संपदः स्वयं व्रजन्ति । देवाः
अपि धार्मिकान् अर्चन्ति । सज्जनकृताः वाङ्माः सफलाः एव भवन्ति ।
धर्मरक्षिणी यज्ञो धर्मसूक्तिं जीवधरं अर्चति ।

• ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखो ।

स्त्रीलिंग शब्दको पुलिंग और पुलिंगको स्त्रीलिंग बनाकर नीचेलिखे वाक्य पुनः करके लिखो—

निपुणः नायकः गुणवतीं नटीं उपदिशति । चपला बालिका सुंदरौ कुमारौ ईक्षते । वेगदंतः नदाः विशालं हिमवंतं गच्छन्ति । मांसलुब्धाः व्याधूः मानवान् काञ्चति । (१) प्रसवितृः नार्यः पुत्रं पश्यति । जनयितारः पुत्रीः अभिलषन्ति । विलासिनी नारी संतं (मज्जन) भर्त्तारं तर्जति । प्रियवादिनः नराः निर्बोधं सम्राजं लुभन्ति । गरीयान् मानवः श्रेयांसं लभते । वपुष्मतो नारो बलवतीः परिचारिकाः इच्छति । जानती बालिका पृच्छन्तं बालकं वदति । कनीयसी पुत्री ज्यायांसं नरं लोचते । गायन्त्यः नार्यः श्रोतृन् वदन्ति । मैथिलः पुत्रः मागधीं पुत्रीं काञ्चति । गुञ्जतः भ्रमराः पौर्त्नीं (नातिनी) दशन्ति । साध्वी पत्नी पतिं अनुगच्छति । भाग्यसमन्वितः योग्यः वरः (दूल्हा) दुर्लभः । परार्थतत्पराः संतः आपदं न पश्यन्ति । समदुःखसुखा भार्या श्रेष्ठा । अभिनवप्रियाः मानवाः नवां वसंतजलक्रोडां पश्यन्ति । धर्मपराङ्मुखाः क्रूराः पापफलं दुःखं सहन्ति । पर-

१—जिन शब्दोंके अंतमें 'ञ' है उनको स्त्रीलिंग बनानेके लिये 'ञ' के स्थानमें 'री' कर देते हैं। जैसे—प्रसवितृ (उत्पन्नकरनेवाला) शब्दका स्त्रीलिंग बनाना है तो उसको 'तृ' के अंतमें जो 'ञ' है उसको 'री' कर देना चाहिये प्रसवितृ+री=प्रसवित्री । २—जब कि पुरुषको नामसे स्त्रीका नाम लेते हैं। जैसे कि—गोप (स्वाला) की स्त्री गणक (ज्योतिषी) की स्त्री आदि, तब अकारांत पुलिंग शब्दोंको अकारांत की जगह ईकारांत कर देते हैं। जैसे गोप—गापी, गणक—गणकी, महाभाव—महामावी । ३—जिनसे कि किसी एक तरहके बहुतसे पदार्थोंका ज्ञान होता है ऐसे सिंह आदि जातिवाचक अकारांत शब्दोंको स्त्रीलिंग बनानेके लिये ईकारांत कर देते हैं। जैसे—मधूर—मधुरी, व्याघ्र—व्याघ्री, मानव—मानवी, सिंह—सिंही आदि ।

व्यथां वोक्षमाणा कुमारी शोकविह्वला जाता । न्यायपरः पार्थिवः
स्वप्रियां पट्टराज्ञीं वदति । आत्मानं घ्नतः (हनते हृये) क्रुद्धाः किं
(कौनसा) अहितं न आचरन्ति । श्रेष्ठा गुरुभक्तिः मुक्तिं वितरति ।
जैनी तपस्या स्वैराचारविरोधिनी, सुस्वभावः गुरुः निजसमीपं तिष्ठतं
शिष्यं गदति । वैश्यपतिः पुत्रं पोषति । सतोषा सा वनं गच्छति ।

संस्कृत बनाओ—

मंदोदरी, रोती हुई सीताको समझाती है (उपदिशति) । लक्ष्मण
सुखता पाते हैं । उत्साहवान् आदमी दुःखित नहीं होता है ।
उद्विग्न चित्त माता धीर धारती है । पहाड़ोंके समान (पर्वतसदृश)
मेघ आकाशको आकृन्त करते हैं । सुगंधित पवन दुर्गंधिको दूर
करता है । काले २ बादलोंमें (नीलमेघाश्रिता) विजुली चमकती है ।
यात्री लोग स्वदेशको जाते हैं । हनुमान् उपवासकृष्ण निरानंद
जानकीको पूजते हैं । रावण नीलकेशो कमलमुखी सीताको देख
कर (दृष्ट्वा) सोचता है (विचारयति) । सेना समुद्रको पार करती
है । रोना सुनकर पीछे चलते २ (रोदनानुसरणकारी) हनुमान्
रोती हुई सीताको देखता है । संयतवाक् लक्ष्मण अंतर्गतवाष्प
होकर (सन्) भ्रात्राज्ञा कहता है । धर्मात्मा हिंसाको नहीं
करता है । भ्रमर पुष्परसको पीते हैं (पिबन्ति) । नदियां स्वादिष्ट जल-
वाली (सुखादुताया) होती हैं पर (परंतु) समुद्रको पहुंच कर (लब्ध्वा)
अपेय हो जाते हैं । विद्या बहुत कल्याण बढ़ाती है (पोषति)
शान्त मुनि सुख पाते हैं । दानो ब्राह्मणकी लोग प्रशंसा करते हैं ।
राम स्वरस्वती देवीको नमस्कार करता है । गुरु लड़केको धर्म
बतलाता है ।

परिशिष्ट ।

जरा (बुढ़ापा) शब्द ।

वि (तीन) शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—जरा जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

द्वि०—जरमं, जरां जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

(१) श्री (लक्ष्मी शोभा) शब्द ।

चतुर् (चार) शब्द ।

प्रथ०—श्रीः श्रियौ श्रियः ० ० चतस्रः ।

द्वि०—श्रियं ,, ,, ० ० चतस्रः ।

दीर्घ ऊकारान्त मू (२) शब्द ।

(३) स्वस्र (वह्नि) शब्द ।

प्रथ०—भ्रः भ्रुवौ भ्रुवः स्वसा स्वसारौ स्वसारः

द्वि०—भ्रवं भ्रुवौ भ्रुवः स्वसारं स्वसारौ स्वस्रः

ओकारान्त, ऐकारान्त और औकारान्त शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान होंगे ।

इर् भागांत गिर् (वाणी) शब्द ।

उर् भागान्त पुर् (नगर) शब्द ।

प्रथ०—गीः गिरौ गिरः पूः पुरौ पुरः ।

द्वि०—गिरं गिरौ गिरः पुरं पुरौ पुरः ।

भकारांत—ककुभ् (दिशा) शब्द ।

अप् (जल) शब्द ।

प्र०—ककुप्, (ब्) ककुभौ ककुभः ० ० आपः ।

द्वि०—ककुभं ,, ,, ० ० आपः ।

शेष इस् भागांत, उस् भागांत आदि व्यंजनांत स्त्रीलिंग शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान समझना ।

१ स्त्री शब्दके रूप भी इसके समान होते हैं परंतु प्रथमाके एकवचनमें स्त्री, और द्वितीया विभक्तिके एकवचनमें 'स्त्रीम्, स्त्रियं और बहुवचनमें 'स्त्रियः, स्त्रीः' ऐसे दो दो रूप होते हैं । लक्ष्मी शब्दके प्रथमाविभक्तिके एकवचनमें विसर्ग होते हैं और शेषरूप नदी शब्दके समान चलते हैं । २ टन्म्, करम्, पुनम्, वर्षाम् शब्दोंसे भिन्न जिनके अंतमें भृ है उनके, तथा पू, आदि एक स्वरवाले दीर्घ ऊकारांत शब्दोंके रूप इसी प्रकार होते हैं । ३ षष्ठ पाठमें दिये गये ऋकारांत शब्दोंसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होते हैं ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जरा, श्रियं, लक्ष्मीः, तिस्रः, पुरं, गिरं, ककुप्, भ्रूवी, खलपूः, गां, स्वसारी, अपः, चतस्रः, अर्चिषौ, स्त्री ।

हिंदी बनाओ—

यदा (जब) शरीरी जरसं गच्छति तदा (तब) शरीरश्रियं त्यजति लक्ष्णां श्रयति दुद्धिशून्यः च भवति (होता है) । शिशवः अस्थिं गिरं गदन्ति । लक्ष्मीः पुण्यशालिनं श्रयति । जन्मिनः चतस्रः गतोः भ्रमंतः दुःखं अनुभवन्ति । रामः स्वसारं प्रणमति । दुहितरः मातरं विलोक्य (देखकर) प्रसन्नाः भवन्ति । एवं मातरः अपि दुहितृः विलोक्य प्रसीदन्ति । स्त्रियः अपः आनितुं (लानेके लिये) तडागं गच्छन्ति । वाराणसी पूः अतिशोभते । सर्वाः ककुभः अधुना प्रसन्नाः वर्तन्ते । कुत्र अपि (कहीं भी) मेघाः न । उज्ज्वलां भामं (कांति) विलोक्य शत्रवः दूरं धादन्ति । मेघाच्छन्नाः ककुभः जाताः ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के नगरमें प्रवेश करते हैं । विद्वान लोग सरस्वती (गिर) को प्रणाम करते हैं । चार स्त्रियां परस्परमें विवाद करती हैं । बुढ़ापा दुःखदायी होता है । मूर्ख लोग शीतल निर्मल जलको छोड़कर (त्यक्ता) कोचड़ (पंक) वाले जलोंको पीते हैं । विद्वान लोग जब तक (यावत्) शास्त्रपठनप्रवोण वाणी स्वलिप्त नहीं होती है (न स्वलिप्ति), जब तक बुढ़ापा तनुकुटीरका आश्रय नहीं लेता है और जब तक दोनों पैर अपना (स्वकीय) काम नहीं छोड़ते हैं तब तक (तावत्) सांसारिकवेदनाभिभूत आत्माको सुखो करनेका (सुखयितुं) प्रयत्न करते हैं भोहें क्रोध और प्रसन्नताको कहते हैं । राम तीन बातें (वार्ता) कहता है । गाय दूध देती है । धनाढ्य (सुरे) नारी दान देती है । ग्वालिन तीन गार्थोंको छोड़ती है । खलियान साफ करनेवाली (खलपू) खलि-

यानको जाती है । यवोंको काटनेवालो (यवलू) यवक्षेत्रमें घुसती है । गांवको मुखिया स्त्री गांवकी रक्षा करती है । तीन पुत्रों अपनी (स्वा) अपनी माताओंको प्रणाम करता हैं । लड़के दूषा (पितृ-व्यसृ) को पूछते हैं ।

स्त्रीलिंगशब्दोंके पहिचाननेका उपाय—

स्त्रीलिंगं योनिमद्, वस्त्रो-सेना-वस्त्रि-तडित्-निशां ।

वोचि-तंद्रा-ऽवट-ग्रीवा-जिह्वा-शस्त्रो-दया-दिशां ॥ १ ॥

शिंशिपाद्या नदा-वोणा-ज्योत्स्ना-चारो-तिथो-धियां ।

अंगुलो-कलशा-वांगु-हिंगुपत्रां-सुरा-नसां ॥ २ ॥

लाला-शिबोष्णिका-आणां भरघा-रोचना-भुवां ।

इत् तु प्राण्यंगवाचि स्यादौदूदकस्वरं कृतः ॥ ३ ॥

अर्थ—स्त्री, नारी, भक्त्या, मत्स्यी, सिंहा, आदि—मनुष्योंकी अथवा जानवरोंकी स्त्रियोंके तथा वस्त्रों, (एक तरहका कौड़ा सेना (चमू, घटना, बाहिनी आदि) वस्त्र (लता, प्रतानना, वस्त्रों आदि) विजुली (तडित् शंखा, चपला, चरा आदि) रात (निशा तमिस्रा, रजनो, तमो, तुंगी आदि) लहर (वोचि, उत्कलिका, लहरों, भांगि आदि) निद्रा (तंद्रा आदि) गड्ढा (अवट, घाटा, कृकाटिका आदि) गर्दन (ग्रीवा, आदि) जीभ (जिह्वा रसज्ञा आदि) कूरी (कुरिका, शस्त्रो, भूमिपुत्री आदि) दया (दया, करुणा, कृपा आदि) दिशा (आशा, काष्ठा, ककुम् आदि) नदी (धुनी, निम्नगा, आदि) वौणा (घोषवती, विपची, आदि) चांदनी (ज्योत्स्ना, चंद्रिका, कोसुदी, आदि) मितो (प्रतिपद, द्वितीया, तृतीया, पूर्णिमातक) बुद्धि (धी, विप्रणा, मनोषा, पंडा आदि, अंगुली (अंगुलि, करशाखा आदि) गान्गर (कलशी, गंगरो, आदि) मदिरा (सुरा, वाक्पाणी, आदि) नाक (नासा, नासिका आदि) लार (लाला, सृणीका, आदि) फलों (शिंवा, वोजकोशी, आदि) लपसी (उष्णि-का, यवागू आदि) लक्ष्मी (श्री, कमला, पद्मा, पद्मवासा, हरिप्रिया, चारोदतनया, मा, रमा, इंदिरा, आदि) शहदकी मक्खी (सरघा, क्षुद्रा, मधुमक्षिका आदि) रोचना (गोररोचना, वंशरोचना, आदि) पृथिवी (भू, भूमि, महो, आदि) इन शब्दोंके अर्थको कहने वाले शब्द, प्राणियोंके अंगके अर्थको कहने वाले ऋस्व इकारांत शब्द, (गोधि, कटि, पालि आदि) और एकस्वर वाले दीर्घ इकारांत (ग्री, प्री, श्री, आदि) उकारांत (भ, ख, द्रू, जू आदि) शब्द स्त्रीलिंग होते हैं ।

तृतीय अध्याय ।

स्वरांत नपुंसकलिङ्ग ।

प्रथम पाठ ।

अ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ ज्ञानं	सुखं	वितरति ।	ज्ञान	सुखको	देता है ।
शस्त्रं	वृक्षान्	कृतंति ।	हथियार	पेड़को	काटता है ।
वृक्षः	पुष्पं	विकिरति ।	पेड़	फूलको	वर्षाता है ।
२ पद्मे	हृदयं	लुभतः ।	दो पुष्प	हृदयको	लुभाते हैं ।
सलिलं	कमले	सिंचति ।	पानी	दो कमलोंको	सौंचता है ।
पौत्रः	फले	खादति ।	नाती	दो फल	खाता है ।
३ फलानि	मानवान्	लुभन्ति ।	फल	मनुष्योंको	लुभाते हैं ।
राजा	काननानि	पश्यति ।	राजा	बनोंको	देखता है ।
जीवाः	शरीराणि(१)	लभन्ते ।	जीव	शरीरोंको	पाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

अंगं, शरीरं, पत्रे, भूषणानि, कमलं, फलानि, शष्पाणि (घास),
कुसुमे ।

अथ ।

यद् ।

वनाः	शोभन्ते ।	वनानि	शोभन्ते ।		
पुष्पौ	हृदयं	लुभतः ।	पुष्पे	हृदयं	लुभतः ।
बालकः	कमलो	काञ्चति ।	बालकः	कमले	काञ्चति ।
बालिका	फलान्	खादति ।	बालिका	फलानि	खादति ।

१—जिन शब्दोंमें 'र' अथवा 'व' होगा। तो उनके नकारको णकार हो जायगा। लेकिन उन 'र' 'व' और नकारके बीचमें—श, चवर्ग, ल, टवर्ग, तवर्ग और सकार न हो। जैसे—रयना, वईन आदि में नहीं होता ।

बालकः पुस्तकान् पठति । बालकः पुस्तकानि पठति ।
पशवः पत्रान् खादति । पशवः पत्राणि खादन्ति ।
चंदनाः सुगंधं वितरति । चंदनं सुगंधं वितरति ।

शुद्ध करो—

रामः दयावहे चरित्रौ वदति । हृदयः धर्मं कांचति । पुण्यं
सुखाः वितरति । जनाः ज्ञानान् इच्छन्ति ।

अ रांत नपुंसकलिङ्ग दान शब्दके रूप—

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—दानं दाने दानानि ।

द्वितीया—दानं दाने दानानि ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत(१) नपुंसक लिङ्ग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वारि	जीवनं	वितरति ।	जल	जीवन	देता है ।
मेघः	वारि	मुंचति ।	मेघ	जल	छोड़ता है ।
बालः	दधि	कांचति ।	लड़का	दही	चाहता है ।
२ अक्षिणी	सक्थिनी	पश्यतः ।	दो आखें	दो ज'घायोंकी	देखती है ।
सक्थिनी	शकटे	वहतः ।	दो धुरा	दो गाड़ियोंकी	धारण करते हैं ।
३ मेघाः	वारीणि	त्यजन्ति ।	मेघ	जलोंकी	छोड़ते हैं ।
अक्षीणि	जनान्	अर्पन्ति ।	आखें	मनुष्योंकी	रक्षा करती हैं ।

१—नपुंसक लिङ्ग शब्दोंके अंशका दीर्घ स्वर ऋस्व हो जाता है । जैसे—यामणी शब्द दीर्घ ईकारांत है तो वह नपुंसक लिङ्गमें ऋस्व 'यामणि' हो जायगा और उसके रूप 'वारि' की समान चलेंगे । इसी तरह दीर्घ उकारांतकी ऋस्व उकारांत दीर्घ ऋकारांतकी ऋस्व ऋकारांत, एकारांत, तथा एकारांतकी ऋस्व इकारांत, और ओकारांत, तथा औकारांत की ऋस्व उकारांत समझना चाहिये ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अस्थि, दधोनि, अक्षीणि, सकृधि, वारीणि, अक्षि ।

नपुंसकलिङ्ग इकारांत वारि शब्दके रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—वारि	वारिणो	वारीणि ।
द्वितीया—वारि	वारिणो	वारीणि ।

तृतीय पाठ ।

उ-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ मधु	भ्रमरान्	लुभति ।	शहद	धमरोंकी	लुभाता है ।
मृगः	पर्वतसानु	अयंति ।	हरिणी	पर्वतशिखरका	आश्रयण करती है ।
बालिकाः	अशु	गूहति (ते) ।	लडकी	आंसु	छिपाती है ।
२ हनुनो	शोभां	वितरतः ।	दो हथियार	शोभा	देता है ।
शिशिरं	जानुनो	तुदति (ते) ।	पानी (तंड)	दो घोटुआंकी तकलीफ	देता है ।
अगुरुणो	फलानि	विकिरतः ।	दो शीशमकी पेड़	फलोंकी	वर्षाते हैं ।
हरिण्यः	सानुनो	अयंते ।	हरिणी	दो सानुआंका	आश्रयण करती हैं ।
३ सानूनि	अंबूनि	वितरंति ।	शिखरं	जल	देती है ।
भ्रमराः	मधूनि	पिबंति ।	समर	मधु	पीते हैं ।
अगुरुणि	फलानि	विकिरंति ।	शीशम वृक्ष	फल	वर्षाते हैं ।
अशुह ।			शुह ।		

बालकाः	मधून्	पिबंति ।	बालकाः	मधूनि	पिबंति ।
अश्वः	जतुं	खादति ।	अश्वः	जतु (यव)	खादति ।
हरिण्यः	सानुः	अयंति ।	हरिण्यः	साननि	अयंते ।

सानु विहंगमान् लुभतः । सानुनी विहंगमान् लुभतः ।
अगुरुः फलानि विकिरति । अगुरु फलानि विकिरति ।
अग्नि दारु दहति । अग्निः दारुणो दहति ।
दारवः अग्निं गूहंति । दारूणि अग्निं गूहंति ।

निम्नलिखित शब्दोंकी प्रयोगों लाकर वाक्य बनाओ—

दारु, अश्रूणि, जानुनी, जतूनि, मधु, मधूनि, सानूनि, वस्तु,
ज्ञानं, दानं, पिबतः ।

श्रद्ध करो—

अंववः पृथिवीं सिंचंति । बालकः मधुं इच्छति । सानूनि
पर्वतं भूषतः । बालकः अश्रून् मुंचति । शिष्यः दारुं आहरति ।
वस्तु चौरान् लुभतः । शिशिरः जानु तुदति ।

उकारांत नपुंसकलिङ्ग मधु शब्दके रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—मधु	मधुनो	मधूनि ।
द्वितीया—मधु	मधुनी	मधूनि ।

चतुर्थ पाठ ।

व्यजनांत नपुंसक लिङ्ग ।

मत् (वत्) भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुणवत्	बलवत्	इच्छति ।	गुणवान् (मित्र)	बलवान् (मित्र)	को चाहता है
श्रीमत्	विद्यावत्	सृशति ।	श्रीमान् (मित्र)	विद्यावान् (मित्र)	को कूता है
२ श्रीमतो	विद्यावती	सृशतः ।	दो श्रीमान् (मित्र)	विद्यावान् (मित्र)	को कूते हैं
विद्यावती	रूपवती	इच्छतः ।	दो विद्यावान्	दो रूपवान्	को चाहते हैं ।
३ श्रीमंति	बलवंति	इच्छंति ।	श्रीमान् (मित्र)	बलवान् (मित्रों)	को चाहते हैं
बलवंति	श्रीमंति	सृशंति ।	बलवान् (मित्र)	श्रीमान् (मित्रों)	को कूते हैं

निम्नलिखित शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बलवंति, श्रीमती, रूपवत्, धनुष्मती, गुणवंति ।

नपुंसकलिंग मत् (वत्) भागांतकी रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गुणवत्	गुणवती	गुणवंति ।
द्वितीया—गुणवत्	गुणवतो	गुणवंति ।

पंचम पाठ ।

नकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वेश्म	शर्म	वितरति ।	घर	मुखको	देता है ।
साधवः	अर्व (कर्म)	त्यजंति ।	साधु लोग	कुत्सित (कर्म) को	छोड़ते हैं ।
भस्म	धाम	कुंवति ।	राख	घर वा शरीरको	ढकती है ।
२ बालकाः	वेश्मनी	पश्यंति ।	लड़कें	दो घरकी	देखते हैं ।
धन्वनी	योद्धारं	दुभतः ।	दो धनुष	योद्धाको	लुभाते हैं ।
भृत्यः	कर्मणी	स्मरति ।	नौकर	दो कामकी	याद करता है ।
३ दुर्नामानि जनान्		तुदंति ।	बवासीरें (सब प्रकारकी)	पुरुषकी	दुःखदेती हैं ।
जनाः	शर्माणि	इच्छंति ।	लोग	कल्याणोंको	चाहते हैं ।
आर्थिकाः	वेश्मानि	त्यजंति ।	आर्थिकार्थें	घरोंकी	छोड़ती हैं ।
चर्मणि	वर्माणि	कुंवति ।	खालें	शरीरकी	ढकती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्त्मनो, (मार्ग) शर्म, कर्माणि, भस्म, चर्मणी, दुर्नाम, वष्म, अर्वाणि ।

पद्य

पद्य

धामा	साधून्	भूषति ।	धाम (तेज) साधून्	भूषति ।	
शिशुः	जम्ब	लभते ।	शिशुः	जम्ब	लभते ।
ब्राह्मणः	चर्मौ	सृष्टति ।	ब्राह्मणः	चर्मणी	सृष्टति ।
पद्मी		शोभेते ।	पद्मनी		शोभेते ।
भृत्यः	कर्मणः	त्यजति ।	भृत्यः	कर्माणि	त्यजति ।
राजा	वर्त्मानं	पश्यति ।	राजा	वर्त्म	पश्यति ।
मानवः	शर्मा	इच्छति ।	मानवः	शर्म	इच्छति ।
चर्मणी	भटं	लोभतः ।	चर्मणी(दो ढालें)	भटं	लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

योद्धा लोग ढालें चाहते हैं । कर्म जीवोंको दुःख देता है ।
विद्यार्थी घरको जाते हैं । बवासीर पीड़ा देती है । शरीर दुर्बल है ।

नकारांत वेश्मन् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वेश्म वेश्मनी वेश्मानि ।
द्वितीया—वेश्म वेश्मनी वेश्मानि ।

षष्ठ पाठ ।

अस्—भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ मंहः	मनः	लुभति ।	उत्सव	मनको	लुभाता है ।
चेतः	एनः	भजते ।	मन	पाप	करता है ।
रजः	नभः	कुंवति ।	बूँल	आकाशको	ठकती है ।
पयः	रजः	उच्चति ।	जल	धूलिको	मिगोता है ।

२ सरसी	नयने	लुभतः ।	दो तालाब	चांखोंकी	लुभाते हैं ।
बालकः	सरसी	पश्यति ।	लड़का	दो तालाबको	देखता है ।
३ चेतांसि	दुःखं	अनुभवन्ति ।	बहुतसे चित्त	दुःखका	अनुभव करते हैं ।
बालकाः	पयांसि	पिबन्ति ।	लडकी	दूध	पीते हैं ।
साधवः	तपांसि	चरन्ति ।	साधुलोग	तपोंकी	करते हैं ।
सरांसि	अंबूनि	वितरन्ति ।	तालाब	जल	देते हैं ।
तमांसि	आकाशं	कुर्वन्ति ।	अंधकार	आकाशकी	ढांकते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

तमसो, सरांसि, अंभः, तपसो, मनांसि, चेतसो, रजांसि, पयः ।

अशुद्ध	शुद्ध
मनाः सुखं अनुभवति ।	मनः सुखं अनुभवति ।
कविः कंदानि सृजति ।	कविः कंदांसि सृजति ।
साधवः यशं लभते ।	साधवः यशः लभते ।
अंभानि पिपासां संहरन्ति ।	अंभांसि पिपासां संहरन्ति ।
सुनिः वासं त्यजति ।	सुनिः वासः त्यजति ।
वासाः शरीरं कुर्वन्ति ।	वासांसि (कपडे) शरीरं कुर्वन्ति ।
शोकः चेतं दहति ।	शोकः चेतः दहति ।

शुद्ध करो—

तमांसि वर्तते । रजः आकाशं कुर्वन्ति । सरसी हंसान् लुभति ।
चेतः दुःखं अनुभवतः । वेश्मं शोभते । भस्माः अंगं भूषन्ति । शिशवः
जम्बूनः लभन्ते । राजा शर्म इच्छति । कर्माणः फलानि वितरन्ति ।
चर्मो भटं रक्षतः ।

अस् भागांत 'महस्' शब्द ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—महः महसो मह्रांसि ।

द्वितीया—महः महसो मह्रांसि ।

सप्तम पाठ ।

इस्—भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ हविः	रेतः	पोषति ।	घी	वीर्यको	बढ़ाता है ।
अग्निः	हविः	इच्छति ।	आग	घीको	चाहती है ।
चंद्रः	ज्योतिः	वितरति ।	चंद्रमा	ज्योतिको	दिता है ।
ज्योतिः	साधुं	भूषति ।	तेज	साधुको	भूषितकरता है ।
२ अर्चिषो	नयनानि	लुभतः ।	दो प्रभाये	आखोंको	लुभाती हैं ।
ग्रहो	ज्योतिषो	विकिरतः ।	दो ग्रह	दो ज्योति	देते हैं ।
अग्निः	हविषो	दहति ।	अग्नि (दो प्रकारके)	घीको	जलाती है ।
३ सर्पो षि	औदरिकान्	लुभन्ति ।	घी (बहुव०)	मूखोंको	सुग्ध करते हैं ।
छात्राः	सर्पिंषि	इच्छन्ति ।	विद्यार्थी लोग	घी	चाहते हैं ।
अग्निः	हवींषि	दहति ।	अग्नि	घीको	जलाती है ।

अशुद्ध

शुद्ध

हवींषि	बलं	वितरति ।	हवींषि	बलं	वितरन्ति ।
ज्वातिषो	नयने	तुदते ।	ज्योतिषो	नयने	तुदतः ।
छात्राः	सर्पिंषो	भिक्षन्ते ।	छात्राः	सर्पिंषी	भिक्षन्ते ।
ग्रहाः	रोचिषः	वितरन्ति ।	ग्रहाः	रोचींषि	वितरन्ति ।
सर्पिषः	जिह्वां	लुभन्ति ।	सर्पींषि	जिह्वां	लुभन्ति ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सर्पिः, हवींषि, रोचींषि, ज्योतींषि, सर्पिंषी, ज्योतिः ।

२—इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, ह, य, र, ल, के बादमें यदि 'स' होगा तो उसको 'ष' आदेश हो जायगा । जैसे—ज्योतिस् शब्दमें 'त' के 'इ' से पर 'स्' है इसलिये उसको 'व' हो जानसे 'ज्योतिषी' बनता है ।

पश्यत् ।

यत् ।

चक्षवः	पदार्थान्	पश्यन्ति ।	चक्षूषि	पदार्थान्	पश्यन्ति ।
चक्षुः	अश्रूणि	सुंचतः ।	चक्षुषी	अश्रूणि	सुंचतः ।
धनुषो	वीरं	भूषति ।	धनुषी	वीरं	भूषतः ।
चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।	चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धनुषी, वपूषि, चक्षुषी, धनुः, आयूषि, वपुषी ।

शुद्ध करो—

योद्धा धनुं वहति । धनुषी योद्धारं भूषति । चक्षुः अश्रूणि सुंचति ।
वपुषी दुखं अनुभवतः ।

उस भागांत वपुस् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—वपुः	वपुषो	वपूषि ।
द्वितीया—वपुः	वपुषी	वपूषि ।

हिंदी बनाओ—

ध्रुवाणि (चिरस्थायी) परित्यज्य (छोड़कर) न वरं अध्रुव-
सेवनं (१) । दुष्करं ग्रंथनिर्माणं । सततं (हमेशा) दुग्धधौतः
(धायागया) अपि वायसः (काक) खलु वायसः । ममच्छेदि
वचः शस्त्रं इव तीक्ष्णं भवति । जनाः नक्तं (रातमें) कुकर्मणि
आचरन्ति । कालः मृतानि (जीव) पचति । (पकाता है)
कृष्णसमं कष्टं न वर्तते । आलस्यं विनाशहेतुः । सम्यग्दर्शनज्ञान
चारित्र्याणि मोक्षमार्गः । सकलं (सर्व) दूरतः (दूरसे) रमणाय ।

१ जिस वाक्यमें कोई क्रिया न हो उसमें वर्तते, भवति (है, होता है) ये दो क्रियाय
समझना और उनका हिंदी करते समय लिखना । संस्कृतमें कर्ता कर्म क्रिया आदिको
क्रमसे रखनेका नियम नहीं है इसलिये विभक्तियों के चिह्नोंसे उनको पहचानकर हिंदी बनाना ।

पर्वताः दूरतः रम्याः । सर्वदा कर्म आचरणीयं । आकाशकमलं
मूर्खाः इच्छन्ति । धन्यः गृहस्थाश्रमः । ऐश्वर्यं न हि शाश्वतं
(नित्यं) । महत् अपि ऐश्वर्यं नाशं गच्छति । दुर्गं (किला)
तुल्यं निजगृहं । दुःखसहितं सर्वं सुखं । देवाधीनं सर्वं सुत-पत्नी-
धनादिकं ।

संस्कृत वनाशो—

निर्गुण लावण्य शोचनीय होता है । संतोष बड़ा धन है । छोटे
लोग बड़े लोगोंके पीछे चलते हैं । जितेंद्रिय मनुष्य धन्य हैं । पण्डित
परिमित बोलते हैं । ज्ञानी लोग निरहंकार होते हैं । पापचारी
दुःखसागरमें प्रवेश करते हैं । पापी नीचे (अधः) जाते हैं । संतुष्ट
मनुष्य सर्वदा सुखी होता है । निराशा परम दुःख देती है । दुःख सुख
पहियेके समान (चक्रवत्) घूमते हैं । जीवन सुखदुःखमय है ।
भूखा (बुभुक्षित) क्या (किं) पाप नहीं करता है । अन्यायोपार्जित
द्रव्य शीघ्र ही नष्ट हो जाता है (नश्यति) । मन सुख चाहता है ।
राजशासन अनुल्लंघनीय होता है । विद्या सर्वत्र गौरव है । अनृत-
भाषी लोग शपथ करनेके लिये (कर्तुं) सर्वदा उद्यत रहते हैं ।
जीवित बुद्द तुल्य है । ज्ञानरहित जीवन शून्य है । सूर्य अंधकार
(तमस्) को नष्ट करता है ।

नवम पाठ ।

(नपुंसकलिंग विशेष्यशब्दोंके साथ विशेषणका व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सजलं अश्वं	निर्मलं	अंभः	सजलं मेघ	निर्मलं जल	वरषाता
		वितरति ।			है ।
सजली अश्वे	श्यामलं	वनं उद्यतः ।	सजलं दो मेघ	हरे वनको	सोंघते है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
तीक्ष्णे चक्षुषी श्यामायमाने वने	तीक्ष्ण आंखें	हरे दो वनोंकी	देखती		
	पश्यतः ।		हैं ।		
प्रस्फुटिते कमले तोरणद्वारं	प्रफुल्लित	दो कमल	तोरण द्वारको		
	भूषतः ।		भूषित करते हैं ।		
मनोहराणि सरांसि नयनानि	मनोहर तालाब	नयनोंकी	लुभाने		
	लुभन्ति ।		हैं ।		
बालकः उपदेशपूर्णानि	बालक	उपदेशसे पूर्ण	पुस्तकोंको		
	पुस्तकानि पठति ।		पढ़ता है ।		
भ्रमराः साधु मधु पिबन्ति ।	भ्रमर	अच्छे	मधुकी पीते हैं ।		
गच्छत् अभ्रं चंद्रं कुर्वति ।	चलता हुआ मेघ	चंद्रमाकी	टांकता है ।		
(१) गच्छन्ती अभ्रे पर्वतं कुर्वतः ।	चलते हुये दो मेघ	पर्वतकी	टांकते हैं ।		
गच्छन्ति अभ्राणि पर्वतानि	चलते हुये मेघ	पर्वतोंको	भूषित		
	भूषन्ति ।		करते हैं ।		
गच्छन्ति अभ्राणि पयांसि	जाते हुये मेघ	जल	बरसाते		
	वितरन्ति ।		हैं ।		
बालकाः श्रौमत् अंबरं पश्यन्ति ।	लड़के	सुंदर बादल	देखते हैं ।		
श्रौमती अगुरुणो शोभेते ।	सुंदर	दो अगुरु	शोभते हैं ।		
ज्योतिष्मन्ति नक्षत्राणि रात्रिं	उज्ज्वल नक्षत्र	रात्रिकी	शोभित		
	भूषन्ति ।		करते हैं ।		
राजानः रत्नवंति सद्धानि इच्छन्ति ।	राजा लोग	रत्नवाले	घरोंकी चाहते हैं ।		
जनाः बलवन्ति वपूषि शंसन्ति ।	लोग	बलिष्ठ	शरीरोंकी चाहते हैं ।		

१—नपुंसक लिंगमें शब्द प्रत्ययांत शब्दोंकी द्विवचनमेंभी 'तो' से पहिले 'नू' आता है ।
जैसे—गच्छन्ती ।

अथ ह ।

अथ ह ।

विशालं अगुरुणी शोभेते । विशाले अगुरुणी शोभेते ।
 बालकः मधुरं फलानि खादति । बालकः मधुराणि फलानि खादति ।
 नीरसः दारु तिष्ठति । नीरसं दारु तिष्ठति ।
 स्वादुनी फलानि शोभंते । स्वादूनि फलानि शोभंते ।
 कारुः भग्नानि दारुणी काञ्चति । कारुः भग्ने दारुणी काञ्चति ।
 बलवती वपुषी दृष्टा । बलवतो वपुषो दृष्टे ।
 वक्राकारः धनुः सुंदरं । वक्राकारं धनुः सुंदरं ।
 सुंदरो चक्षुषी अशु सुचति । सुंदरे चक्षुषी अशु सुचतः ।
 शीतलः पयः न पेयः । शीतलं पयः न पेयं ।
 उज्ज्वला तेजसो नयने तुदति । उज्ज्वले तेजसो नयने तुदतः ।
 गंधयुक्ता हविः रोचते । गंधयुक्तं हविः रोचते ।
 अग्निः निक्षिप्तान् सर्पिंषि दहति । अग्निः निक्षिप्तानि सर्पिंषि दहति ।
 पथिकाः प्रासादशोभितानि पथिकाः प्रासादशोभिते
 वर्त्मनी पश्यन्ति । वर्त्मनी पश्यन्ति ।
 चंद्रमाः रत्नवंतं सद्य कवते । चंद्रमा रत्नवत् सद्य कवते ।
 नीलः नभः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं नभः हिमाद्रिं स्पृशति ।
 उद्दिग्ना मनसो वर्तते । उद्दिग्ने मनसो वर्तते ।
 धूसरः रजः धेनुं भूषति । धूसरं रजः धेनुं भूषति ।
 मनोरमा सरसो नयनानि लुभति । मनोरमे सरसो नयनानि लुभतः ।

अथ करी—

मलीमसः चेतांसि दुःखं अनुभवति । राजनिर्मिताः वर्त्मनि
 प्रशस्तानि । श्वेतं भस्मं देहं मूषति । नीलः नभः हिमाद्रिं
 स्पृशति । हिमाद्रिः नीलः नभः चुंबति । संसारिणः सुसज्जितान्
 वेश्मानि दृच्छन्ति । पीडिता चक्षुषो वर्त्मन पश्यति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

रत्नवंति, मनोरमे, दृष्टानि, वर्त्म, स्मृशन्ति, स्वादूनि, सदमनो,
गृहाणि, नयने ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

—काननानि—नयनानि लुभन्ति । —बालकौ—
सरसौ पश्यन्तौ व्रजतः । आश्रमसेवकाः—दाक्षिणि आहरन्ति ।
—सिंधुजलं शोभते । —साधुः कल्याणानि वितरति ।

उपयुक्त कर्ता और कर्मको व्यवहारमें ला वाक्य पूरे करो—

श्रीमन्ति—शोभन्ते । तपस्विनः—कठोराणि—चरन्ति ।
विशाले—स्वादूनि—विकिरतः । अग्निः निक्षिप्तानि—
दहति । नद्यः मधुराणि—वहन्ति । शांतः—अधिकं—
अनुभवति । पंडिताः उन्मत्तानि—निन्दन्ति । महती—शोभते ।
बलवन्ति—श्रीमन्ति—इच्छन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रखो—

मतिमान् अर्थनाशं मनस्तापं दुश्चरितानि न वदति । मनस्वी
दरिद्रः जनः वनं व्रजति । अनलः निरिधनः निर्वाणं गच्छति ।
संसारिणः भिक्षुजीवनं गर्हितं इति वदन्ति । मानवः अदृष्टविरह-
व्यथं जीवितं अभिलषन्ति । प्रियवाक्सहितं दानं दुर्लभं । घोरा-
कृतिः शूकरः दृष्टः । संचयशीलः जंबुकः निखादु स्त्रायुबंधनं
खादति । अचिन्तितानि दुःखानि मानवं उपतिष्ठन्ते । पराधीन-
जीवनं मरणं इव । अमलं वासः शोभते । नूतनानि आभरणानि
सुन्दरी भूषन्ति । काणं नेत्रं न पश्यति । ज्वरपीडितं गात्रं उत्तमं
भवति । ऊषरभूमिस्थं वीजं न प्ररोहति । पुण्यात्मानः ऐहिकं
सुखं लभन्ते । एकांतं आश्रितं चित्तं शान्तिं लभते । उत्तमं आषधं
ज्वरं प्रहरति । बालकाः सरसानि फलानि खादन्ति । नदीसलिलं

तरलं (चंचल) भवति । तप्तं जलं पेयं । नवानि पत्राणि हरितानि ।
सज्जनहृदयं सदयं भवति ।

संस्कृत बनाओ—

पंडित लोग असंभव पदार्थकी इच्छा नहीं करते हैं । जोव
उपस्थित दुःख भोगता है । धन सुलभ नहीं है । अर्थी लोग और
शरणागत लोग विमुख होकर (भंतः) जाते हैं । कहावत (किंवदंती)
प्रसिद्ध है । मेघ जलवासी जंतुओंकी रक्षा करते हैं । दुर्ग (किला)
दुर्गवासियोंकी वचाता है । विद्वान् मंत्रीलोग राजाओंकी रक्षा करते
हैं । वन वनवासियोंकी रक्षाकरते हैं । मंथर तालाब छोड़ता है ।
हिरण्यकादिक विपत्की शंका करते हैं (शंकते) । व्याध
वनमें घूमते घूमते मंथरको देखता है । तीक्ष्ण शस्त्र शत्रुशिरको
काटता है । हरे पत्ते मनको लुभाते हैं । श्वेत कपड़ा अच्छा-
लगता है । शत्रु हृदय भग्न हो गया (जातं) । शीतल जल पेय
होता है । चुराया (अपहृत) धन सुखकर नहीं है । पुरानो
पुस्तकें प्रायः शुद्ध होती हैं । पढ़ाहुआ (पठित) पुराण हृदयको
ज्ञान देता है । दुष्कृत दुखकर होते हैं । निंदासम पाप
नहीं है । मोहसम भय नहीं है । अच्छे वचनको विद्वान्
बोलता है । यमुनाजल काला है । विंध्याचलवन भीषण है ।
गोदुग्ध मीठा और पुष्टिकर होता है । विद्यार्थी धीको चाहते हैं ।
नवीन पुस्तक सुंदर होती है । पढ़नेवाले सर्वदा नवीन पुस्तक
चाहते हैं । लोग नवीन चीज चाहते हैं । लड़का लाल कोकनद
देखता है । प्राणी शुभाशुभ कर्मोंकी भोगते हैं । ज्ञान अधिक
सुखकारी है ।

हिंदी बनाओ—

संत्रस्ताः मृग्यः इतस्ततः (इधर उधर) धावन्ति । नदी सागरं
गच्छति । वलवती सिंही निर्बलां हस्तिनीं तुदति । विकसिताः

(खिलीहुई) कमलिन्यः सुगंधं वितरन्ति । साध्वी नारी गृहं गच्छति । भगिनी (बहिन) भ्रातरं अवति । सुपरिष्कृताः वाचः जनान् अर्धन्ति । सकलाः संपदः नखराः वर्तन्ते । मनोहरं सरः संपंकजं (कमलसहित) वर्तते । विद्याहीनाः जनाः न शोभन्ते । धावन् अश्वः पतति । मुंडितः परिव्राड् इह (यहां) आगच्छति । पठन् पुत्रः मोदं यच्छति । फलिनः वृक्षाः नमन्ति । गुणिनः जनाः नमन्ति । परं (लेकिन) शुष्काः तरवः मूर्खाः मराः च (और) न नमन्ति । सरलस्वभावी जनः दुर्लभः । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः जनाः सुलभाः । अप्रियाः तथा पथ्याः (हित करने वाली) वाचः दुर्लभाः । शोभन्ति जिनभवनानि सर्वदा शोभन्ते । व्याकुलः पांथः तरुमूलं आश्रयति । बहवः छात्राः इह पठन्ति । महत् हिमं शरीरं तुदति । कीमलं चरणं क्षतं । ज्ञानं इव सुखकरं, मधु इव पापदायकं हितोयं न वर्तते । त्रीणि रत्नानि-जलं, अन्नं सुभाषितं (अच्छेवचन) । भावि कार्यं अन्यथा (विपरीत) न भवति । चिन्तासमं न अस्ति (है) शरीरशोषकं । स्वल्पं नरायुः बहुलं च शास्त्रं । धर्मतत्त्वं अहिंसनं । न उचितं मृतमारणं । वरं मृत्युः न पुनः अप्रमानः । पंडितसेवनं एव श्रेयः । पुण्यार्थं स्वकोयं अर्थं प्रयच्छन्तं जनं मुक्तिः इच्छति, लक्ष्मीः व्रजति, कीर्तिः ईक्षते, प्रीतिः चुंबति सौभाग्यं सेवते, नीरोगता आश्रयति । यथा (जैसे) वनाग्निः वनं दहति, तथा सत् तपः कर्माणि दहति, । एकं वैराग्यं एव समस्तं कर्म अंतं नयति । ईश्वरपूजा पापं लुपति, श्रियं वितरति, नीरोगतां पोषति, स्वयं यच्छति, मुक्तिं रचति । धर्मसेवकं जनं—कदाचिद् (कभी) अपि रोगः क्रुद्धः इव न पश्यति, दारिद्र्यं भयभीतं इव : त्यजति । मूर्खाः पुरुषाः देवं, कुदेवं, सुगुरुं, कुगुरुं, धर्मं, अधर्मं, गुणिनं न लोचन्ते ।

परिशिष्ट ।

ऋकारांत 'कट्' शब्दके रूप ।

नकारांत अहन् (दिन) शब्द ।

एकावचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—कट् कट्णी कर्तृणि । अहः अहनो, अह्नी अहानि ।

द्वि०—कट् कट्णी कर्तृणि । अहः अहनो, अह्नी अहानि ।

(१) अत् (शत्) भागांत गच्छत् शब्द ।

चतुर् (चार) शब्द ।

प्रथ०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।

द्वि०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।

हिंदी बनाओ—

परिणतं (पूरा हुआ) अहः । सूर्यः लोहितः (लाल) जातः । तमः जगत् वेष्टते । ककुभः पक्षिशब्दसमाकुलाः जाताः । नक्तं पाप-कर्माणि वर्द्धते । स्वकीयं वचः सर्वदा कायं । स्वभावं गच्छत् (प्राप्त होती हुई) वस्तु सर्वदा आनंदं वितरति । स्तेयं (चोरी) न आचरणीयं । वेलामयं (समयस्वरूप) जीवितं । अल्पा विद्या निरर्थिका । मतिमंतः क्रमशः कणशः च (थोड़ा थोड़ा करके) महत् धनं अर्जति । गतानि अहानि न पुनः आगच्छंति । कामा-तुराः भयं लज्जां च न आचरंति । चित्तचेष्टितानि (मनके काम) विचित्राणि भवंति । विनश्वरं अखिलं जगत् । क्रोधाविष्टः (क्रोधो)

१—जिस शब्दके अंतमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा अथवा चौथा अक्षर होता है उसके रूप नपुंसकलिंगमें प्रथमा, द्वितीया विभक्तौ के बनाना हों तो एकावचनमें वैसाका वैसा ही रहने देना चाहिये । द्विवचनमें शब्दके अंतमें दीर्घ 'ई' जोड़ देना और बहुवचनमें शब्दके अंतमें ऋल 'इ' जोड़कर अंतके शब्दसे पहले अनुस्वार और बढ़ा देना चाहिये । जैसे—बलवत्, तकारांत शब्द है उसके एकावचनमें 'बलवत्' ही रहा । द्विवचनमें दीर्घ 'ई' लगानेसे 'बलवती' हुआ और बहुवचनमें द्रुल 'इ' लगा दिया तो बलवति हुआ अंतका अक्षर जो 'त्' या उससे पहिले अनुस्वार किया तो बलवति हुआ ।

पुमान् प्रायः (अक्सर) रिषति स्वहितैषिणः । विहांसः प्रायः धन-
हीनाः । शीलं (ब्रह्मचर्यं) परमः गुणः । निर्धनः शतं (सौ) शती, दश-
शतं, दशशती लक्षं (लाख), लक्षी कोटिं (करोड़) वाञ्छति परं दृष्ट्वा
समाप्ता न भवति । गुणाः पूजास्थानं, न च लिंगं (स्त्री आदि) न च
वयः (आयु) । हितकर्तृणि वस्तूनि दुर्लभानि । पंडिताः निष्फलं
कर्म न आचरन्ति । विद्वान् एव बोधति विद्वज्जनपरिश्रमं । न वर्तते
प्राणसमं प्रियं । वरं मित्रं पुरातनं (पुराना) । वियोगः दुःसहः
भवति । कर्तव्यं आचरन् नरः सुयशः लभते । स्पष्टवादी जनः वचकः
(ठग) न भवति । जनः यादृशं (जैसा) वीजं वपति तादृशं (वैसा)
एव फलं लभते ।

नपुंसक लिंग शब्दोंके जाननेका उपाय—

न, ल, स्तु, त, त्त, संयुक्तर, रु, यांतं नपुंसकं ॥ १ ॥

धन-रत्न-नभो-ऽन-हृषीक-तमो-घुसृणां-ऽगण-शुल्क-शुभांशुर्हृ ।

अघ-गूथ-जलां-ऽशुक-दारु-मनो-विल-पिच्छ-धनु-र्दल-तालु-हृदां २ ।

अर्थ—जिन शब्दोंके अंतमें, न, ल, स्तु, त, त्त और मिले हुये र, रु, य, इतने अक्षरों
मेंसे कोई एक अक्षर है वे शब्द जैसे—ज्ञान, दान, मान, अजिन, अक्रवाल (समूह), दल
(टुकड़ा) बल, वल, मल (दहीका निचोड़), शीत, अद्भुत (आश्चर्य), भित्त (टुकड़ा, खंड)
निमित्त, अय (सामने, ज्यादा), गोव (कुल), चैव, शुक्र (सातवीं शरीरकी धातु, बोर्य),
शस्य (डाढ़ी, कूर्च), शरव्य (बाणका निशाना), लक्षा, वेध्य, साम्राज्य (होमकी सामग्री)
आदि, तथा धन (द्रविण, द्रव्य, वस्तु आदि), रत्न (साधक आदि), आकाश (नभस्, विद्युत्,
अंबर, अंतरिक्ष, ख, आदि), अन्न (सिकुष, भक्त आदि), इन्द्रिय (हृषीक, अच, करण
आदि), अंधकार (तमस्, अवतमस आदि), केसर (कुंकुम, घुसृण, कश्मीरज आदि),
आंगण (अंगण, प्रांगण, अजिर आदि), मुख्य (शुल्क, आरनाल, तुषोदक आदि), कल्याण
(शुभ, मंगल, श्रयस् आदि), कमल (अंबुहृ, अम्ज, कुशेशय, अम्भोज, पंकज आदि), पाप
(अप, क्लिष, कलस आदि), विष्टा (गूथ, वर्चस् आदि), पानी (जल, सलिल, कौलाल,
चौर, वारि, अम्भस् आदि), कपडा (अंशुक, वस्त्र, वसन, वासस् आदि), लकड़ी (काष्ठ,
दारु, आदि), पंख, (पिच्छ, पतव, तनूहृ, गरुद, वर्हस्, आदि), धनुष (कांसुक, शरा-
सन, पिनाक आदि), दल (किसलय, पल्लव आदि), तालु (काकुद आदि), छाती (हृद,
वक्षस्, उरस् आदि) शब्दोंके अर्थको कहनेवाले शब्द प्रायः नपुंसक लिंग समझना ।

चतुर्थ अध्याय ।

भादि और तुदादिगणकी अकर्मक
धातुओं का व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
१ राजा	जीवति ।	राजा	जीता है ।
चमूः	जवति ।	सेना	जाती है ।
अश्वाः	जवंति ।	घोड़े	दौड़ते हैं ।
नद्यः	अतंति ।	नदियाँ	सबदा बहती हैं ।
धेनुः	अंचति ।	गाय	गाती है ।
धनहीनः	कठति ।	निधन (पादमी)	कष्टसे जीवन बिताता है ।
रौप्यमुद्रा	कनति ।	चाँदीकी मुद्रा (रुपया)	चमकती है ।
मूढाः	कर्षति ।	मूख	घमंड करते हैं ।
पक्षिणः	कूजंति ।	पक्षी	कूजते हैं ।
वीरः	क्रामति ।	वीर	पैरोंसे चलता है ।
बालकाः	क्रीडंति ।	लड़के	खेलते हैं ।
शरीराणि	क्षयंति ।	शरीर	नष्ट होजाते हैं ।
हस्तिनः	नदंति ।	हाथी	चिंघाड़ते हैं ।
सिंहः	गर्जति ।	सिंह	गर्जता है ।
शरीरं	ज्ञायति ।	शरीर	ज्ञान होता है ।
मृगाः	चरंति ।	हरिण	घूमते हैं ।
शाखाः	चलंति ।	छालियाँ	हिलती हैं ।
सेनापतिः	जयति ।	सेनापति	जीतता है ।
शिशुः	ज्वरति ।	लड़केको	ज्वर जाता है ।

कर्ता	क्रिया	कर्ता	क्रिया
भोषधयः	ज्वलन्ति ।	भोषधियां	दीप्त होती हैं ।
मनः	भ्रमति ।	मन	धमता है ।
दैवं	फलति ।	भाग्य	फल देता है ।
पुष्पाणि	पुष्पन्ति ।	फूल	फूलते हैं ।
देवदत्तः	हठति ।	देवदत्त	शठता करता है ।
सीता	मूर्च्छति ।	सीता	मूर्च्छित होती है ।
छात्राः	वसन्ति ।	विद्यार्थी	निवास करते हैं ।
सर्पाः	सरन्ति ।	साप	सरकते हैं ।
वज्रः	स्फूर्जति ।	वज्र	शब्द करता है ।
बालिका	ह्रीच्छति ।	लड़की	लज्जित होती है ।
शिशुः	गुवति ।	लड़का	मल त्याग करता है ।
दांभिकः	मिषति ।	कपटो	सपड़ा करता है ।
पुष्पाणि	स्फूर्तन्ति ।	फूल	खिलते हैं ।

अकर्मक धातुओंके पहिचानने का उपाय—

उन्मादे च पलायनभ्रमणयोः खेदे क्षवाह्ने तथा,
मोहे धावन-युद्ध-शुद्धि-दहने शान्तौ मुक्तौ मज्जने ।
दीप्तौ जागर-शोष-वक्रगमनोत्साहे मृतौ संशये,
कांपोद्देग-निमेष-संग-पवन-स्वेदे धवोऽकर्मकाः ॥

मत्त होना, भागना, घूमना, खेद करना, क्षींक लेना, मुग्ध होना, दौड़ना, युद्ध करना, शुद्ध होना, जलना, शान्त होना, कूदना, डूबना, चमकना, दीप्त होना, जागना, सूकना, टेडा चलना, उत्साहित होना, मरना, संशय करना, कांपना, उद्दिग्ध होना, पलक मारना, पवित्र होना, पसीना पाना, इन अर्थोंमें जो धातुयें हैं वे सब अकर्मक होती हैं ।

द्वितीय पाठ ।

आत्मनेपदो धातुर्भोका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सीता	सरयू'	ईक्षते ।	सीता	सरयू नदीको	देखती है ।
निंदकाः	लोकान्	ईजंते ।	निंदक लोग	लोगोंकी	निंदा करते हैं ।
बालकाः		ईषंते ।	बालक		जाते हैं ।
परिश्रमिणः		ईहंते ।	दो परिश्रमी		खेटा करते हैं ।
संपत्		एधते ।	संपत्ति		बढ़ती है ।
अबला	केशं	कचते ।	स्त्री	केश	बांधती है ।
गुणग्राहिणः बुद्धिमतः		कथंते ।	गुणग्राहि लोग बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा	करते हैं ।
मनः		क्षोभते ।	मन		विचलित होता है ।
स्वामी	भृत्यं	गर्हते ।	स्वामी	नौकरकी	निंदा करता है ।
पंडिताः	शास्त्राणि	गाहंते ।	पंडित लोग	शास्त्रोंका	मनन करते हैं ।
बालकः	अन्नं	ग्रसते ।	छात्रका	अन्न	खाता है ।
अध्यवसायिनः		चेष्टंते ।	व्यापारी लोग		खेटा करते हैं ।
समर्थाः	दुर्बलान्	तिजंते ।	समर्थ लोग	दुर्बलोंको	घमा करते हैं ।
श्रावकः		दीक्षते ।	श्रावक		दीक्षा लेता है ।
रत्नानि		द्योतंते ।	रत्न		दीप्त होते हैं ।
नद्यः		वर्धंते ।	नदियां		बढ़ती हैं ।
भारतवर्षः		प्रथते ।	भारत देश		प्रसिद्ध होता है ।
साम्राज्यं		प्रसते ।	साम्राज्य		फैलता है ।
भिक्षुकः	अन्नं	भिक्षते ।	भिखारी	अन्न	मांगता है ।
शिष्यः	अध्यापकं	मानते ।	विद्यार्थी	गुरुका	सन्मान करता है ।
चित्तं		मोदते ।	चित्त		आनंदित होता है ।
छात्राः		मयंते ।	विद्यार्थी लोग		जाते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
मोदकं		रोचते ।	लाडु		अच्छा लगता है ।
प्रदीपः		वर्चते ।	दीपक		जलता है ।
मृत्युः	खाद्यं	वल्भते ।	नौकर	खाद्य पदार्थ	खाता है ।
रामः	जानकीं	उद्बहते ।	रामचंद्र	जानकीको	विवाहते है ।
प्रणयः		प्यायते ।	प्रेम		बढ़ता है ।
हृदयं		व्यथते ।	मन		दुःखित होता है ।
शोतार्तः शिशुः		वेपते ।	श्रीतसे पीड़ित लड़का		कांपता है ।
कापुरुषाः	मृत्युं	शंकते ।	कायर आदमी	मौतकी	शंका करते हैं ।
ब्रह्मचारो	बालं	शिञ्जते ।	ब्रह्मचारी	बालकको	पढ़ाता है ।
प्रासादः		शोभते ।	महल		शोभता है ।
कवयः	वीरान्	श्लाघते ।	कवि लोग	वीरोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
पुष्पाणि		श्वेतंते ।	कमल		श्वेत होते हैं ।
बधूः		स्मयते ।	बहू		सुस्कराती है ।
रोगी	औषधं	स्वादते ।	रोगी	दवाइको	चाखता है ।
पुष्पाणि		स्फुटंते ।	फूल		विकसित होते हैं ।
दुग्धं		स्यंदते ।	दुध		बहता है ।
लोकाः असत्यवादिनं न विश्रंभंते ।			लोग झूठ बोलनेवालेका विश्वास नहीं करते हैं		
पिता	पुत्रं	स्वजते ।	पिता	पुत्रको	आलिंगन करता है ।
लोकाः	शिशून्	आद्रियंते ।	लोग	बच्चोंका	आदर करते हैं ।
मानवाः		म्रियंते ।	मनुष्य		मरते हैं ।
मनः		उद्दिजते ।	मन		उद्दिग्ग होता है ।

नोचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर एक २ वाक्य बनाओ—

जवतः, ग्लायंति, सरति, अतंति, क्षयतः, नर्दति, कठतः,
 क्रीच्छतः, मिषंति एधेते, कचंते, क्षोभंते, रोचते, द्योतंते, प्रसेते,
 मोदेते, वर्चते, दीक्षते, शिञ्जते, शिञ्जेते, कचेते, श्वेतते, क्षयंति,

सरतः, ग्लायतः, कठंति, असेते, वल्भंते, मानेते, मानंते, मयंते, मयेते, ईङ्गंते, वेपंते, कत्यते, स्वंजिते, तिजिते, प्रथंते, प्रसंते ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

दुर्बलाः — ज्वरंति । — हस्तिन्यौ जवतः । सहायहीनाः
— कठंति । — जनः व्यथते । तुषारपीडिताः — अतंति ।
दृष्टिजलप्राप्ताः — एधंते । विद्यानुरागिणः — विशालानि
— गाहंते । — जितारौ क्षमाप्रार्थिनः — तिजिते । रामाय-
णवर्णिताः — प्रथंते । परस्परं — मयेते । भयविह्वलाः —
वेपंते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१। जीव	जीमा	(जीव् + अ + ति)	जीवति,	जीवतः,	जोदंति ।
जव	जल्दीसे चलना	(जव् + अ + ति)	जवति,	जवतः,	जवंति ।
अत	नित्यचलना	(अत् + अ + ति)	अतति,	अततः,	अतंति ।
अंच	जाना	(अच् + अ + ति)	अंचति,	अंचतः,	अंचंति ।
कठ	कष्टसेजीवनकाटना	(कट् + अ + ति)	कठति,	कठतः,	कठंति ।
कनी	चमकना	(कन् + अ + ति)	कनति,	कनतः,	कनंति ।
कर्व	घमंडकरना	(कर्व् + अ + ति)	कर्वति,	कर्वतः,	कर्वंति ।
कूज	कूजना	(कूज् + अ + ति)	कूजति,	कूजतः,	कूजंति ।
क्रमु	पैदलचलना	(क्राम् + अ + ति)	क्रामति,	क्रामतः,	क्रामंति ।
क्रीड्	खेलना	(क्रीड् + अ + ति)	क्रीडति,	क्रीडतः,	क्रीडंति ।
क्षि	नष्टहोना	(क्षय् + अ + ति)	क्षयति,	क्षयतः,	क्षयंति ।
नर्द	शब्दकरना	(नर्द् + अ + ति)	नर्दति,	नर्दतः,	नर्दंति ।
गर्ज	गर्जना	(गर्ज् + अ + ति)	गर्जति,	गर्जतः,	गर्जंति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
ग्लै	विषादकरना	(ग्लाय् + अ + ति)	ग्लायति,	ग्लायतः,	ग्लायन्ति ।
चर	खाना, घूमना	(चर् + अ + ति)	चरति,	चरतः,	चरन्ति ।
चल	चलना	(चल् + अ + ति)	चलति,	चलतः,	चलन्ति ।
जि	जीतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयन्ति ।
ज्वर	ज्वरभाना	(ज्वर् + अ + ति)	ज्वरति,	ज्वरतः,	ज्वरन्ति ।
ज्वल	दीप्तहोना	(ज्वल् + अ + ति)	ज्वलति,	ज्वलतः,	ज्वलन्ति ।
तप	तपना	(तप् + अ + ति)	तपति,	तपतः,	तपन्ति ।
फल	फलना	(फल् + अ + ति)	फलति,	फलतः,	फलन्ति ।
फुल्ल	फूलना	(फुल्ल् + अ + ति)	फुल्लति,	फुल्लतः,	फुल्लन्ति ।
वस	रहना	(वस् + अ + ति)	वसति,	वसतः,	वसन्ति ।
सर	सरकना	(सर् + अ + ति)	सरति,	सरतः,	सरन्ति ।
स्फूर्ज	ध्वनिकरना	(स्फूर्ज् + अ + ति)	स्फूर्जति,	स्फूर्जतः,	स्फूर्जन्ति ।
क्रीच्छ	शर्मकरना	(क्रीच्छ् + अ + ति)	क्रीच्छति,	क्रीच्छतः,	क्रीच्छन्ति ।
गु	मलत्यागना	(गुव् + अ + ति)	गुवति,	गुवतः,	गुवन्ति ।
मिष	स्पर्शकरना	(मिष् + अ + ति)	मिषति,	मिषतः,	मिषन्ति ।
स्फुट	विकसितहोना	(स्फुट् + अ + ति)	स्फुटति,	स्फुटतः,	स्फुटन्ति ।
मूर्च्छ	वेहोशहोना	(मूर्च्छ् + अ + ति)	मूर्च्छति,	मूर्च्छतः,	मूर्च्छन्ति ।
२ ईक्षै	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षते,	ईक्षन्ते ।
ईजै	निंदाकरना	(ईज् + अ + ते)	ईजते,	ईजते,	ईजन्ते ।
ईषै	जाना	(ईष् + अ + ते)	ईषते,	ईषते,	ईषन्ते ।
ईहै	चेष्टाकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहते,	ईहन्ते ।
कचिङ्	चमकना	(कच् + अ + ते)	कचते,	कचते,	कचन्ते ।
क्षुभै	क्षुब्धहोना	(क्षुभ् + अ + ते)	क्षोभते,	क्षोभते,	क्षोभन्ते ।
गहै	निंदाकरना	(गह् + अ + ते)	गहते,	गहते,	गहन्ते ।
गाह्	पालोचनाकरना	(गाह् + अ + ते)	गाहते,	गाहते,	गाहन्ते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
चेष्टे	चेष्टाकरना (चेष्ट् + अ + ते)	चेष्टते,	चेष्टेते,	चेष्टंते ।	
तिजौङ्	क्षमाकरना(तिज् + अ + ते)	तिजते,	तिजते,	तिजंते ।	
दीक्षे	दीक्षाकरना (दीक्ष् + अ + ते)	दीक्षते,	दीक्षेते,	दीक्षंते ।	
द्युते	दीप्तहोना (द्योत् + अ + ते)	द्योतते,	द्योतेते,	द्योतंते ।	
प्रथैष्	प्रसिद्धहोना (प्रथ् + अ + ते)	प्रथते,	प्रथेते,	प्रथंते ।	
प्रसेष्	विस्तृतहोना(प्रस् + अ + ते)	प्रसते,	प्रसेते,	प्रसंते ।	
भिक्षे	मांगना (भिक्ष् + अ + ते)	भिक्षते,	भिक्षेते,	भिक्षंते ।	
माने	पूजाकरना (मान् + अ + ते)	मानते,	मानेते,	मानंते ।	
मुदैष्	हर्षितहोना (मोद् + अ + ते)	मोदते,	मोदेते,	मोदंते ।	
मये	जाना (मय् + अ + ते)	मयते,	मयेते,	मयंते ।	
रुचे	अच्छालगना (रोच् + अ + ते)	रोचते,	रोचेते,	रोचंते ।	
वर्चे	जलना (वर्च् + अ + ते)	वर्चते,	वर्चेते,	वर्चंते ।	
वल्भ	खाना (वल्भ् + अ + ते)	वल्भते,	वल्भेते,	वल्भंते ।	
उद्दहौञ्	विवाहना(उद्दह् + अ + ते)	उद्दहते,	उद्दहेते,	उद्दहंते ।	
वृधुङ्	बढ़ना (वर्ध् + अ + ते)	वर्धते,	वर्धेते,	वर्धंते ।	
व्यथैष्	पीडितहोना(व्यथ् + अ + ते)	व्यथते,	व्यथेते,	व्यथंते ।	
टुवेष्टुङ्	कांपना (वेप् + अ + ते)	वेपते,	वेपेते,	वेपंते ।	
शकिङ्	शंकाकरना (शक् + अ + ते)	शंकते,	शंकेते,	शंकंते ।	
शिक्षे	पढाना (शिक्ष् + अ + ते)	शिक्षते,	शिक्षेते,	शिक्षंते ।	
शुभे	शोभना (शोभ् + अ + ते)	शोभते,	शोभेते,	शोभंते ।	
श्विताङ्	खेतहोना(श्वेत् + अ + ते)	श्वेतते,	श्वेतेते,	श्वेतंते ।	
स्मिङ्	मुस्कराना(स्मय् + अ + ते)	स्मयते,	स्मयेते,	स्मयंते ।	
स्वादौ	चाखना (स्वाद् + अ + ते)	स्वादते,	स्वादेते,	स्वादंते ।	
स्फुटै	फूलना (स्फुट् + अ + ते)	स्फुटते,	स्फुटेते,	स्फुटंते ।	
स्यंदूङ्	वहना (स्यंद् + अ + ते)	स्यंदते,	स्यंदेते,	स्यंदंते ।	

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
संभुङ्	विश्वासकरना	(संभ् + अ + ते)	संभते,	संभते,	संभंते ।
स्वजौङ्	आलिंगनकरना	(स्वज् + अ + ते)	स्वजते,	स्वजते,	स्वजंते ।
आदृङ्	आदरकरना	(आद्रि + अ + ते)	आद्रियते,	आद्रियेते,	आद्रियंते ।
मृ (१)	मरना	(म्रि + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियंते ।
विजौङो	उद्दिग्गहोना	(विज् + अ + ते)	विजते,	विजते,	विजंते ।
ओप्यायीङ्	वढना	(प्या + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायंते ।

द्वितीय पाठ ।

(२) उभयपदी (तुदादि और भ्वादिगणाय) धातुओंका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
कर्षकः	गते	खनति (ति)	किसान	गड्डा	खोदता है ।
चौरः	हृतं धनं	गूहति (ति)	चौर	चुराये धनको	छिपाता है ।
बालकः	खादनीयं	चषति (ति)	बालक	भक्ष्य पदार्थको	खाता है ।
बालकः	बालकं	छषति (ति)	बालक	बालकको	मारता है ।
चंद्रः		त्वेषति (ति)	चंद्रमा		दीप्त होता है ।
असहायः	धनवतं	भजति (ति)	निष्साहाय	धनको	शरणमें जाता है ।
धनी जमः	निःस्वः	भरति (ति)	धनी आदमी	निर्धनका	पोषण करता है ।
आवकाः	जिनं	यजंति (ति)	आवक	जिनको	पूजा करते हैं ।
अतिथिः	धनं	याचति (ति)	अतिथि	धनको	मांगता है ।
रजकः	वस्त्राणि	रजति (ति)	धोबी (रंगरेज)	कपड़े	रंगता है ।
नृपः		राजति (ति)	राजा		शोभता है ।
क्षेत्रस्वामी	बीजं	वपति (ति)	खेतका मालिक	बीज	बीता है ।

१—इस धातुमें 'ङ्' अथवा 'ए', कुछभी इत् नहीं है तबभी वर्तमानकालमें विशेषणियमसे आत्मनेपद होता है । २—जिस धातुके दोनों प्रकारसे (आत्मनेपद और परस्मैपद) रूप चले उसको उभयपदी कहते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
भृत्यः	भारं	वहति (ति)	नीकर	भार (भोक्ता)	दोता है ।
तंतुवायाः	वस्त्राणि	वयंति (ति)	जुलाहे	कपडे	वुनते हैं ।
मृगाः	पद्मीन्	अयंति (ति)	मृग	पर्वतोंका	आश्रय लेते हैं ।
शिष्याः	समिधः	आहरंति (ति)	विद्यार्थी	लकड़ों	लाते हैं ।
पुत्रशोकः	हृदयं	तुदति (ति)	पुत्रका शोक	हृदयको	व्यथित करता है ।
प्रभुः	भृत्यान्	आदिशति (ति)	मालिक	नौकरोंको	आज्ञा देता है ।
पाचकः	अन्नं	भृञ्जति (ति)	रसोदया	अन्न	पकाता है ।
साधवः	गात्रं	लिपंति (ति)	साधु लोग	शरीरको	लिप्तकरते हैं ।
भृत्यः	वृक्षं	लुपति (ति)	नौकर	पेड़	काटता है ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

त्वेषंते, वयेते, लुपंते, तुदेते, अयेते, कृषंते, लिपंतः, मुंचते,
सिंचंतः, भृञ्जंतः, आहरंते, भृञ्जंति ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
खनुञ्	खोदना	(खन् + अ + ति)	खनति,	खनतः,	खनंति ।
„	„	(खन् + अ + ते)	खनते,	खनेते,	खनंते ।
गूहञ्	छिपाना	(गूह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहंति ।
„	„	(गूह् + अ + ते)	गूहते,	गूहेते,	गूहंते ।
चषञ्	खाना	(चष् + अ + ति)	चषति	चषतः,	चषंति ।
„	„	(चष् + अ + ते)	चषते,	चषेते,	चषंते ।
कृषञ्	मारना	(कृष् + अ + ति)	कृषति,	कृषतः,	कृषंति ।
„	„	(कृष् + अ + ते)	कृषते,	कृषेते,	कृषंते ।
भजौञ्	सेवाकरना	(भज् + अ + ति)	भजति,	भजतः,	भजंति ।
„	„	(भज् + अ + ते)	भजते,	भजेते,	भजंते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भृञ्	पालना	(भर् + अ + ति)	भरति,	भरतः,	भरन्ति ।
"	"	(भर् + ण्य + ते)	भरते,	भरेते,	भरन्ते ।
यजौञ्	पूजाकरना	(यज् + अ + ति)	यजति,	यजतः,	यजन्ति ।
"	"	(यज् + ण्य + ते)	यजते,	यजेते,	यजन्ते ।
याचृञ्	मांगना	(याच् + अ + ति)	याचति,	याचतः	याचन्ति ।
"	"	(याच् + ण्य + ते)	याचते,	याचेते,	याचन्ते ।
रञ्जौञ्	रंगना	(रज् + अ + ति)	रजति,	रजतः	रजन्ति ।
"	"	(रज् + ण्य + ते)	रजते,	रजेते,	रजन्ते ।
टुवपौञ्	वीजवोना	(वप् + अ + ते)	वपते,	वपेते,	वपन्ते ।
"	"	(वप् + ण्य + ति)	वपति,	वपतः,	वपन्ति ।
वहौञ्	लेजाना	(वह् + अ + ते)	वहते,	वह्ते,	वहन्ते ।
"	"	(वह् + ण्य + ति)	वहति,	वहतः,	वहन्ति ।
वेञ्	कपड़ा बुनना	(वय् + अ + ते)	वयते,	वयेते,	वयन्ते ।
"	"	(वय् + ण्य + ति)	वयति,	वयतः,	वयन्ति ।
अश्चिञ्	सेवा करना	(अश्चि + अ + ते)	अश्चयते,	अश्चयेते,	अश्चयन्ते ।
"	"	(अश्चि + ण्य + ति)	अश्चयति,	अश्चयतः,	अश्चयन्ति ।
हृञ्	हरना	(हर् + अ + ते)	हरते,	हरेते,	हरन्ते ।
"	"	(हर् + ण्य + ति)	हरति,	हरतः,	हरन्ति ।
भृञ्जौञ्	पकाना	(भृज् + अ + ते)	भृज्जते,	भृज्जेते,	भृज्जन्ते ।
"	"	(भृज् + ण्य + ति)	भृज्जति,	भृज्जतः,	भृज्जन्ति ।
लिप्पौञ्	लेपकरना	(लिप् + अ + ते)	लिंपते,	लिंपेते,	लिंपन्ते ।
"	"	(लिप् + ण्य + ति)	लिंपति,	लिंपतः,	लिंपन्ति ।
लुप्पञ्	छेदना	(लुप् + अ + ते)	लुंपते,	लुंपेते,	लुंपन्ते ।
"	"	(लुप् + ण्य + ति)	लुंपति,	लुंपतः,	लुंपन्ति ।

पंचमाध्याय ।

प्रथम पाठ ।

विसर्ग संधिका व्यवहार ।

(संधिके नियम कंठ करानेकी आवश्यकता नहीं है, केवल हितोपदेश, चतुर्चूडामणि आदि काव्योंके वाक्योंकी समझा समझाकर संधिके नियमोंकी बतलाना चाहिये)

(१) अकारसे पर विसर्गका लोप ।

भृत्य आगच्छति—भृत्यः + आगच्छति । नौकर जाता है ।

जिनदत्त इष्टस्थानं गच्छति—जिनदत्तः + इष्टस्थानं गच्छति ।

जिनदत्त इष्टस्थानकी जाता है ।

रामः सर ईक्षते—रामः सरः + ईक्षते । राम तालाब देखता है ।

परिश्रमिण ईहंते—परिश्रमिणः + ईहंते । परिश्रमी लोग चेष्टा करते हैं ।

बालक ईषते—बालकः + ईषते । बालक जाता है ।

पर्वत उन्नतः—पर्वतः + उन्नतः । पर्वत ऊँचा है ।

उन्नत उष्ट्रः धावति—उन्नतः + उष्ट्रः धावति । लंबा ऊँट दौड़ता है ।

धूम ऊर्ध्वं गच्छति—धूमः + ऊर्ध्वं गच्छति । धूँआ ऊपरकी जाता है ।

मनस्विन ऋषयः शास्त्राणि मनन्ति—मनस्विनः + ऋषयः शास्त्राणि मनन्ति । मनस्वी ऋषी लोग शास्त्रोंका अभ्यास करते हैं ।

वृक्ष एजति—वृक्षः + एजति । वृक्ष झिलता है ।

मत्त ऐरावतः—मत्तः + ऐरावतः गच्छति । मत्त ऐरावत हाथी जाता है ।

उज्ज्वल औषधिपतिः द्योतते—उज्ज्वलः + औषधिपतिः द्योतते ।

उज्ज्वल चंद्रमा चमकता है ।

रुग्ण औषधं इच्छति—रुग्णः + औषधं इच्छति । रोगी औषध चाहता है ।

१—यदि ऋक्ष अकारके बाद विसर्ग होगै और उन विसर्गोंके बाद ऋक्ष अकारकी छोटकर कोई भी स्वर होगा तो उन विसर्गोंका लोप हो जायगा ।

पुत्र

अपुत्र

बालकः अंचति । बालक अंचति । लड़का जाता है ।

नद्यः अतंति । नद्य अतंति । नदी सर्वदा चलती है ।

संयतः अर्थी धनं कांचति । संयत अर्थी धनं कांचति । संयमी
मिखारी धन चाहता है ।

शुद्ध करो—

साधव अर्हणां इच्छंति । साधव शांतिं इच्छंति । ऐरावत अंबु
पिबति । बध्व वाचं वदंति । तरुण अरुणः किरणं वितरति । सरित
नयनानि लुभंति । पर्वत अभ्रं स्पृशति । ऐरावत गंगां गच्छति ।
बालक नदीं गच्छति । उदारचेतस दरिद्रान् भरंति । राजान
मंत्रिणं विश्रंभंते । सज्जनः आश्रितं रक्षति । बालः आशु (शीघ्र)
गच्छति । मनुष्यः इंदुं पश्यति । छात्रः इतिहासं पठति । दुर्जनः
ईर्ष्यां आचरति । लोकः ईशं भजते । पाठकः उत्तरं यच्छति ।
मूर्खः उद्धत भवति । धार्मिकः ऊर्ध्वलोकं व्रजति । समुद्रः ऊर्मि-
मान् । धनाढ्यः ऋणं यच्छति । बालकः ऋजु वर्तते । अष्टम
स्वरवर्णः ऋकारः । जीवः एकाकी गच्छति । मूर्खः एवं वदति ।
परिषदः ऐक्यं वांक्षति । देवाः ऐलविलं (कुबेर) नमंति । योषितः
ओकः (घर) गच्छंति । ओकारः ओष्ठवर्णः । समाजः औन्नत्यं
(उन्नति) इच्छति । शीतार्तः औरभ्रं (कंबल) कांचति ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आकारसे पर विसर्गका लोप ।

१ बालका अमृतां वाचं भाषंते—बालकाः + अमृतां वाचं भाषंते ।

लड़के अमृतके समान मीठी वाणी बोलते हैं ।

१ दीर्घ आकारसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंके बाद कोई भी स्वर, अथवा वर्णका
तौसर, चौथा, पांचवां अक्षर तथा य, र, ल, व, ङ, होंगे तो उन विसर्गोंका लोप हो जायगा ।

लता अभ्रं इच्छंति—लताः + अभ्रं इच्छंति । लतायें मेघको चाहती हैं ।

बालका आनंदं लभंते—बालकाः + आनंदं लभंते । लड़के आनंद पाते हैं ।

प्रचेता इंद्रं जयति—प्रचेताः + इंद्रं जयति । वरुण इंद्रको जीतता है ।

वेधा ईशं भजते—वेधाः + ईशं भजते । पंडित भगवानका भजन करता है ।

बालका ईषंते—बालकाः + ईषंते । बालक जाते हैं ।

पर्वता उन्नताः भवंति—पर्वताः + उन्नताः भवंति । पर्वत उंचे होते हैं ।

चंद्रमा उस्त्रं संहरति—चंद्रमाः + उस्त्रं संहरति । चंद्रमा किरण समेटता है ।

आढ्या जर्मिकाः वहंति—आढ्याः + जर्मिकाः वहंति । घनाढ्य अंगूठी पहिनते हैं ।

तापसा ऋषीन् सेवंते—तापसाः + ऋषीन् सेवंते । तपस्वी ऋषियोंकी सेवा करते हैं ।

बालका एलाः खादंति—बालकाः + एलाः खादंति । लड़के इनायची खाने हैं ।

राजपुत्रा ऐश्वर्यं इच्छंति—राजपुत्राः + ऐश्वर्यं इच्छंति । राजपुत्र विभूति चाहते हैं ।

सेनिका ओजस्विनं सेनापतिं मानंते—सैनिकाः + ओजस्विनं सेनापतिं मानंते । सैनिक तेजस्वी सेनापतिका संमान करते हैं ।

नागरिका औरसं राजपुत्रं मानंते—नागरिकाः + औरसं राजपुत्रं मानंते । नगरवासी लोग श्रेष्ठ राजपुत्रको मानते हैं ।

२ प्रचेता गोत्रभिदं जयति—प्रचेताः + गोत्रभिदं जयति । वरुण इंद्रको जीतता है ।

अश्वा जवंति—अश्वाः + जवंति । घोड़े दौड़ते हैं ।

रुग्णा डिंभाः विलपंति—रुग्णाः + डिंभाः विलपंति । रोगी बच्चे रोते हैं ।

बालका दुग्धं पिबंति—बालकाः + दुग्धं पिबंति । लड़के दूध पीते हैं ।

जना बुद्धिमतः पृच्छंति—जनाः + बुद्धिमतः पृच्छंति । लोग बुद्धिमानों को पूछते हैं ।

बुभुक्षिता बहु खादन्ति—बुभुक्षिताः + बहु खादन्ति । भूखे लोग खूब खाते हैं ।

३। कुम्भकारा घटान् सृजन्ति—कुम्भकाराः + घटान् सृजन्ति । कुम्हार घड़ोंको बनाते हैं ।

बालका भटिति गच्छन्ति—बालकाः + भटिति गच्छन्ति । लडके जल्दी जाते हैं ।

बालका ठक्कां स्पृशन्ति—बालकाः + ठक्कां स्पृशन्ति । लडके ठक्का छूते हैं ।

मेघा धवलाः संजाताः—मेघाः + धवलाः संजाताः । मेघ धेत हो गये ।

कन्या भृत्यान् आदिशन्ति—कन्याः + भृत्यान् आदिशन्ति । कन्यायें नौकरोंको आज्ञा देती हैं ।

४। दिग्गजा नदन्ति—दिग्गजाः + नदन्ति । दिग्गज (दिशाओंके हाथी) चिंघाड़ते हैं ।

बालका मातुलालयं गच्छन्ति—बालकाः + मातुलालयं गच्छन्ति ।

लडके मामाके घर जाते हैं ।

५। गृहस्था यतीन् पूजन्ति—गृहस्थाः + यतीन् पूजन्ति । गृहस्थ यतिधोंको पूजते हैं ।

चंद्रमा रात्रिं भूषति—चंद्रमाः + रात्रिं भूषति । चंद्रमा रातको भूषित करता है ।

बालिका लताः क्लृप्तंति—बालिकाः + लताः क्लृप्तंति । लडकियां लताओं को काटती हैं ।

भृत्या वदन्ति—भृत्याः + वदन्ति । नौकर बोलते हैं ।

ब्राह्मणा हरिद्रां भिचन्ति—ब्राह्मणाः + हरिद्रां भिचन्ति । ब्राह्मण हलदी मांगते हैं ।

शुद्ध

अशुद्ध

६। बालकाः + काकिलं पश्यन्ति ।

बालका काकिलं पश्यन्ति ।

भृत्याः + चौरं प्रहरन्ति ।

भृत्या चौरं प्रहरन्ति ।

उन्नताः + तरवः मेघं स्पृशन्ति ।

उन्नता तरवः मेघं स्पृशन्ति ।

प्रजाः + प्रजापतिं पूजन्ति ।

प्रजा प्रजापतिं पूजन्ति ।

७। कृषीवलाः + खनित्वं भिच्छंते । कृषीवला खनित्वं भिच्छंते ।
 आचार्याः + छात्रान् उपदिशंति । आचार्या छात्रान् उपदिशंति ।
 वृक्षाः + फलानि मुञ्चन्ति । वृक्षा फलानि मुञ्चन्ति ।

तृतीय पाठ ।

(१) अकारसे पर विसर्ग और अकारको ओकार ।

बालकोऽञ्चति—बालकः + अञ्चति ।

विद्वांसोऽज्ञान् उपदिशंति—विद्वांसः + अज्ञान् उपदिशंति ।

गृहस्थोऽतिथीन् सेवते—गृहस्थः + अतिथीन् सेवते ।

हरिणोऽरण्यं गच्छति—हरिणः + अरण्यं गच्छति ।

अगृह ।

गृह ।

बालकः + आगच्छति—बालकोऽगच्छति—बालक आगच्छति ।

साधवः + इन्द्रं अर्चन्ति—साधवोऽन्द्रं अर्चन्ति—साधव इन्द्रं अर्चन्ति ।

मानवः + ईश्वरं पूजति—मानवोऽश्वरं पूजति—मानव ईश्वरं पूजति ।

क्षात्रः + उपाध्यायं सेवते—क्षात्रोऽपाध्यायं सेवते—क्षात्र उपाध्यायं
 सेवते ।

बालकः + उष्णं दुग्धं पिबति—बालकोऽष्णं दुग्धं पिबति—बालक
 उष्णं दुग्धं पिबति ।

गृहस्थः + ऋषिं अर्चति—गृहस्थोऽऋषिं अर्चति—गृहस्थ ऋषिं
 अर्चति ।

बालकः + एकाकी गच्छति—बालकोऽकाकी गच्छति—बालक
 एकाकी गच्छति ।

१। यदि अकारके बाद विसर्ग हो और उन विसर्गों के बाद ह्रस्व अकार हो तो उन (पहिला अकार, बीचके विसर्ग, अन्तके अकार) तीनोंके स्थानमें एक 'ओ' कार होजायगा ।

सरितः + ऐरावतं लुभन्ति—सरितो ऽरावतं लुभन्ति—सरित ऐरावतं लुभन्ति ।

भ्रमरः + ओष्ठं दशति—भ्रमरोऽष्ठं दशति—भ्रमर ओष्ठं दशति ।

भिषजः + औदरिकान् निन्दन्ति—भिषजो ऽदरिकान् निन्दन्ति—भिषज औदरिकान् निन्दन्ति ।

गृह ।

अगृह ।

कोकिलः + कूजति ।

कोकिलो ऽकूजति ।

वृषभः + केशरिणं पश्यति ।

वृषभो केशरिणं पश्यति ।

जाल्मः + खट्वां आरोहति ।

जाल्मोऽखट्वां आरोहति ।

जनः + चक्रवाकं ईक्षते ।

जनोऽचक्रवाकं ईक्षते ।

अश्वः + चरति ।

अश्वो ऽचरति ।

छात्रः + छत्रं वहति ।

छात्रोऽछत्रं वहति ।

बालः + टिट्ठिभं पश्यति ।

बालोऽटिट्ठिभं पश्यति ।

धार्मिकः + ठक्कुरं अर्चति ।

धार्मिकोऽठक्कुरं अर्चति ।

योषितः + तडिं पश्यन्ति ।

योषितोऽतडितं पश्यन्ति ।

मलिनः + यूत्कारं आचरति ।

मलिनोऽयूत्कारं आचरति ।

नार्यः + पतिं मानन्ते ।

नार्योऽपतिं मानन्ते ।

सर्पः + फणां वहति ।

सर्पोऽफणां वहति ।

चतुर्थ पाठ ।

विसर्गोको ओकार (१)

१। हरिणो गुहां अयते—हरिणः + गुहां अयते । हरिण गुहाका आश्रय

लेता है ।

१—ऋस्व अकारके बाद विसर्ग, और उन विसर्गों के बाद वर्गका तीसरा, चौथा, पांचवां अक्षर तथा य, र, ल, व, और ह, हंगिं तो विसर्गों के स्थानमें 'आ' हो जायगा ।

बालको जननीं ईक्षते—बालकः + जननीं ईक्षते । लड़का माँको देखता है ।
 बालो डमरुं पश्यति—बालः + डमरुं पश्यति । लड़का डमरु देखता है ।
 धनिनो दरिद्रान् भरन्ति—धनिनः + दरिद्रान् भरन्ति । धनी लोग गरीबों
 को पालते हैं ।

साधवो बालकान् स्पृशन्ति—साधवः बालकान् स्पृशन्ति । साधु लोग
 लड़कोंको स्पर्श करते हैं ।

२।वीरो घोटकं इच्छति—वीरः + घोटकं इच्छति । वीर घोडाको चाहता है ।

मधुरो भंकारः श्रुतः—मधुरः + भंकारः श्रुतः । मधुर भंकार सुना ।

बालको ठक्कां पश्यति—बालकः + ठक्कां पश्यति । लड़का ठक्काको देखता है

गृहस्थो धर्मं शिक्षते—गृहस्थः + धर्मं शिक्षते । गृहस्थ धर्मको पढ़ता है ।

सर्पो भेकं बल्भते—सर्पः + भेकं बल्भते । साँप मेंढकको खाता है ।

३।हस्तिनो नदन्ति—हस्तिनः + नदन्ति । हस्ती बिंघाडते हैं ।

पक्षिणो मत्स्यान् खादन्ति—पक्षिणः + मत्स्यान् खादन्ति । पक्षि
 मछीको खाते हैं ।

४।बालको यतते—बालकः + यतते । बालक प्रयत्न करता है ।

चंद्रो रोचीषि वितरति—चंद्रः + रोचीषि वितरति । चंद्रमा किरण
 फैलाता है ।

नृपो लोभद्रुमं पश्यति—नृपः + लोभद्रुमं पश्यति । राजा लोभद्रुमको
 देखता है ।

बालको वदति—बालकः + वदति । लड़का बोलता है ।

बालको हसति—बालकः + हसति । लड़का हँसता है ।

अथुव

शुड

गृहस्थः + साधुं सेवते—गृहस्थोसाधुं सेवते—गृहस्थः साधुं सेवते ।

बालकः + छावनं क्षिपति—बालको छावनं क्षिपति—बालकः छावनं
 क्षिपति ।

विद्वांसः + शिशून् उपदिशन्ति—विद्वांसो शिशून् उपदिशन्ति—विद्वांसः
शिशून् उपदिशन्ति ।

मृत्यः + आगच्छति—मृत्योऽगच्छति—मृत्य आगच्छति ।

नद्यः + एधन्ते—नद्यो ऽधन्ते—नद्य एधन्ते ।

शान्तिरक्षकः + चौरं प्रहरति—शान्तिरक्षको चौरं प्रहरति—शान्ति-
रक्षकः चौरं प्रहरति ।

अरुणः + तपनः शोभते—अरुणो तपनः शोभते—अरुणः तपनः शोभते

पंचम पाठ ।

विसर्गींको रकार । (१)

१ हविरावर्जितं—हविः + आवर्जितं । घी डाला ।

मतिरेधते—मतिः + एधते । बुद्धि बढ़ती है ।

साधुरागच्छति—साधुः + आगच्छति । साधु जाता है ।

बधूरोहते—बधूः + ईहते । बधू चेष्टा करती है ।

२ मुनिर्गच्छति—मुनिः + गच्छति । मुनि जाता है ।

गुरुर्जीवति—गुरुः + जीवति । गुरु जीवता है ।

चमूदुर्गतिं प्राप्ता—चमूः + दुर्गतिं प्राप्ता । सेना दुर्गतिको प्राप्त हुई ।

ऋषिबंधुं वदति—ऋषिः + बंधुं वदति । ऋषि बंधुको कहता है ।

३ अग्निघृतं दहति—अग्निः + घृतं दहति । आग घीको जलाती है ।

कारुर्भषान् पश्यति—कारुः + भषान् पश्यति । बटार मच्छलियोंको

देखता है ।

गुरुर्ध्यायति—गुरुः + ध्यायति । गुरु ध्यान करता ।

१—अकार, और आकारसे भिन्न किसी भी स्वरसे पर यदि विसर्ग होंगे और उन विसर्गों के बादमें कोई भी स्वर अथवा वर्गका तीसरा, चौथा, पांचवां अक्षर, और य, ल, व, ङहोंगे तो विसर्गों के स्थानमें 'र' हो जायगा ।

शिशुर्भास्करं पश्यति—शिशुः + भास्करं पश्यति । लड़का सूरजको
देखता है ।

४ यतिर्नौकां आरोहति—यतिः + नौकां आरोहति । यति नाव पर
चढ़ता है ।

साधुर्मागधीं पठति—साधुः + मागधीं पठति । साधु मागधीको पढ़ता है ।

५ शत्रुयुद्धं इच्छति—शत्रुः + युद्धं इच्छति । शत्रु युद्धको चाहता है ।
नरपतिर्यतिं पूजति—नरपतिः + यतिं पूजति । राजा यतिकी पूजा
करता है ।

कपिलोद्भद्रमुं आरोहति—कपिः + लोभद्रमुं आरोहति । बंदर
लोभद्रच पर चढ़ता है ।

साधुर्वसति—साधुः + वसति । साधु रहता है ।

शिशुर्हसति—शिशुः + हसति । लड़का हसता है ।

अग्रह ।

ग्रह ।

बालकः आगच्छति—बालकरागच्छति । बालक आगच्छति ।

अश्वः धावति—अश्वर्धावति । अश्वो धावति ।

शिशवः यतंते—शिशवर्यतंते । शिशवो यतंते ।

मुनयः अंचति—मुनयरंचति । मुनयोऽंचति ।

बालकाः आगच्छन्ति—बालकारागच्छन्ति । बालका आगच्छन्ति ।

प्रचेताः नाथं अर्चति—प्रचेता नाथं अर्चति । प्रचेता नाथं अर्चति ।

कोकिलाः कूजन्ति—कोकिलाकूजन्ति । कोकिलाः कूजन्ति ।

ग्रह करो—

अग्निर्हविकीक्षति । साधुर्मधुरावाचर्माषन्ते । मनोज्ञावीरूध-
ट्टिष्टाः । रामरंभर्षिषति । बध्मर्माट्टगृहाणि गच्छन्ति । निरंकुशा-
हिं कवयः । बुद्धिमंतर्जनार्यश्लभते ।

षष्ठपाठ ।

विसर्गोको श, ष, स, (१) ।

१ चतुरस्रोरो घृतः—चतुरः + चोरो घृतः ।

वीराश्चर्माणि इच्छन्ति—वीराः + चर्माणि इच्छन्ति ।

रविश्चक्षुषो तुदति—रविः + चक्षुषी तुदति ।

लक्ष्मीश्चंद्रं गच्छति—लक्ष्मीः + चंद्रं गच्छति ।

साधुश्चंडो जातः—साधुः + चंडो जातः ।

बधूश्चंद्रमसं पश्यति—बधूः + चंद्रमसं पश्यति ।

क्षुधात्ता गौश्चरति—क्षुधात्ता गौः + चरति ।

आचार्यश्चात्रं उपदिशति—आचार्यः + चात्रं उपदिशति ।

भृत्याश्चिन्नान् तरुन् आहरन्ति—भृत्याः + चिन्नान् तरुन् आहरन्ति ।

२ कारुष्टकं इच्छति—कारुः + टकं इच्छति ।

क्षात्रप्रकारं पठति—क्षात्रः + ठकारं पठति ।

३ भृत्यस्तरुन् क्लंतति—भृत्यः + तरुन् क्लंतति ।

तपनस्तापं वितरति—तपनः + तापं वितरति ।

बालस्थूत्कारं करोति—बालः + थूत्कारं करोति ।

शुद्ध करो—

रामो (२) सौमित्रं आभाषते । विविधा काननद्रुमार्शोभते ।
चंदनशीतलरनिलवहति । शैलाविराजते । सुगन्धयुक्तसुखस्पर्शहिमावह
र्वायुःवहति । विशाली शाल्मलीतरु तिष्ठति । पक्षिण निवसन्ति ।
वायसो प्रबुद्धो पाशवंतं व्याधं पश्यति । कपोतराजो सपरिवारवियतं

१—किसी भी स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर यदि च, छ, झोंगे तो उन विसर्गोंके स्थानमें 'श' यदि ट, ठ, डोंगे तो 'ष' और त, थ, डोंगे तो 'स' हो जायगा ।

२—स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर क, ख, प, फ, श, ष, स, डोंगे तो विसर्गही रहेंगे कुछ भी परिवर्तन न होगा ।

गच्छति । कपोतराजो तंडुलकणलुब्धान् कपोतान् वदति । हृष्टपुष्टां-
गर्भगो भ्रास्यन् अवलोकति । गलितनखनयनर्जरङ्गवः गृध्रो प्रति-
वसति । वृक्षवासिन धर्मज्ञानरता विश्वासभूमयः । अभ्यागतर-
तिथि पूज्यः । मार्जारार्हि मांसरुचया ऽभवन्ति । मार्जारभूमिं
स्युशति ।

साहित्य परिचय ।

(चतुर्विंशति, द्वितीयपदेश, आदि ग्रंथोंके नाना प्रकारके वाक्य बता २ कर

प्रश्नोत्तरोसे शिखादिमा चाहिये ।)

- १ कुरुवंशीया नृपतयः शुद्धाः सफलकर्माणः सार्वभौमाः स्वर्गमुक्ति-
वर्त्मानश्च भवन्ति । श्रेयांसादयो राजानो यथाविधि जिनं अर्चन्ति,
यथाकामं अर्थिनोऽवन्ति, यथापराधं च दोषिणोऽर्दन्ति, इति
प्रसिद्धिः । कौरवास्यागिनोऽल्पभाषिणो विजिगीषवश्च । कुरुवं-
शीया युवराजाः शिक्षिता भवन्ति युवकाश्च यथाकालं उद्बहन्ति ।
परंतु वृद्धा जैनीं दीक्षां धारयन्तो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायन्तस्तनुत्यजा
भवन्ति ।

अपरचितशब्द—

यथाविधि—विधिके अनुसार ।

यथापराधं—अपराधके अनुसार ।

यथाकामं—इच्छाके अनुसार ।

यथाकालं—ठीक समय पर ।

भाषा अर्थ—

- २ कुरु वंशके राजा लोग शुद्ध, सफलप्रयत्न, संपूर्ण पृथिवीके ईश्वर,
और स्वर्ग तथा मुक्तिको जाने वाले होते हैं । श्रेयांस आदिक
राजा विधिके अनुसार जिनेंद्रको पूजते हैं । अतिथियोंको इच्छा
के अनुसार संतुष्ट करते हैं और अपराधके अनुसार दोषियोंको
दंड देते हैं इसभांतिकी प्रसिद्धि है । कौरवलोग दानी
परिमित बोलनेवाले, और जयके अभिलाषी होते हैं । कुरुवंश

के युवराज शिक्षित होते हैं और युवा होने पर योग्यप्रवस्थामें विवाह करते हैं । परंतु वृद्ध होने पर जैनधर्मकी दोष्ठा धारण कर मुनिकी वृत्ति वाले होते हुये और धर्मको ध्याते हुये शरीर को छोड़ते हैं ।

१ प्रश्नोत्तर—

प्र० के (कौनसे) नृपतयः	प्र० कान् अर्धन्ति, कान् अर्दन्ति
उ० कुरुवंशीयाः ते (वे)	उ० अर्थिनः, दोषिणः
प्र० किंविधाः नृपतयः	प्र० पुनः किंविधाः कुरुवंशीयाः
उ० ते शुद्धा इत्यादि	उ० ते त्यागिन इत्यादि
प्र० के शुद्धा इत्यादि	प्र० अपि राजपुत्राः शिक्षिता
उ० कुरुवंशीया नृपतयः	भवन्ति
प्र० का (क्या) प्रसिद्धिः	उ० ते शिक्षिता भवन्ति एव
उ० त्रियांसादयो राजानो यथा-	प्र० के उद्धर्तते
विधि जिनं अर्चन्ति इत्यादि	उ० युवका न तु शिशवः
प्र० कं (किसको) अर्चन्ति	प्र० के मुनिवृत्तयः
उ० जिनं	उ० वृद्धाः न तु युवकाः
प्र० किंविधं वृद्धचरितं (वृद्धोंका क्या काम है)	
उ० वृद्धा जिनदीक्षां धारयन्तो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायन्त इत्यादि	

संस्कृत बगानो—

रामचंद्र लक्ष्मणको कहते हैं । वर्षा आगई है । बादल (नभ स्थल) मेघसंवृत है । ग्रीष्मपौडित पृथिवी आसू छोड़ती है । ठंडी २ हवा चलरही है । प्रफुल्लितवृक्षोंको मेघधारा सींच रहौ है । मेघ गर्ज रहा है । विद्युत् नोलमेघोंका आश्रय लेती है और शोभती है । सूर्य मेघरुद्ध है इसलिये प्रकाशित नहीं होता है । नदियां बढ़ती हैं । वनवासी जीव अपने अपने (स्व) स्थानका आश्रय

ले रहे हैं। मृग समूह जहां (यत्र) तहां (तत्र) स्थित हैं। अष्टापद मेघको स्पर्श करता है ऊपर (ऊपरि) कूदता है (कूर्दति) पर विफल प्रयत्न होता है। हाथो चिंघाड़ते हैं, सिंह गर्जते हैं, खरगोश (शयक) बिलमें घुसते हैं, समय दृष्टव्य है। दिशायें बहुत (बहु) शोभती हैं। इंद्र धनुष मनको हरण करता है।

प्रश्नमाला—

का समागता। किंविधं नभः। का वाष्पाणि सुचति। अपि (क्या) पवनो वहति। को नदति। का नीलमेघं अयते। कोट्टशः सूर्यः। का एधंते। किंविधा वनवासिनो जीवाः। कुत्र (कहाँ) तिष्ठन्ति मृगसमूहाः। कं स्पधेते अष्टापदः, किं च आचरति। अधुना गजसिंहशयकाः किं आचरन्ति (करते हैं)। काट्टशं वनं।

निम्न लिखित विषय पर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो—

(१) हंत (हर्ष है) प्रभातप्रायो जातः। अस्तोन्मुखो भगवान् निशाकरः, दिनकरस्तु उदयोन्मुखः। मलिनं पश्चिम दिग्गगनं उज्ज्वलं तु पूर्वं। स्नानानि कुसुदानि, उत्फुल्लानि तु कुवलयानि। महान् रमणायः समयः। उदुबुद्धाः कूजनमुखराः विहंगमाः। विक्रसितानि सुरभीणि कुसुमानि। शिशिरसुंदराणि श्यामलानि दूर्वाचेत्राणि। सुरभिषोतलः समीरणो वहति। लाहितो मधुरा बालांतपद्यातते। अनुचितं अधुना शयनं। परिहरणायं इदम् (यह) इदानीं हृद्रा मधुकरा अपि स्वकर्मनिरताः छात्रास्तु भानवाः अतः पठनीयं।

हिंदी अर्थ—

हर्ष है कि प्रायः सबेरा हो चुका है। भगवान् चंद्र अस्त होने वाले हैं सूरज उदयके सन्मुख है। पश्चिम दिशाका आंगन अधकार

१—अव्ययोंके न कोई लिंग होता है और न कोई वचन। इस लिये अव्ययोंके रूप नहीं चलते। वाक्योंमें जै सीकी तैसीही रखदी जाती हैं। जिस वाक्यमें कोई क्रिया न लिखी हो उसमें वर्तते (है) भवति (होता है) समझना चाहिये।

मय और पूर्वदिशाका प्रकाशमय है । कुसुद (कुई फूल) स्नान हो गये हैं लेकिन सूरजमुखी फूल खिल गये हैं । समय बड़ा ही मनोहर है । कूजनेवाले पक्षी जाग गये हैं । सुगंधित फूल विकसित हो गये हैं । हरे हरे दूबके खेत ओसते सुंदर दीख पड़ते हैं खुशबूदार ठंडी हवा चल रही है । लाल और सुंदर सूरज चमक रहा है । इस समय सोना अयोग्य है । इसको कौड़ना चाहिये । इस समय छोटे भौरे भी अपने काममें लगे हैं विद्यार्थी तो मनुष्य हैं इसलिये पढना चाहिये ।

हिंदी बनाओ—

ब्रह्मदत्तनामा सम्राट् एकं स्वभवनमायातं परिव्राजकरूपिणं देवं पृच्छति । “कुत्र महाभिष्टानि एतादृशानि (ऐसे) फलानि वर्तन्ते ? तत् श्रुत्वा परिव्राट् वदति । ” “मदीयमठसमीपस्था बह्वो वृक्षाः तत्र बह्वनि वर्तन्ते” ततः (इसके बाद) शुभाशुभमविचारयन् जिह्वालपटो नृपस्तत्र गंतुं (जानेके लिये) आरभते । ततः सागरसमीपं गत्वा (जाकर) परिव्राट् सम्राजं अतिदुःखं यच्छति । दुःखं अनुभवन् सम्राट् पंचनमस्कारमंत्रं स्मरति । देवस्य मारयितुं समर्थो न भवति ।

अधुना मध्याह्नसमयः, महान् निदाघः (धूप), उष्णः पवनो वहति । पथिका मार्गं गच्छन्तो महांतं कष्टं अनुभवन्ति अत एव एकोऽपि (भी) पांथा नयनपथं न अवतरति । सर्वत्र निस्तब्धता (शूनसान) वर्तते । पक्षिणाऽपि स्वकीयान् नौडान् आश्रयन्ति । परं (लेकिन) क्षत्रियपुत्री अश्वारोहिणी (घुड़ सवार) वीरी युवानो कुत्र अपि गच्छन्तो दृष्टिपथं (नेत्रोंके सामने) अवतरतः । एको श्वेत घोटकारोऽहो द्वितीयश्च लोहिताश्वारोहो । हावपि भ्रातरौ ।

प्रश्नोत्तरमाला—

- १ कः कं पृच्छति । कः प्रश्नः । किम् उत्तरं ? नृपः किं आचरति ।
- २ कोदृशः समयः । पथिकाः किं न मार्गं गच्छन्ति । को नयन-गोचरतां गतो ? ।

षष्ठ अध्याय ।

सर्वादि शब्दोंका व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वः	सर्वं	न अवगच्छति ।	सब लोग	सब (पदार्थ)	नहीं जानते हैं ।
दुर्जनाः	सर्वं	ईजंते ।	दुर्जन	सबको	निंदा करते हैं ।
अन्यः	अन्यं	पृच्छति ।	दूसरा	दूसरेको	पूछता है ।
२ अन्यौ	शास्त्राणि	गाहते ।	अन्य दो पुरुष	शास्त्रोंकी	आलोचना करते हैं ।
अन्यः	अन्यौ प्रबंधौ	पठति ।	दूसरा	अन्य दो प्रबन्धोंको	पढ़ता है ।
३ सर्वे	अध्यापकान्	मानन्ति ।	सब लोग	अध्यापकोंको	मानते हैं ।
देवाः	सर्वान्	तिजंते ।	देव	सबको	समा करते हैं ।
साध्वः	अन्यान्	सेवन्ते ।	साधु लोग	दूसरोंकी	सेवा करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अन्यौ, सब, अन्यं, सर्वौ, सर्वे ।

सर्व शब्दक रूप—

एक० द्वि० बहु०

प्रथमा—(१)सर्वः सर्वौ सर्वे ।

द्वितीया—सर्वं ,, सर्वान् ।

द्वितीय पाठ ।

तद् (१) यद्, किम् (२) शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सः	बालकान्	पृच्छति ।	वह	बालकोंको	पूछता है ।
सर्वे	तं	निन्दन्ति ।	सब	उसकी	निंदा करते हैं ।
यः	घटं	सृजति ।	जो	घड़ेकी	बनाता है ।
सर्वे	यं	अर्चन्ति ।	सब	जिसकी	पूजते हैं ।
कः	तं	उपदिशति ।	कौन	उसको	उपदेश देता है ।
स्वामी	कं	आदिशति ।	स्वामी	किसकी	आज्ञा देता है ।
२ तौ	यौ	मानन्ति ।	वे दो	जिनदोको	मानते हैं ।
यौ	तौ	पृच्छतः ।	जो दो	उन दोको	पूछते हैं ।
कौ	मातुलालयं	गच्छतः ।	कौन दो	मामाके घर	जाते हैं ।
तौ	कौ	इच्छतः ।	वे दो	किन दोको	चाहते हैं ।
३ ते	यान्	पृच्छन्ति ।	वे	जिनकी	पूछते हैं ।
के	कान्	मानन्ति ।	कौन लोग	किसका	सम्मान करते हैं ।
ये	तान्	उपदिशन्ति ।	जो लोग	उनको	उपदेशदेते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

यं, ये, तान्, यौ, के, कान्, सः, तं, तौ, ।

१—तद् शब्दके तकारकी प्रथमाके एकवचनमें 'स' आदेश होता है । यत्, तद्, यत्, अद्, इद्, एद्, और द्वि ये सात शब्दोंके अंत अक्षरके स्थानमें 'ब' हो जाता है इस लिये इनको अकारांत समझना चाहिये और इनके रूप सर्व शब्दकी भांति चलाने चाहिये । जैसे—यत् शब्दको 'य' समझा तो रूप यः, यौ, ये आदि सर्व शब्दकी भांति हुये । २—किम् शब्दकी 'क' शब्द समझना चाहिये ।

द्वितीय पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अयं	सुखं	इच्छति ।	यह	सु	चाहता है
स्वामी	इमं	तिजते ।	स्वामी		चमा करता है
२ इमौ	कं	पृच्छतः ।	ये दोनों	किसकी	पूछते हैं
स	इमौ	वदति ।	वह	इन दोनों	कहता है ।
३ इमे	पुस्तकानि	पठन्ति ।	ये	पुस्तकें	पढ़ते हैं ।
सर्वे	इमान्	गर्हन्ते ।	सब	इनकी	निंदा करते हैं ।
	अग्रह ।			ग्रह ।	

कौ	अयं	पृच्छतः ।	कौ	इमं	पृच्छतः ।
इमं	सुखं	इच्छन्ति ।	इमे	सुखं	इच्छन्ति ।
ते	इमे	मानन्ति ।	ते	इमान्	मानन्ति ।

नोचि लिखि शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अयं, इमौ, इमे, इमं, इमौ, इमान् ।

चतुर्थ पाठ ।

अदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असी	आश्रमं	गच्छति ।	यह	आश्रमको	जाता है ।
अयं	असं	वदति ।	यह	इसको	कहता है ।
२ अमू	वस्तूनि	विनिमयेते ।	यह दो जनें	वस्तुओंका	लेनदेन करते हैं ।
शिक्षकः	अमू	पृच्छति ।	शिक्षक	इनदोको	पूछता है ।
३ अमी	सर्वान्	ईजन्ते ।	ये	सबकी	निंदा करते हैं ।
सर्वे	अमून्	तिजन्ते ।	सब	इनकी	चमा करते हैं ।

अयम् ।

यम् ।

बालकः अमी पृच्छति । बालकः अमून् पृच्छति ।
अमी गृहं गच्छति । अमी गृहं गच्छति ।
अमू तान् उपदिशति । अमी तान् उपदिशति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असी, अमू, अमी, अमुं, अमू, अमून् ।

पंचम पाठ ।

पुंलिंग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पापात्मा अयं गुणवंतं तं पापी यद् उस गुणवान्को मारता
रिषति । है ।

गरीयांसी इमी होनान् बड़े थे दो जने हीन सब लोगोंकी
सर्वान् निन्दतः । निंदा करते हैं ।

उदारमतयः सर्वे दरिद्रान् उदारमति सब लोग दूसरे दरिद्रोंकी
अपरान् भरति । पालते हैं ।

लघुचेतसः इमे निस्त्रान् लघुचित्तवाले ये लोग इन दरिद्रोंकी
अमून् गर्हते । निंदा करते हैं ।

बुद्धिमंतौ तौ विदुषः इमान् वे दो बुद्धिमान् इन बुद्धिमान्को
पृच्छतः । पूछते हैं ।

निर्बोधः कः तं ज्ञानिनं न कान् सूखं उस ज्ञानीकी पास
व्रजति । नहीं जाता है ।

अयम् ।

यम् ।

पापकृतः अयं पुण्यात्मानं तान् पापकृत् अयं पुण्यात्मनः तान्
गर्हते । गर्हते ।

विद्वांसौ इमे मूढान् अमू विद्वांसः इमे मूढौ अमू
उपदिशति । उपदिशति ।

अथुद्ध

शुद्ध

संहिताः अयं जालं हरंति । संहिताः इमे जालं हरंति ।
 शोकार्तः ते विलपन्तौ वृक्ष- शोकार्ताः ते विलपन्तः वृक्ष-
 वासिनं सर्वान् पृच्छन्ति । वासिनः सर्वान् पृच्छन्ति ।

नीचे लिखे विशेषणोंको सर्वनाम शब्दोंके साथ लगाकर वाक्य बनाओ—

मतिमंतः, ज्यायांसौ, गुणिनः, सार्वभौमान्, मेघाश्रयिणं, लघु-
 चेताः, पापकर्माणौ, विद्यावतः, कनीयांसः, गच्छन्तं, दृष्टाः, श्रुतवन्तः
 ध्यायतः, रोदनानुसारिणौ ।

शुद्ध करो—

कन्यालिप्सुः ते स्वयंवराः कन्या इच्छन्ते । कः मृगं त्रासितवन्तः ।
 ज्यायांसः अमू कनीयासं तान् उपदिशन्ति । विदुषः सर्वः मूर्खान्
 इमे तिजन्ते । गायन्तः सः श्रोतारं अमून् वदति । आश्रमागतौ
 असौ ध्यायन्तः तान् प्रणमतः । सारगर्भाः अमू श्रुताः । विचारकः
 इमे दोषिणः तं अर्दन्ति ।

एक एक योग्य विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

——असौ——इमान् पठति । ——ते——अमू
 निन्दन्ति । ——सर्वे——तान् अर्चन्ति । ——अमू——तौ महन्तः ।

उपयुक्त सर्वनाम लगाकर वाक्य पूरे करो—

——महामतयः——अपराधिनः——तिजन्ते । बलवान्——
 दुर्बलान्——अर्दन्ति । गच्छन्तः——तिष्ठन्तः——उपदिशन्ति ।
 साधुशीलौ——परोपकारिणः——मानन्ते । शिष्टानुरागौ——
 विद्यादातारं——सेवते ।

संस्कृत बनाओ—

वह जीवन्धर उसी काष्ठांगारको मारता है जिसने उसके पिता
 को मारा था (हन्तिस्म) । ये लोग उस रावणके पास जाते हैं, जिसने

सीताको हरा था (हरतिस्म) । ये ही शास्त्रभक्त वृद्धसेवी भूपतिगण शत्रुओंको पराजित करते हैं । इस बैलको वह किसान चाहता है । यह बड़ा भारी अपराध है पर इसको भी वह सहता है । अन्य विद्वान क्या कहते हैं । दरिद्रताको कोई भी नहीं चाहता है । वह श्रेणिक (विंवसार) सर्वत्र प्रसिद्ध है जो पहिले बौद्ध और पश्चात् जैन हुआ (भवतिस्म) ।

हिंदी बनाओ—

अन्यबधूभंविदो बाला अमुं राजानं तथा अतिक्रामति यथा सागरं गन्तो स्रोतोवहा (नदी) मार्गस्थं महीधरं अतिक्रामति । सागरोऽयं महागंभीरः । असौ सूर्यो मरोचिं वितरति । अस्मी मत्स्या जलान् उत्क्षिपन्ति । कोऽयं जनः ? य एवं स्नानार्थं नदीं गच्छति । स एव अयं यो मुनोन् सेवते छात्रान् च उपदिशति । श्मशानभूमिं गतास्ते तं मुनिं प्रणतवन्तः । सोऽपि मुनिराशौर्वाटं दत्तवान् । अमुं ग्रंथं पठित्वा (पढ़कर) सर्वे छात्रा गृहं गताः । एष निर्धनो वनं गच्छति । केचित् तं श्लाघन्ते अन्ये च निन्दन्ति । अयं एव प्रियः सखा । सर्वे गुणाः काञ्चनं आश्रयन्ति । का अपि शंखरो (वारहसिङ्गो) नदीजलं पिबन्ती प्रतिबिम्बितं आत्मारूपं दृष्ट्वा महत् सुदं लब्धवती । ततः पादप्रभृति (वगैरैः) शिरःपर्यन्तं सर्वान् अवयवान् एकैकशो (एक एक करके) निरूपयन्ती गदितवती “एतद् विषाण (सींग) युगलं कियत् (कितने) मनोहरं वर्तते । कथं (कैसी) सुन्दरी नयने, ये कमलानि अपि जयतः । कथं अंगं कुसुमसदृशं कोमलं । परं (लेकिन) पादा एव लज्जाकराः । इमे कृशा दुर्दशनाश्च वर्तन्ते ।

परिशिष्ट ।

पूर्व शब्द ।

(१) एतत् (यद्) शब्द (एवं त्यद्)

एक०

हि०

वहु०

एक०

हि०

बहु०

प्रथ०—पूर्वः पूर्वो पूर्वे, पूर्वाः एषः एतौ एते ।

हि०—पूर्वं पूर्वौ पूर्वान् एतं, एनं एतौ, एनौ एतान्, एतान्

इसी तरह-स्व, अ'तर, पर, अवर, उत्तर,
दक्षिण, अपर, अधरके रूप समझना ।त्यद् (वद्) के रूप प्रथमाके एकवचन
में स्वः होगा ।

(२) एक (मुख्य, कोई) शब्द ।

(३) हि (दो) शब्द ।

प्रथ०—एकः एकौ एके ० द्वौ ०

हि०—एकं एकौ एकान् ० द्वौ ०

(४) प्रथम (पहिला)

प्रथ०—प्रथमः प्रथमो प्रथमे, प्रथमाः ।

हि०—प्रथमं प्रथमौ प्रथमान् ।

१—एतद् तथा इदम् शब्दके द्वितीया विभक्त्यीमें—एनं, एनौ, एनान्, इस तरहके भी रूप होते हैं । इन रूपोंका प्रयोग सब जगह नहीं करते । जब एक बार इदम्, अथवा एतद्, शब्दका प्रयोग एक पदार्थके लिये कर चुके हैं और फिर दूसरी बारभी उसी पदार्थके लिये इदम्, अथवा एतद्का प्रयोग करना है तब इन रूपोंका प्रयोग करते हैं । जैसे—अथ धनवान् वर्तते (यह धनवान् है) अतः एनं सर्वे मानन्ति (इस लिये इसका सब संमान करते हैं) यहाँ एतं सर्वे मानन्ति कहना अशुद्ध है । २। एक शब्दका अर्थ जब कि अकेला होता है अर्थात् जब किसीकी संख्या बताता है तब एकवचन में रूप चलते हैं द्विवचन बहुवचनमें नहीं । ३—हि शब्दकी एकवचन, बहुवचन नहीं होता । ४—इसी तरह—चरम, अल्प, अर्ध कतिपय, जल और जिन शब्दोंके अंतमें 'तय' है उन शब्दोंके रूप होते हैं ।

संस्कृत बनाओ—

यह लड़का सुशील है इसलिये इसकी सब मानते हैं। इस विद्यार्थीने संस्कृतप्रवेशिनो पढली है (पठितवान्) इसलिये इसको जैनेन्द्र पढ़ाओ (पाठय) ये दोनों दुष्ट हैं इससे लोग इनको निंदा करते हैं। ये धार्मिक हैं इसलिये देव भी इनको नमते हैं। ये लोग विद्वान् हैं इससे इनको सब पूजते हैं। कोई कहते हैं कि (यत्) यह जीव मोक्ष जाकर (गत्वा) लौट आता है (प्रत्या-गच्छति) और भ्रमण करता है पर पूर्वआचार्योंने इस बातका खंडन किया है (प्रत्याख्यातवन्तः) ।

हिंदी बनाओ—

ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भट्टमतीं नारीं सतीं अपि जनोऽन्यथा विशङ्कते । अतो बंधवः प्रियां अप्रियां वा स्त्रीं पतिगृहं प्रति प्रेषयन्ति (भेजते हैं) । परपीडनं दुष्टस्वभावो ऽतस्तान् सज्जनास्त्यजन्ति । बुद्धि-मन्तः स्वसामर्थ्यं वाचा दानादिकं आचरन्ति । ये विचारशून्यास्ते आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः गर्ववहन्ति । महान्तो जनाः परस्परं विव-दन्ते होनाश्च दुःखं अनुभवन्ति । यो हिताहितं न बोधति स प्रसन्नोऽपि हानिं एव यच्छति । मधुरा वाणी कल्याणकारिणी । पण्डितः स खलु ज्ञेयो यो नित्यं भाषते मितं । जीवन् नरो भद्रं (कल्याण) शतानि पश्यति । धार्मिका एते अतः एनान् देवा अपि नमन्ति । इमं तडागं भ्रमराः सेवन्ते अथो (और) एनं विहायसह । एतो जनौ अर्थिनः सेवन्ते अथो एनौ मित्राणि अपि । सर्वैः स्वार्थं पश्यति । सूर्यो हि महान् उपकारकः ।

षष्ठ पाठ ।

स्त्रीलिंग ।

(१)—आकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वा	श्वश्रू ^१	पूजति ।	सब (स्त्री)	सासुको	पूजती हैं ।
साधुः	सर्वा	उपदिशति ।	साधु	सब (स्त्री) को	उपदेशदेता है ।
जननी	अन्यां	सेवते ।	मा	दूसरी (स्त्री) को	सेवती है ।
२ अन्ये	सर्वा	सेवेते ।	अन्य दो स्त्रियां	सब (स्त्री) को	सेवती हैं ।
पुत्रशोकः	अन्ये	तुदति ।	पुत्र शोक अन्य दो (स्त्री) को	कष्ट देता है ।	
३ सर्वाः	देवान्	अर्चन्ति ।	सब (स्त्रियां)	देवोंको	पूजा करती हैं ।
साधुः	सर्वाः	उपदिशति ।	साधु	सब (स्त्रियों) को	उपदेश देता है ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सर्वाः, अन्ये, अपरा, अन्यां, अपरे, सर्वे, अपराः ।

सप्तम पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सा	बालिका	वदति ।	वह	बालिकाको	कहती है ।
बालिका	तां	पृच्छति ।	लड़की	उसको	पृच्छती है ।
या	तं	अर्दति ।	जो (लड़की)	उसको	दुख देती है ।

१—पहिले बतला चुके हैं कि ऋष अकारांत शब्दोंको दीर्घ आकारांत कर देनेसे वे प्रायः स्त्रीलिंग हो जाते हैं उसी नियमके अनुसार सर्व आदिक शब्दोंको भी स्त्रीलिंगमें दीर्घ आकारांत कर देना चाहिये । तद् आदिक पहिले बताये गये शब्द व्यंजनांत होने पर भी अकारांत हो जाते हैं यह भी बता चुके हैं इस लिये उनको भी उसी तरह स्त्रीलिंग बनाकर रूप चलाने चाहिये । द्वितीय अध्यायके पहिले पाठके समान इन सर्व आदिकोंके रूप होने कुछ अंतर नहीं होता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सः	यां	उद्ब्रूते ।	वह	उसको	ब्याहता है ।
का	वाचं	भाषते ।	कौन (स्त्री)	वाणी	बोलती है ।
बालिका	कां	सृशति ।	लड़की	किस (लड़की) को	कृती है ।
२ ते	बालिकां	वदतः ।	वे दो (स्त्रियां)	लड़कीको	कहती हैं ।
बालिका	ते	पृच्छति ।	लड़की	उन दो (स्त्रियों) को	पूछती है ।
ये	तं	अर्हते ।	जो दो (स्त्री)	उसको	पौड़ा देती हैं ।
बालिका	के	सृशति ।	लड़की	किन दो (स्त्री) को	कृती है ।
३ ताः	बालिकां	वदन्ति ।	वे स्त्रियां	लड़कीको	कहती हैं ।
ताः	याः	उपदिशन्ति ।	वे स्त्रियां	जिन (स्त्रियों) को	उपदेश देती हैं ।
प्रभवः	काः	आदिशन्ति ।	स्वामी लोग	किन (स्त्रियों) को	आज्ञा देते हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंको वङ्गारमें लाकर वाक्य बनाओ—

या, ये, याः, सा, ते, ताः, का, के, काः, यां, ये, याः, तां, ते, ताः, कां, के, काः ।

अष्टम पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इयं	वाचं	भाषते ।	यह (स्त्री)	वाक्य	कहती है ।
जननी	इमां	पृच्छति ।	मा	इस (स्त्री) को	पूछती है ।
२ इमे	श्वसुरालयं	गच्छतः ।	वे दोनों (स्त्रियां)	श्वसुरालको	जाती हैं ।
श्वश्रूः	इमे	आदिशति ।	साम्	इन दो (स्त्रियों) को	आज्ञा देती है ।
३ इमाः	कां	पृच्छन्ति ।	ये स्त्रियां	किसको	पूछती हैं ।
कः	इमाः	ईक्षते ।	कौन	इन स्त्रियोंको	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इयं, इमे, इमाः, इमां, इमे, इमाः ।

नवम पाठ ।

अदस् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असौ	भृत्यां	तर्जति ।	यह (स्त्री)	नौकरनीको	ताडना देती है ।
परिचारिका	अमूँ	मानते ।	नौकरनी	इस (स्त्री) को	मानती है ।
२ अमू	बालिकां	पृच्छतः ।	ये दो स्त्रियां	लड़कीको	पूछती हैं ।
बालिका	अमू	पृच्छति ।	लड़को	इन दो स्त्रियोंको	पूछती है ।
३ अमूः	वाचं	भाषन्ते ।	ये स्त्रियां	बात	कहती हैं ।
स्वामिनी	अमूः	पृच्छति ।	मालकिन	इन स्त्रियोंको	पूछती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असौ, अमू, अमूः, अमूँ, अमू, अमः ।

दशम पाठ ।

(स्त्रीलिंग सर्वनामशब्दोंका विशेषणोंके साथ व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुंदरी सा	मनोज्ञां	इमां	सुंदरी वह	मनोज्ञ इसको	देखती है ।
		पश्यति ।			
सुंदर्यौ	अम	मनोज्ञे ते	सुंदरी ये दोनों	मनोज्ञ उन दोनोंको	देखती हैं ।
		पश्यतः ।			
ज्यायस्यः	इमाः	रुदतीः ताः	अष्ट ये (स्त्रियां)	रोती हुई	उनको
		उपदिशन्ति ।			उपदेश देती हैं ।
भृत्याः	महानुभावां	इमां	भृत्य लोग	इस महानुभाव	स्त्रीको
		सेवन्ते ।			सेवते हैं ।
दात्र्यौ	इमे	गृहीत्वोः सर्वाः	द देने वाली	ये दो स्त्रियां	लेने वाली
		स्पृशतः ।			सब स्त्रियोंको छूती हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
शिक्षार्थिनी	असौ	शिक्षयित्रीं	शिक्षाको	चाहने वाली	यह स्त्री उस शिक्षिका
		तां प्रणमति ।			स्त्रीको प्रणाम करती है
गच्छन्त्यौ	एते	पृच्छन्तीं	अमूं	जाती हुई	ये दो स्त्रियां पूछने वाली
		वदतः ।			इस स्त्रीको कहती हैं ।
धर्मपरा	एषा	साध्वीं	अमूं	धर्ममें तत्पर	यह स्त्री इस साध्वी
		अर्चति ।			को पूजती है ।
पूर्वाः	कथाः	श्रुताः ।	पञ्चिनी	कथायै	सुनीं ।
ब्रह्मचारिणः	उत्तराः	पुस्तिकाः	ब्रह्मचारी लोग	बादकी	पुस्तकें
		पठन्ति ।			पढ़ते हैं ।
स्वर्गं	गन्त्री सा	कठोरं तपः	स्वर्गकोजानेवाली	वह स्त्री कठोर	
		चरति ।			तप करती है ।
श्वेतवस्त्रधारिणी	इयं	साध्वी	श्वेत वस्त्र धारण करनेवाली	यह साध्वी	
		अर्चन्तीं इमां वदति ।			पूजनेवाली इस स्त्रीको कहती है ।

अथ

अथ

शुद्धवसना एते	दात्रीं	अमूः	शुद्धवसने एते	दात्रीः	अमूः
		अंचतः ।			अंचतः ।
रामदासः	मेध्यां	इमाः	रामदासः	मेध्याः	इमाः
		वाञ्छति ।			वाञ्छति ।
रुदती	सर्वाः	अस्पृष्टां एताः	रुदत्यः	सर्वाः	अस्पृष्टाः एताः
		भाषन्ते ।			भाषन्ते ।
इयं	जैनपुस्तिकाः	सर्वा	इयं	जैनपुस्तिका	सर्वा
		पठिताः ।			पठिताः ।
शिष्याः	पवित्रां	एताः	शिष्याः	पवित्राः	एताः
		आह्वरन्ति ।			आह्वरन्ति ।

इमा साध्वः अमू पवित्राः इमाः साध्वः अमू पवित्रे
 पश्यन्ति । पश्यन्ति ।
 उज्ज्वला एते द्योतते । उज्ज्वला एषा द्योतते ।
 क्लेशदायिन्यः इयं संजाताः । क्लेशदायिन्यः इमाः संजाताः ।
 वेगवत्यः अमी एधन्ते । वेगवत्यः अमूः एधन्ते ।
 बुद्धिमत्यौ असौ लज्जमानाः बुद्धिमत्यौ अमू लज्जमाने
 अमू पृच्छतः । अमू पृच्छतः ।

शुद्ध करो—

सर्पाकाराः एषा वर्तते । श्वेताः अमू शोभेते । विदुषी सर्वाः
 मनोहारिणीं इमाः वदन्ति । क्षुधिता इमे पिपासिता एताः पृच्छतः ।
 साध्वः असौ अर्चितवतीं अमू स्मृशति । के ताः गच्छन्ति । असौ
 बालिकाः किंविधां एताः पश्यन्ति । का अमू आगच्छति । बालकः
 का राज्ञीं पश्यति । सा कां पृच्छति । ताः अमू पृच्छन्ति । अपि
 (क्या) ते विदुष्यः । ये गुणवत्यः ते यशः लभन्ते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे एक २ वाक्य बनाओ लेकिन सर्वादि शब्दोंका प्रयोग करना आवश्यक है ।

पराजिताः, परिवर्द्धमानां, विभ्रत्यू, गच्छन्ती, रुदतीः, म्रियमाणे,
 गरीयस्यौ, ज्यायसी, मायाविन्यः, सदृशीं, लज्जावर्ताः, हिरण्मयीं,
 यशस्कृत्यः, श्रोतस्वती, दात्राः, भवित्रीं (होने वाली), आगताः ।

एक एक उपयुक्त शब्द लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—एताः वहन्ति, —असौ एधते, योषित्—इमां
 पश्यति । वृष्टिः—एताः उक्षति । —इयं—सर्वाः तर्जति ।
 —इमाः प्रत्यावर्तते । परोपकारी—इमां लभते । लोकाः
 —अमूः महन्ति । —एताः आकाशं कवन्ते । शिष्याः—सर्वाः
 —मनन्ति । बन्धिः—एते दहति । —इमे शोभेते ।
 विदुष्यः—इमे अनुगच्छन्ति ।

एकादश पाठ ।

अग्रह ।

ग्रह ।

श्यामलः इयं शोभते । श्यामला (नीली) इयं शोभते ।
 मनस्वी एषा राजते । मनस्विनी एषा राजते ।
 कर्त्री कार्यकुशलं अमू कर्त्री कार्यकुशलां अमूं
 आदिशति । आदिशति ।
 विद्वान् अमू रुदंतं इमां विदुष्यः अमूः रुदतीं इमां
 उपदिशति । उपदिशति ।
 ब्रह्मचारो एताः ज्ञानदातारं ब्रह्मचारिण्यः एताः ज्ञानदात्रीं
 परिषदं गच्छंति । परिषदं गच्छंति ।
 रत्नाभरणः एषा दयावंतं अमूं रत्नाभरणा एषा दयावतीं अमूं
 अर्चति । अर्चति ।
 सुग्रीवः रत्नभूषितं अयोध्यां सुग्रीवः रत्नभूषितां अयोध्यां
 ईक्षते । ईक्षते ।
 वेगवंतः एताः एधंते । वेगवत्यः एताः एधंते ।
 ज्ञानवान् इयं शोभां पश्यंतं ज्ञानवती इयं शोभां पश्यंतीं
 तां भाषते । तां भाषते ।
 धूसरौ एते आगच्छतः । धूसरे एते आगच्छतः ।

शुद्ध करो—

गुणवंतः अमूः विद्वांसौ इमाः पृच्छंति । शुभ्रः एताः मेघमुक्ता
 इमाम् उपगताः (प्राप्त हुई) । मनस्विनः ताः मधुराणि इमे
 भाषंते । कृष्णा अयं नीलं एतां कुंवति । पवित्रः इमाः साधून्
 एताः भाषंते । साधुः इमे संयतान् अमूः नृशति ।

उपयुक्त सर्वनाम शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य पूरे करो—

गुणवत्यः—देवसृष्टीं—सेवते । दृष्टान्ताः—दृष्टान्तातुरां
 —दयंते । सरलस्वभावाः—साध्वीः—अर्हति । ज्ञानार्थिन्यः

—निर्मलसलिलां—अवगाहंते । कृतसीतापरित्यागः—रत्नाकर-
धौतां—रक्षति । मधुपानमत्ताः (मधुकेपोनेमें लगे हुये)—
प्रफुल्लानि—न त्यजति । धर्मार्थी—क्लेशकरां—इच्छति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रक्खी—

विद्वांसः एते शिक्षिताः अमूः उद्वहंते । पंडितबुद्धिरसौ अर्थ-
हीनां इमां न भाषते । पुत्रार्थिन्यः एताः साध्वीं अर्चति । कृत-
विवाहा इयं नवोढां इमां उपदिशति । कन्यादृष्टुकामा (लड़कीको
देखनेकी इच्छावाली) एषा स्फटिकमयीं तां व्रजति ।

स्त्रीलिंगशब्दके स्थानमें पु'लिंग और पु'लिंगके स्थानमें स्त्रीलिंग शब्द रक्खी—

निपुणः अयं गुणवतीः इमाः सर्वाः उपदिशति । चपला एषा
सुंदरी एतो ईक्षते । वेगवत्यौ इमे विशालं अमुं कांचितः । प्रस-
वित्री इयं तं पुत्रं पश्यति । विलासिनौ असौ संतं (अच्छा, योग्य)
तं तर्जति । प्रियवादिनः एते निर्बोधां लुभंति । गरीयांसौ इमौ
श्रेयसीः अमूः लभंते । कनीयसौ सा ज्यायांसं अभिलषति ।

ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखो ।

हिंदी बनाओ—

योऽन्यं पीडासहितं पश्यति, तथा (और) तदीयां (उसको)
तां पीडां चिंतयति (विचारता है) सोऽवश्यं एव चिंतासमाकुलो
भवति । अधमं उपदेष्टुं (उपदेश देनेके लिये) को न पंडितः ।
आकार एव (ही) सर्वान् गुणान् वदति । ये धूर्तास्ते मूर्खान्
आश्रित्य (आश्रयकरके) जीवन्ति । या दुःखसाध्या चपला दुरंता
सा लक्ष्मीः कथं (क्यों) न त्याज्या (छोड़ने योग्य) । सर्वः सुखं
न अनुभवति । सर्वाः संपदो नश्वराः । या सर्वदा पतिं अनुसरति सा
एव भार्या पतिव्रता । इमां विदुषीं वीक्ष्य के न आनंदं लभंते । ताः
स्त्रियो हि (निश्चयसे) धन्याः या भवंति पतिव्रताः । या एकां अपि

कुत्सितां वाचं वदति सा नूनं (निश्चयसे) दंडनीया (दंड देने के योग्य) । ते एव मानवा धन्या ये जितेन्द्रियाः । इमाः ज्ञानशून्या (१) अतः (इस लिये) सर्वत्र अभिभवन्ति (तिरस्कृतहोती हैं) । असौ मनो जयति अतः सर्वान् जयति । अमूः दात्राः गर्वं न वहन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

जो स्त्री परिमित बोलती है वह पंडिता है । वहही कार्य कुशल है जो विजयपाता है । यह स्वयं सुखसहित है इस लिये अन्य सर्वोको भी सुखी समझती है । यह कौन आती है ? यह वह ही साध्वी है जो आवकोंको उपदेश देती है । यह विचारी (वराका) दुःखसे जीवन काटती है (कठति) इसको देखकर पाषाणहृदय मनुष्य पिघल जाता है (गलति) । यद्यपि वह शूद्र है तथापि उसका सब लोग आदर करते हैं क्योंकि (यतः) गुणी है । यह बहुत भूखी है इस लिये शोघ्रही (शोघ्रं) गुस्सा होतो है । यह नीति है इसका कौन लांघता है । स्त्रियां पतिका विश्वास करती हैं । यह बात सर्वत्र प्रसिद्ध हो रही है ।

हादश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वं (२) वृष्टिं	वृष्टिं	इच्छति ।	सर्व वस्तु	वर्षाको	चाहती है ।
वृष्टिः	सर्वं	सिंचति ।	वर्षा	सबको	सींचती है ।
२ अपरे	वृष्टिं	इच्छतः ।	अन्य दो वस्तु	वृष्टिको	चाहती है ।
कर्ता	अपरे	पश्यति ।	कर्ता	अन्य (दो वस्तु) को	देखता है ।

१—विसर्गका लोप होनेसे एकवचन और बहुवचनमें भेद नहीं रहता सो रुंधि, क्रिया तथा विशेषणोंका पूरा २ ध्यान रखना आवश्यक है । २—जब कि किसी विशेष पदार्थको नहीं कहते तब किसी लिंगका नियम न होनेसे (सामान्यमें) नपुंसक लिंगकी विभक्ती खाते हैं ।

- ३ सर्वाणि वृष्टिं इच्छन्ति । सब चीजें वर्षाको चाहती हैं ।
 कर्ता अपराणि पश्यति । कर्ता अन्य (वस्तुओं) को देखता है ।
 नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—
 (१) सर्व, सर्वे, सर्वाणि ।

त्रयोदश पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ तत्	तं	तुदति ।	वह (वस्तु)	उसको	पीडा देती है ।
सः	तत्	पश्यति ।	वह	उस (वस्तु) को	देखता है ।
यत्	मनः	हरति ।	जो	मनको	हरता है ।
मनः	यत्	इच्छति ।	मन	जिसको	चाहता है ।
किं	वृक्षान्	कान्तति ।	कौन (वस्तु)	वृक्षोंको	काटता है ।
वृक्षः	किं	विकिरति ।	वृक्ष	क्या	बखेरता है ।
२ ते	हृदयं	लुभतः ।	वे दो (वस्तु)	मनको	लुभाती हैं ।
सलिलं	ते	सिंचति ।	जल	उन दो (वस्तु) को	सौंचता है ।
के	हृदयं	लुभतः ।	कौन दो (वस्तु)	हृदयको	लुभाती हैं ।
ये	मनः	हरतः ।	जो दो वस्तु,	मनको	हरती हैं ।
३ वृक्षाः	कानि	विकिरन्ति ।	वृक्ष	किन वस्तुओंको	वर्षाते हैं ।
कानि	हृदयं	लुभन्ति ।	कौन (वस्तु)	हृदयको	लुभाती हैं ।
राजा	तानि	पश्यति ।	राजा	उन (वस्तुओं) को	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

किं, के, कानि, तत्, ते, तानि, यत्, ये, यानि ।

१—नपुंसक लिंगमें प्रथमा (कर्ता) और द्वितीया (कर्म) विभक्तियोंके समान रूप होते हैं ।

चतुर्दश पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इदं	मनः	हरति ।	यह (वस्तु)	मन	हरती है ।
राजा	इदं	इच्छति ।	राजा	इस (वस्तु) को	चाहता है ।
२ इमे	जलं	वितरतः ।	ये दो (वस्तु)	जल	देते हैं ।
शिशिरं	इमे	तुदति ।	शिशिर (ठंडी)	इन दो वस्तुओंकी	सताती है ।
३ इमानि	अग्निं	गूहन्ति ।	ये (वस्तुयें)	आगकी	छिपाती है ।
अग्निः	इमानि	दहति ।	आग	इन (वस्तु) को	जलाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इदं, इमे, इमानि ।

पंचदश पाठ ।

अदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अदः	विहंगमान्	लुभति ।	यह (वस्तु)	पक्षियों को	लुभाती है ।
भ्रमराः	अदः	पिबन्ति ।	भ्रमर	इस (मधु) को	पीते हैं ।
२ अमू	पर्वतं	भूषतः ।	ये दो (वस्तु)	पर्वतको	भूषित करते हैं ।
अग्निः	अमू	दहति ।	आग	इन दोको	जलाती है ।
३ अमूनि	पृथिवीं	सिंचन्ति ।	ये	पृथिवीको	सींचते हैं ।
बालकाः	अमूनि	खादन्ति ।	बालक	इनको	खाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अदः, अमू, अमूनि ।

षोडश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।
सजलं तत्	निर्मलं इदं	वितरति ।	सजल वह	निर्मल इसको देता है ।
सजले ते	श्यामलं इदं	उत्ततः ।	सजल वे (दो)	हरे इसको सींचते हैं ।
राजा श्यामायमाने	इमे	पश्यति ।	राजा नीले	इन दो को देखता है ।
मनोहराणि	इमानि	नयने	मनोहर ये	नयनों को लुभाते
		लुभंति ।		है ।
बालकाः	श्रीमत्	सर्वं पश्यन्ति ।	बालक शोभावाले	सर्वोंको देखते हैं ।
ज्योतिष्मन्ति	सर्वाणि	रात्रिं	ज्योतिवाले सब	रात्रिको शोभित
		भूषन्ति ।		करते हैं ।
गच्छन्ति	एतानि	पयांसि	जाते हुये	ये जलको देते
		वितरन्ति ।		है ।
राजानः	रत्नवंति	अमूनि	राजा लोग	रत्नवाले इनको
		इच्छन्ति ।		चाहते हैं ।
गच्छन्ती एते	पर्वतं	कुर्वन्तः ।	चलते हुये ये	पर्वतोंको टांकते हैं ।

अशुद्ध

विशालं	एते	शोभेते ।	विशाले	एते	शोभेते ।
बलवत्	अमू	दृष्टे ।	बलवती	अमू	दृष्टे ।
उज्ज्वला	इमे	नयने तुदति ।	उज्ज्वले	इमे	नयने तुदतः ।
बालकः	खादुनी	इमानि	बालकः	खादूनि	इमानि
		खादति ।			खादति ।
पथिकाः	प्रासादशोभितानि		पथिकाः	प्रासादशोभिते	
	अमू पश्यन्ति ।			अमू पश्यन्ति ।	
वक्राकारः	एतत्	दृष्टं ।	वक्राकारं	एतद्	दृष्टं ।

अथ ।

अथ ।

गंधयुक्ताः अमू आकाशं गंधयुक्ते अमू आकाशं

उद्गच्छतः ।

उद्गच्छतः ।

चंद्रमाः रत्नवंतं इमे कवते । चंद्रमाः रत्नवती इमे कवते ।

नीलः अदः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं अदः हिमाद्रिं स्पृशति ।

धूसरः सर्वं धेनुं भूषति । धूसरं सर्वं धेनुं भूषति ।

मनोरमा इमे नयनानि लुभतः । मनोरमे इमे नयनानि लुभतः ।

अथ करो—

मल्लीमसः एतानि दुखं अनुभवति । राजनिर्मितौ अमूनि प्रसंते ।
श्वेतं अमू देहं भूषति । हिमाद्रिः नीलं अयं चंबति । पीडिताः
इमानि न पश्यन्ति । अग्निः निक्षिप्तान् अमूनि दहति । उद्दिग्ना
एते वर्तेते । सूत्रधरः (बटई) भग्नानि इदं कांचति । बालकः
मधुरां इदं खादति ।

नपुंसक लिंग सर्वनाम शब्दोंके साथ नीचे लिखे विशेषण लगाकर वाक्य बनाओ—

रं वंति, मनोरमे, दृष्टानि, स्पृशन्ती, स्त्रादुनो, मधुरे ।

एक २ उपयुक्त विशेषण लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—सर्वाणि—इमे लुभन्ति । बालकौ—अमू पश्यन्ती
व्रजतः । आश्रमसेवकाः—एतानि आहरन्ति । —अमू
शोभेते । साधुः—अमूनि वितरति । वोरौ—ते कांचतः ।

नीचे लिखे वाक्य उपयुक्त सर्वनाम शब्द लगाकर पूरे करो—

श्रीमन्ति—शोभन्ते । विशाले—स्त्रादूनि—विकिरतः ।
अग्निः निक्षिप्तानि—दहति । नद्यः शुष्काणि—वर्हति ।
महती—शोभेते ।

एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

अदः गर्हितं । अदः दुग्धं इव औषधं । प्रियवाक्सहितानि

इमानि दुर्लभानि । जंबुकः निःस्वादु स्त्रायुबंधनं खादति । अयं
एतानि जलजंतूनि रक्षति ।

हिंदी (१) बनाओ—

इदं वपुर्माहात्म्यं दौरात्म्यं च वदति । अपराधि मानसं सर्वदा
आत्मानं शंकते । हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । अचार्याः
“गृह्णी गृहं” इति वदन्ति । महद् यशो दुर्लभं वर्तते । अत्यंतं
सर्वं निंद्यं भवति । कुशलिनो जना नवं मित्रं न विश्रंभन्ते ।
सर्वे विद्वांसो न भवन्ति । प्रतिक्षणं यत् वस्तु नवतां (नवीनपना)
गच्छति तद् एव रमणीयं । एको धर्म एव सुहृत् यः सर्वदा इमं जीवं
अनुगच्छति । सुतप्तं अपि वारि पावकं शमयति (बुझाना) एव ।
इच्छानुकूलं ऐश्वर्यं कोऽत्र (इस लोकमें) लभते पुमान् । स्वचेष्टि-
तानि एव नरं गौरवं अपमानं वा नयन्ति । अदो जलं शुचि (पवित्र)
वर्तते । स्वभावजनितां प्रकृतिं कोऽपि न त्यजति । यत् वातं
(वात) त्रयो बोधन्ति तत् सर्वं एव बोधन्ति । जीवन् नरो भद्रशतानि
(सैकड़ों कल्याण) पश्यति । स्त्रीस्वभावो हि मात्सर्यं । स्त्रोमनो
नित्यं चंचलं भवति । पांडित्यं क्षुधं न शमयति । मायामयं इदं
अखिलं (संपूर्ण) विश्वं (जगत्) । संसारोऽयं रंगभूमि (नाटक
घर) नरा नार्यश्च नर्तकाः । सकृत् (एकबार) नष्टं यशः प्रायो न
पुनर्लभते नरः ।

संस्कृत बनाओ—

इस लोकमें (अत्र) जो मनुष्य धनवाला है वह हठी-पंडित, शास्त्र-
ज्ञाता, गुणज्ञ, वक्ता, दर्शनीय है क्योंकि (यतः) सब गुण धनका
आश्रयण करते हैं । यह संपूर्ण जगत् दुःखमय है । यहां कोई

१—संस्कृतमें—कर्ता पहिलेही रक्खा जाय और कर्म तथा क्रिया बादको ही रक्खी जावे
ऐसा कोई नियम नहीं है चाहे जहां रख सक्ते हैं इस लिये हिंदी व्याकरणके अनुसार
विद्यार्थियोंको अर्थ समझ कर शुद्ध भाषा लिखनी चाहिये ।

भी सुख नहीं पाता । आप (भवान्) कहां जाते हैं । यह विष्णु वृक्षपर चढ़ती है (आ-रुह) । भ्रमर बार २ फूलपर बैठता है । यह बड़ा परिश्रमी है । यह पुस्तक सुंदर है । यह एक टुकड़ा है । जो परद्रुषणको नहीं कहता है संतोष धारता है अपनी प्रशंसा नहीं करता नोतिको नहीं छोड़ता अपराधको क्षमा करता है वह सज्जन है । जो मूढ़ इस दुष्प्राप्य नरजन्मको पाकर (लब्ध्वा) धर्मका आचरण नहीं करता है वह दुर्लभ चिंतामणि रत्नको पाकर छोड़ देता है । जो धर्मको छोड़कर इधर उधर इंद्रिय सुखके लिये (इंद्रियसुखाय) दौड़ते हैं वे कल्पवृक्षको उखाड़ कर (उन्मूल्य) धत्तूर तरुको बोते हैं । यदि मनुष्य धर्म नहीं करता है तो यह जीवन निष्फल है । मगधनामका बड़ा भारी देश है । वह (तत्र) पुष्पपुरी नगरीको जाता है । यह कौन लड़का है और क्यों दोन है । वह राजपुत्र इस समय तरुणावस्थाका अनुभव करता है । वह वृद्धा स्त्री रोती है । वे लोग ईश्वरका ध्यान करते हैं । वे माता पिता प्रशंसाके योग्य हैं, जो अपनी पुत्रोंको पढ़ाते हैं । वह मुझे धर्मका उपदेश देती है । यह बात राजाने सुनी (श्रुतवान्) । मैंने भी यह काम किया है । परीक्षा बड़ी भयंकर चोज है । सब लोग इससे (अतः) डरते हैं । यह लड़का बड़ा उदंड है ।

सप्तम अध्याय ।

उत्तम पुरुष ।

प्रथम पाठ ।

अषड् शब्द (१)—अलिङ्ग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	पर्वतं	व्रजामि ।	मै	पर्वतको जाता हूँ ।
अहं	अन्नं	खादामि ।	मै	खाता हूँ ।
अहं	तरून्	क्रीतामि ।	मै	वृक्ष काटता हूँ ।
सः	मां	स्पृशति ।	वह	सुभक्तो छूता है ।
बालकाः	मां	पश्यन्ति ।	लड़के	सुभै देखते हैं ।
२ आवां	जिनान्	पूजावः ।	हम दोनों	जिनको पूजते हैं ।
आवां	जैनैर्द्रं	पठावः ।	हम दोनों	जैनैर्द्र पढ़ते हैं ।
गुरुः	आवां	उपदिशति ।	गुरु	हम दोनोंको उपदेश देते हैं ।
साधवः	आवां	पृच्छन्ति ।	साधु लोग	हम दोनोंको पूछते हैं ।
३ वयं	अश्वान्	पश्यामः ।	हम सब	घोड़ोंको देखते हैं ।
वयं	शास्त्राणि	मनामः ।	हम सब	शास्त्रोंका मनन करते हैं ।
निन्दकाः	अस्मान्	निन्दन्ति ।	निन्दक लोग	हमारी निंदा करते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

अहं	शत्रुं	जयामः ।	अहं	शत्रुं	जयामि ।
आवां	दुग्धं	पिबतः ।	आवां	दुग्धं	पिबावः ।
वयं	वाचं	वदन्ति ।	वयं	वाचं	ब्रदामः ।
अहं	ईश्वरं	ध्यायति ।	अहं	ईश्वरं	ध्यायामि ।

१—युषड् और अषड् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इस लिये इनको अलिङ्ग कहते हैं ।

वयं साधून् महावः । वयं साधून् महामः ।
आवां ङीच्छामः । आवां ङीच्छावः ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

क्रामावः, चामामः, अतावः, आरोहावः, तर्जामि, सृजामि,
सृशामः, शंसामि, पश्यामि, अर्चावः, मनामि, अहं, आवां, वयं,
मां, अस्मान् ।

धात्वर्थ (१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भू	होना	(भव् + आ + मि)	भवामि, भवावः, भवामः ।		
सिधु	जाना	(सिध् + आ + मि)	सेधामि, सेधावः, सेधामः ।		
क्रमु	पैदल जाना	(क्राम् + आ + मि)	क्रामामि, क्रामावः, क्रामामः ।		
छीवु	थूकना	(छाव् + आ + मि)	छीवामि, छीवावः, छीवामः ।		
चमु	खाना	(चाम् + आ + मि)	चामामि, चामावः, चामामः ।		
अत	नित्यचलना	(अत् + आ + मि)	अतामि, अतावः, अतामः ।		

१ हर एक धातुके तीन प्रकारसे रूप होते हैं पहिले अध्यायोंमें जो रूप बतलाये गये हैं वे ‘प्रथमपुरुष’ के रूप कहलाते हैं । इस अध्यायके प्रथम पाठमें जो रूप बतलाये जाते हैं उनको ‘उत्तम पुरुष’ के समझना और इसी अध्यायके पाँचवें पाठमें जो कहेंगे वे ‘मध्यम-पुरुष’ के हैं । कर्ता यदि ‘असद्’ शब्द रहेगा तो उत्तमपुरुषके ‘युषद्’ रहेगा तो मध्यम-पुरुष के और इन दोनोंसे भिन्न कोई रहेगा तो प्रथम पुरुषके रूप वाक्यमें रक्खे जायेंगे इसलिये क्रियाके रूपोंको अच्छी तरह ध्यानमें रखना आवश्यक है । ‘धात्वर्थ’ में दिये गये ‘प्रत्यय’ के ‘अ+ति’ के स्थानमें ‘आ+मि’, ‘अ+तः’ के स्थानमें ‘आ+वः’ और ‘अ+अंति’ के स्थानमें ‘आ+मः’ समझना चाहिये और धातुका रूप जैसा उसमें (प्रत्यय) लिखा है वैसेका वैसे ही रखना चाहिये जैसे—ध्ये (ध्यान करना) धातुकी ‘प्रत्यय’ में ‘ध्याय्+अ+ति’, ऐसा लिखा है उसको यहाँ (उत्तम पुरुषमें) ध्याय्+आ+मि समझकर ध्यायामि ऐसा रूप समझना चाहिये । इसी प्रकार ध्यायावः, ध्यायामः आदि समस्त धातुओंके रूप समझना ।

धातु	अ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
रुह	चटना	(रोह् + आ + मि)	रोहामि, रोहावः, रोहामः ।		
वुट	टूटना	(वुट् + आ + मि)	वुटामि, वुटावः, वुटामः ।		
सृजौ	वनाना	(सृज् + आ + मि)	सृजामि, सृजावः, सृजामः ।		
मृश	विचारना	(मृश् + आ + मि)	मृशामि, मृशावः, मृशामः ।		
शंस	चाहना	(शंस् + आ + मि)	शंसामि, शंसावः, शंसामः ।		
शिधि	सूँघना	(शिंघ् + आ + मि)	शिंघामि, शिंघावः, शिंघामः ।		
तक्	हसना	(तक् + आ + मि)	तकामि, तकावः, तकामः ।		
गुजि	गूँजना	(गुंज् + आ + मि)	गुंजामि, गुंजावः, गुंजामः ।		
रट	रटना	(रट् + आ + मि)	रटामि, रटावः, रटामः ।		
नट	नांचना	(नट् + आ + मि)	नटामि, नटावः, नटामः ।		
लुठि	आलस्यकरना	(लुंठ् + आ + मि)	लुंठामि, लुंठावः, लुंठामः ।		
मंडि	भूषित करना	(मंड् + आ + मि)	मंडामि, मंडावः, मंडामः ।		
मुडि	मूँडना	(मुंङ् + आ + मि)	मुंङामि, मुंङावः, मुंङामः ।		
लुटि	लूटना	(लुंट् + आ + मि)	लुंटामि, लुंटावः, लुंटामः ।		
जप	जपना	(जप् + आ + मि)	जपामि, जपावः, जपामः ।		
षच्	इकट्टाहोना	(षच् + आ + मि)	षचामि, षचावः, षचामः ।		
यभौ	स्त्रीसंगकरना	(यभ् + आ + मि)	यभामि, यभावः, यभामः ।		
अण	अस्यष्टशब्दकरना	(अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः, अणामः ।		
रण	,,	(रण् + आ + मि)	रणामि, रणावः, रणामः ।		
क्षण	,,	(क्षण् + आ + मि)	क्षणामि, क्षणावः, क्षणामः ।		
कण	,,	(कण् + आ + मि)	कणामि, कणावः, कणामः ।		
कील	बांधना	(कील् + आ + मि)	कीलामि, कीलावः, कीलामः ।		
मील	पलकमारना	(मील् + आ + मि)	मीलामि, मीलावः, मीलामः ।		
फल	फलना	(फल् + आ + मि)	फलामि, फलावः, फलामः ।		
खल्ल	विचलितहोना	(खल् + आ + मि)	खलामि, खलावः, खलामः ।		

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
गल	निगलना	खाना (गल् + आ + मि)	गलामि, गलावः, गलामः ।		
चर्व	चवाना	(चर्व् + आ + मि)	चर्वामि, चर्वावः, चर्वामः ।		
लगे	लगना	आसक्तहोना (लग् + आ + मि)	लगामि, लगावः, लगामः ।		
अण	देना	(अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः, अणामः ।		
स्वन	शब्दकरना	(स्वन् + आ + मि)	स्वनामि, स्वनावः, स्वनामः ।		
वमु	उगलनावसनकरना	(वम् + आ + मि)	वमामि, वमावः, वमामः ।		
षट्	दुःखपाना	(शीद् + आ + मि)	सोदामि, सोदावः, सोदामः ।		
बुधञ्	जानना	(बोध् + आ + मि)	बोधामि, बोधावः, बोधामः ।		
चिती	विचारना	चीह्ना (चित् + आ + मि)	चेतामि, चेतावः, चेतामः ।		
च्युतिर्	चूना, भरना	(च्योत् + आ + मि)	च्योतामि, च्योतावः, च्योतामः ।		
इदि	महाऐश्वर्यकोपाना	(इद् + आ + मि)	इंदामि, इंदावः, इंदामः ।		
वल्	कूदना	(वल् + आ + मि)	वल्तामि, वल्तावः, वल्तामः ।		
अच्	व्याप्तकरना	(अच् + आ + मि)	अच्तामि, अच्तावः, अच्तामः ।		
मूष	चोरो करना	(मूष् + आ + मि)	मूषामि, मूषावः, मूषामः ।		
वृषु	संघर्षणकरना	(वृष् + आ + मि)	वृषामि, वृषावः, वृषामः ।		
कर्षौ	जोतना	(कर्ष् + आ + मि)	कर्षामि, कर्षावः, कर्षामः ।		
शश	कूदकरचलना	(शश् + आ + मि)	शशामि, शशावः, शशामः ।		
गुंफ	गूथना	(गुंफ् + आ + मि)	गुंफामि, गुंफावः, गुंफामः ।		
व्रुड	डूबना	(व्रुड् + आ + मि)	व्रुडामि, व्रुडावः, व्रुडामः ।		
सृप	रेंगना	(सर्प् + आ + मि)	सर्पामि, सर्पावः, सर्पामः ।		
ह्वेज्	बुलाना	(ह्वय् + आ + मि)	ह्वयामि, ह्वयावः, ह्वयामः ।		

द्वितीय पाठ ।

अस्मदशब्द—आत्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	सरयू	ईक्षे (१)	मैं	सरयूकी	देखता हूँ ।
अहं	बुद्धिमतः	कथ्ये ।	मैं	बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा करता हूँ ।
अहं	भृत्यान्	गर्हे ।	मैं	नौकरोंकी	निंदा करता हूँ ।
२ आवां	अन्नं	ग्रसावहे ।	हम दो जने	अन्नको	खाते हैं ।
आवां	अध्यापकं	मानावहे ।	हम दो जने	अध्यापकको	मानते हैं ।
आवां	पुस्तकानि	मयावहे ।	हम दो जने	पुस्तकोंकी	बदलते हैं ।
आवां	मृत्युं	शंकावहे ।	हम दोनों	मृत्युकी	शंका करते हैं ।
३ वयं	अन्नं	वल्भामहे ।	हम सब	अन्नको	खाते हैं ।
वयं	वीरान्	स्नाघामहे ।	हम	वीरोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
वयं	सत्यवादिनं	विश्रंभामहे ।	हम	सत्यवादीका	विश्वास करते हैं ।
वयं	तान्	स्वजामहे ।	हम	उनकी	आलिङ्गन करते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

अहं	सरयू	ईक्षामि ।	अहं	सरयू	ईक्षे ।
अहं	शिशुं	आद्रियते ।	अहं	शिशुं	आद्रिये ।
अहं	औषधं	स्वादावहे ।	अहं	औषधं	स्वादे ।
आवां		शिच्चावः ।	आवां		शिच्चावहे ।
आवां		वेपे ।	आवां		वेपावहे ।
वयं	खाद्यं	बल्भामः ।	वयं	खाद्यं	बल्भामहे ।
वयं		दीक्षामः ।	वयं		दीक्षामहे ।

१—धातुर्थमें दिये गये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+ले' के स्थानमें क्रमसे 'अ+ए, आ+वहे, आ+महे' समझना चाहिये । जैसे ईक्ष्+अ+ते आदिके स्थानमें 'ईक्ष्+अ+ए' आदि करनेसे ईक्षे, ईक्षावहे, ईक्षामहे रूप होते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

तुदे, स्वजावहे, ईहामहे, ग्रसामहे, मानावहे, सेवावहे, स्मये,
यतावहे, भाषे, ईजावहे, गाहासहे, वषामहे, याचे, भजामहे, लुं पा-
वहे, कत्यामहे ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गार्ह्	पानेकी इच्छा करना	(गार्ह् + अ + ए१)	गार्हे,	गार्हावहे,	गार्हामहे ।
बाध्	रोकना, दुःख देना	(बाध् + अ + ए)	बाधे,	बाधावहे,	बाधामहे ।
नाथ्	मांगना	(नाथ् + अ + ए)	नाथे,	नाथावहे,	नाथामहे ।
दध्	धारण करना	(दध् + अ + ए)	दधे,	दधावहे,	दधामहे ।
वदि	स्मृति, तमस्कार करना	(वदि + अ + ए)	वंदे,	वंदावहे,	वंदामहे ।
स्यदि	हितना	(स्यदि + अ + ए)	स्यंदे,	स्यंदावहे,	स्यंदामहे ।
ददे	देना	(ददु + अ + ए)	ददे,	ददावहे,	ददामहे ।
ह्लादी	सुखीहाना	(ह्लाद् + अ + ए)	ह्लादे,	ह्लादावहे,	ह्लादामहे ।
यती	यत्न करना	(यत् + अ + ए)	यते,	यतावहे,	यतामहे ।
अथि	शियिल होना	(अथ् + अ + ए)	अथे,	अथावहे,	अथामहे ।
लघि	लाना	(लंघ् + अ + ए)	लंघे,	लंघावहे,	लंघामहे ।
चेष्टे	चेष्टा करना	(चेष्ट + अ + ए)	चेष्टे,	चेष्टावहे,	चेष्टामहे ।
चडि	क्रोध करना	(चङ् + अ + ए)	चंडे,	चंडावहे,	चंडामहे ।
गुपी	छिपाना	(गोप् + अ + ए)	गोपे,	गोपावहे,	गोपामहे ।
डुवेष्ट	कांपना	(वेप् + अ + ए)	वेपे,	वेपावहे,	वेपामहे ।
कपि	कांपना	(कंप् + अ + ए)	कंपे,	कंपावहे,	कंपामहे ।

१—एकवचनमें धातुसे 'अ + ए, द्विवचनमें 'आ + वहे, और बहुवचनमें 'आ + महे, प्रत्यय समझना चाहिये ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
तपूषे	लज्जाकरना	(तप् + अ + ए)	तपे	तपावहे,	तपामहे ।
जृम्भिङ्	जंभाई लेना	(जृम्भ् + अ + ए)	जृंभे,	जृंभावहे,	जृंभामहे ।
पणै	व्यापारकरना	(पण् + अ + ए)	पणै,	पणावहे,	पणामहे ।
घूर्णे	घूरना	(घूर्ण् + अ + ए)	घूर्णे,	घूर्णावहे,	घूर्णामहे ।
दयै	दयाकरना	(दय् + अ + ए)	दये,	दयावहे,	दयामहे ।
स्फायोङ्	बढ़ना	(स्फाय् + अ + ए)	स्फाये,	स्फायावहे,	स्फायामहे ।
सेवृङ्	सेवाकरना	(सेव् + अ + ए)	सेवे,	सेवावहे,	सेवामहे ।
भ्यसै	भयकरना	(भ्यस् + अ + ए)	भ्यसे,	भ्यसावहे,	भ्यसामहे ।
ऊहै	वितर्ककरना	(ऊह् + अ + ए)	ऊहे,	ऊहावहे,	ऊहामहे ।
तैङ्	रक्षाकरना	(त्राय् + अ + ए)	त्राये,	त्रायावहे,	त्रायामहे ।
काश्टङ्	दीप्तहोना	(काश् + अ + ए)	काशे,	काशावहे,	काशामहे ।

संस्कृत वनाशी—

मैं गांवको जाता हूं । मैं जगत्पूज्य ओजिनेंद्र भगवान्को नमस्कार करता हूं । हम दो जने कांपते हैं । मैं धर्म धारण करता हूं । हमलोग वीतराग मुनियोंको स्तुति करते हैं । मैं दुष्टजीवोंको बाधा देता हूं । मैं स्त्री हूं (वर्त) इसलिये लज्जा करती हूं । हम लोग डरते हैं इसलिये पाप नहीं करते । मैं एक समाचार कहता हूं । हम दोनों इस बातको जानते हैं । हम दोनों जंभाई लेते हैं । इसको अभी (अधुना एव) लांघता हूं । हम लोग पढ़ते हैं इसलिये सुखी होते हैं । हम लोग तर्क वितर्क करते हैं ।

हिंदी वनाशी—

वयं इमां वेदनां कथं (कैसे) सहामहे । अहं अत्र वसामि । प्रातः (सवेरे) शीतपीडिताः वयं कंपासहे । आवां जीवान् दयावहे । वयं आपदं लंघामहे । अहं गतं (व्यतीत) न शोचामि, कृतं न माने, इसन् न जल्पामि । वयं मुनयोऽतो न चंडामहे ।

नटौ आवां नटावः । ध्यानिनो वयं जिनं जपामः । अहं पुष्पाणि
शिंघामि । वयं सीदामः ।

तृतीय पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्मद्) के साथ पुलिङ्ग विशेषणका (१) प्रयोग :

- १ पंडितः अहं सत्यं वदामि—पंडित मैं सत्य बोलता हूँ ।
 लृणात्तः अहं लृप्तिं न लभे—लृणासे पंडित मैं लृप्तिको नहीं पाता हूँ ।
 जैनः अहं जीवान् न शसामि—जैन मैं जीवोंको नहीं मारता हूँ ।
 क्रुद्धः अहं शिशून् तर्जामि—क्रुद्ध हुआ मैं बच्चोंको ताड़ना देता हूँ ।
 सेवकः अहं स्वामिनं सेवे—सेवक मैं स्वामीकी सेवा करता हूँ ।
 सभ्याः सभ्यं मां श्लाघन्ते—सभ्य लोग सभ्यकी प्रशंसा करते हैं ।
 शिष्यः गुरुं मां मानते—शिष्य सुभ गुरुका सम्मान करता है ।
 क्रूराः धर्मज्ञं मां रिषन्ति—क्रूर लोग सुभ धर्मज्ञ पर क्रोध करते हैं ।
- २ छात्री आवां संस्कृतं शिखावहे—विद्यार्थी हम दो जने संस्कृत पढ़ते हैं ।
 विनीतौ आवां न विवदावहे—नम्र हम दो जने विवाद नहीं करते हैं ।
 भक्तौ आवां गुरुन् महावः—भक्त हम दो जने गुरुओंकी पूजते हैं ।
 धर्मज्ञौ आवां धर्मं दिशवः—धर्मकी जानने वाले हम दो जने धर्मका उपदेश
 देते हैं ।
 जनाः विषयिणी आवां निंदन्ति—लोग विषयी हम दोजनोंकी निंदा करते हैं ।
 वृद्धाः नन्मौ आवां कृत्यन्ते—वृद्ध लोग नम्र हम दोनोंकी प्रशंसा करते हैं ।

१—पहिले बताया जा चुका है कि अस्मद् और युष्मद् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इसलिये विशेषणका लिंग कर्ताके अनुसार रखना चाहिये अर्थात् अस्मद् या युष्मद् जिस वस्तुके लिये प्रयोगमें लाये गये हैं उसका जो लिंग हो वह ही विशेषणका रखना चाहिये । २—‘वि’ पूर्वक ‘वद्’ धातुका अर्थ विवाद करना होता है और धातु आत्मने-पदो हो जाती है ।

पिता उद्दंडी आवां तर्जति—पिता उद्दंड हम दोकी ताड़ना देता है ।

३ शिष्टाः वयं वृद्धान् मानामहे—सभ्य हम लोग बड़ोंका संमान करते हैं ।

पापभीरवः वयं दानं ददामहे—पापसे डरने वाले हम लोग दान देते हैं ।

अपथ्यभोजकाः वयं ज्वरामः—अपथ्य खानेवाले हम लोग ज्वरसे पीड़ित होते हैं ।

वैद्याः रुग्णान् अस्मान् तर्जति—वद्य लोग रोगी हम लोगोंको डाँटते हैं ।

दुष्टाः धार्मिकान् अस्मान् अर्दति—दुष्ट लोग धार्मिक हम लोगोंको दुःख देते हैं ।

सुनयः श्रावकान् अस्मान् उपदिशति—सुनि लोग श्रावक हम लोगोंका उपदेश देते हैं ।

चतुर्थे पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्मद्) के साथ स्त्रीलिङ्ग विशेषणका प्रयोग ।

१ साध्वी अहं जिनं जपामि—साध्वी में जिन भगवान्की जपती हूँ ।

मंदबुद्धिः अहं सूत्राणि रटामि—मंद बुद्धिवाली में सूत्रोंको घोखती हूँ ।

विदुषी अहं शास्त्रविरुद्धं वाक्यं न भणामि—विदुषी में शास्त्रसे विरुद्ध नहीं कहती हूँ ।

पापिनी अहं सीदामि—पापिनी में दुख पाती हूँ ।

शूद्रा ब्राह्मणीं मां स्पृशति—शूद्र स्त्री सुभ्र ब्राह्मणोंकी कृता है ।

सर्वे पारिव्राजिकां मां कथ्यन्ते—सब लोग सुभ्र गन्यासिनियोंकी प्रशंसा करते हैं ।

शिष्या पाठिकां मां वंदते—शिष्या सुभ्र पढ़ाने वालोंकी वंदना करती है ।

२ प्रसन्ने आवां तकावः—प्रसन्न हम दोनों चंसती हैं ।

पंडिते आवां प्रथावहे—पंडित हम दो प्रसिद्ध होती हैं ।

बुभुक्षिते आवां स्वादु अन्नं ग्रसावहे—भूखा हम दो जनी स्वादिष्ट अन्नको खाती हैं ।

ज्ञानिन्यो आवां संस्कृतं बोधावः—ज्ञानवाली हम दोनों संस्कृत जानती हैं ।

दयालवः दीने आवां दयन्ते—दयालु लोग हम दी दीनाओं पर दया करते हैं ।

दुर्जनाः सत्यौ आवां बाधन्ते—दुर्जन लोग हम दो सतीर्थोंको दुःख देते हैं ।

सेवकाः दयावत्यौ आवां अश्रयन्ते—सेवक लोग दयावाली हम दोका आश्रय लेते हैं ।

३ निराश्रयाः वयं सीदामः—आश्रय हीन हम सब दुःख पाती हैं ।

हृष्टाः वयं बलामः—हर्षित हम सब क्रुदती हैं ।

भक्ताः वयं मालाः गुंफामः—भक्त हम सब मालाओंको गुंथती हैं ।

नायः वयं त्रपामहे—स्त्रियां हम मत्र लज्जा करती हैं ।

आविकाः आर्यिकाः अस्मान् अञ्जन्ति—आविकादि हम साध्वियोंको पूजती हैं ।

परिचारिकाः स्वामिनीः अस्मान् सेवन्ते—दासियां हम स्वामिनियोंकी सेवा करती हैं ।

निर्दयाः अपि वराकीः अस्मान् दयन्ते—दया रहित लोग भी हम दीनाओं पर दया करते हैं ।

पञ्चमपाठ ।

(मध्यम पुरुष)

युष्मद् शब्द (परस्मैपदी धातु)—(१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं	पुष्पाणि	शिंघसि ।	तुम	फलाकी	संघने हो ।
त्वं	पुस्तकानि	मूर्षसि ।	तुम	किताबोंकी	चुराते हो ।

१—पहिली बातला आयि है कि युष्मद् शब्दके साथ मध्यम पुरुष क्रियाके रूप वाक्यमें रक्के जाते हैं । प्रथम अध्यायके 'धातुर्थ' के 'प्रत्यय' में जो प्रत्यय बताये हैं उन (अ + ति, अ + तः, अ + अन्ति) के स्थानमें मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये 'अ + सि, अ + थः, अ + थ' कर देना चाहिये । जैसे—व्रज (जाना) धातुके प्रथम पुरुषके रूप व्रज् + अ + ति व्रजति आदि होते हैं तो मध्यम पुरुषमें उन 'अ + ति आदि प्रत्ययोंके स्थानमें 'अ + सि' आदि कर देनेसे व्रजसि, व्रजथः, व्रजथ रूप होते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
त्वं	सर्पान्	कीलसि ।	तुम	सर्पोको	कीलते हो ।
जनाः	त्वां	चेतंति ।	लोग	तुमको	याद करते हैं ।
कात्राः	त्वां	शंसंति ।	विद्यार्थी लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।
२ युवां	चणकान्	चर्वथः ।	तुम दो जने	चनोको	चबाते हो ।
युवां	रायः	अणथः ।	तुम दो जने	धनको	वांटते हो ।
युवां		वमथः ।	तुम दो जने	वमन	करते हो ।
जनाः	युवां	श्लाघंते ।	लोग	तुम दोकी	प्रशंसा करते हैं ।
दीनाः	युवां	अयंते ।	दीन लोग	तुम दोका	आश्रय लेते हैं ।
३ यूयं	कदलीः	चामथ ।	तुम लोग	केलाभोको	खाते हो ।
यूयं		इंदथ ।	तुम लोग	ऐश्वर्यको	पाते हो ।
यूयं		ब्रुडथ ।	तुम लोग		डूबते हो ।
यूयं		मीलथ ।	तुम लोग		पलक मारते हो ।
सर्वे	युष्मान्	बोधंति ।	सब लोग	तुमको	जानते हैं ।
के	युष्मान्	निंदंति ।	कोन लोग	तुम्हारी	निंदा करते हैं ।

अथ

शुद्ध

त्वं	मातरं	चेतथः ।	त्वं	मातरं	चेतसि ।
युवां	क्षेत्रं	कर्षथ ।	युवां	क्षेत्रं	कर्षेथः ।
यूयं	अश्वं	आरोहसि ।	यूयं	अश्वं	आरोहथ ।
त्वं		स्खलामि ।	त्वं		स्खलमि ।
युवां	ग्रंथान्	मूषावः ।	युवां	ग्रंथान्	मूषथः ।
ययं	घटान्	सृजामः ।	यूयं	घटान्	सृजथ ।
त्वं	शिरांसि	मुंडति ।	त्वं	शिरांसि	मुंडसि ।
युवां	ग्रामं	सेधनः ।	युवां	ग्रामं	सेधथः ।
ययं		भवन्ति ।	ययं		भवथ ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) सीदथ, बोधसि, अणथः, वल्गसि, अयसि, लिखथः, खादसि, पृच्छथ, वहसि, त्यजसि, मुंचथः, इच्छथ, दशसि, कृतंथ, अदंथः, चुंबसि ।

(ख) त्वं, युवां, यूयं, त्वां युवां, युष्मान् ।

हिंदी बनाओ—

यदि त्वं जलं न मुंचसि तर्हि (तो) वज्रं किं क्षिपसि । त्वं एवं गर्वितो भवसि यत् (जो) वृद्धान् अपि क्रामसि । त्वं मां किमर्थं पृच्छसि अहं किमपि न बोधामि । युवां किं प्रष्टुं (पूछनेके लिये) इच्छथः ? । एकाकिनीं मां मुक्ता कुत त्वं व्रजसि । हा ! नवपल्लव-निर्मिता शय्या अपि त्वां दहति । यूयं किमर्थं अत्र आगच्छथ । त्वं कामपि विद्यां बोधसि किं ? । अहं त्वां वदामि । कापुरुषा एव भ्यसन्ते न धीराः । हा ! निर्दयस्त्वं मां किं प्रहरसि । गात्राणि अमूनि न वहन्ति सचेतनत्वं, श्रोत्रं (कान) स्फुटाक्षरपदां (स्पष्ट अक्षर और पदवालो) न गिरं शृणोति (सुनता है) । कथं निमोलितमिदं सहसा (अचानक) एव चक्षुरिति (इस तरह) अमी असवः (प्राण) मां त्यजन्ति । त्वं चक्षुरुन्मील्य (बंदकर) कां स्त्रियं चेतसि । त्वं रत्नकोऽपि इमं जनं कथं (कैसे) न रक्षसि । तद् (इसलिये) अहं गृहं गत्वा (जाकर) गृहिणीमाह्वय (बुला कर) संगीतकमनुतिष्ठामि(१) । इदं गृहं प्रविशामि । त्वं किमकारणं क्रंदसि ? । तत् मलयपर्वतमेव आवां गच्छावः । यूयं किं अनुतिष्ठथ । युवां पुनः पुनः तद् एव वदथः । यूयं कथं न धनं अणथ । वयं किं अनुतिष्ठामः क (कहाँ) व्रजामः सर्वं इदं जगत् शून्यं इव (तरह) लगति । यदि ययं कमपि उपायं बोधथ तर्हि

किं न मां उपदिश्य । हा मंदभाग्योऽहं एवं म्रिये । युवां किं पठथः । यूयं वृथा एव दीनान् जंतून् कीलधः । भारस्तथा मां न बाधते यथा 'बाधति' बाधते ।

संस्कृत वनाश्री—

तुम दुःखसे जीवन बिताते हो । क्यों बार बार आंखें मीचते हो । सांप तुमको काटता है । तुम दोनों मंत्रोंको जानते हो । तुम लोग धर्मको करते हो । तुम क्या सीखते हो । क्या तुम दूध पाते हो । हमे पानी भी नहीं मिलता है । तुमको कौन रोकाता है । तुम दोनों सबका विश्वास करते हो । हम सबका विश्वास नहीं करते हैं । तुम आलस्य करते हो । मैं प्रतिदिन (प्रतिदिनं) एक पत्र लिखता हूं । तुम लोग पंचमंत्रको जपते हो यह जान कर (बुद्ध्वा) मैं आनंदित होता हूं । तुम क्या काम करते हो । हम जैनेंद्र पढ़ते हैं । तुम लोग दुःख पाते हो । क्या तुम लोग नट हो जो (यत्) नाचते हो । तुम लोग क्यों क्रूढ़ते हो ।

षष्ठ पाठ ।

युष्मद् (शब्द) अत्मनेपदी(१) धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं		वेपसे । तुम			कांपते हो ।
त्वं		तपसे । तुम			नज्जित होते हो ।
त्वं		भ्यससे । तुम			डरते हो ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये धात्वर्थमें दिथे हुये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+न्ते' के स्थानमें क्रमसे 'अ+से, अ+एथे, अ+ध्वे' कर देना चाहिये जैसे—वेप्+अ+ते आदिके स्थानमें 'वेप्+अ+से' आदि करनेसे वेपसे, वेपेथे, वेपध्वे बनते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
जनाः	त्वां	वंदंते ।	लोग	तुम्हारी	वंदना करते हैं ।
राजा	त्वां	त्वायते ।	राजा	तुम्हारी	रक्षा करता है ।
सेवकः	त्वां	सेवते ।	नौकर	तुम्हारी	सेवा करता है ।
२ युवां		चंडेथे ।	दो जने		करते हो ।
युवां		कंपेथे ।	तम दो जने		कांपते हो ।
युवां		अंधेथे ।	तम दो जने		शियिल होते हो ।
ते	युवां	दयते ।	वे लोग	तुमपर	दया करते हैं ।
सिंहः	युवां	घूर्णते ।	सिंह	तुम्हारी तरफ	घूर्ता है ।
३ ययं		ह्लादध्वे ।	तम लोग		प्रसन्न होते हो ।
यूयं	धनं	दधध्वे ।	तम लोग	धनको	रखते हो ।
यूयं	विपदः	लंघध्वे ।	तम लोग	विपत्तियोंको	लांघते हो ।
यूयं		ऊहध्वे ।	तम लोग	तर्कवितर्क	करते हो ।
क्वात्राः	युष्मान्	स्नाघते ।	काव लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।

अथ ह ।

युह ।

त्वं	वृथा	चेष्टे ।	त्वं	वृथा	चेष्टसे ।
त्वं	आत्मानं	शंकते ।	त्वं	आत्मानं	शंकसे ।
त्वं		वेपसि ।	त्वं		वेपसे ।
युवां	दीनान्	त्वायावहे ।	युवां	दीनान्	त्वायेथे ।
युवां		प्रथेते ।	युवां		प्रथेथे ।
युवां	दुर्जनान्	गर्हथः ।	युवां	दुर्जनान्	गर्हेथे ।
यूयं	अपराधिनः	तिजामहे ।	यूयं	अपराधिनः	तिजध्वे ।
यूयं		दीक्षंते ।	यूयं		दीक्षध्वे ।
यूयं		ईहथ ।	यूयं		ईहध्वे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षध्वे, ईषसे, एधेथे, कचसे, क्षोभसे, गाहध्वे, द्योतेथे, मानध्वे,

रोचसे, वल्गुध्वे, व्यथसे, शोभध्वे, भ्रंसेधे, स्त्रियध्वे, उद्दिजसे, भजध्वे ।

संस्कृत बनाओ—(क्रिया आत्मनेपदी हो)

तुम लोग कौनसी नदी देखते हो । तुम दोनों सज्जनोंकी निंदा करते हो । तुम लोग किसवास्ते (किमर्थ) चोभित होते हो । तुम दोनों कौनसे शास्त्रकी सीखते हो । तुम साधुओंकी पूजा करते हो । क्यों वृथा पीडित होते हो । क्या शंका करते हो । तुम चंद्रके समान शोभते हो । तुम किससे विवाह करते हो । क्यों मुस्कराते हो । तुम लोग क्यों विश्वास नहीं करते । लड़कोंका तुम दोनों आदर करते हो । क्या औषधि चाहते हो ?

सप्तम पाठ ।

युष्मद् शब्दके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पुनिंग

स्त्रीनिंग

- १ पंडितः त्वं सत्यं वदसि । साधो त्वं जिनं जपसि ।
 लृष्णातः त्वं लृप्तिं न लभसे । मंदबुद्धिः त्वं सूत्राणि रटसि ।
 जैनः त्वं जीवान् न शमसि । विदुषो त्वं शास्त्रविरुद्धं न भणसि ।
 क्रुद्धः त्वं शिशून् तर्जसि । पापिनी त्वं सोदसि ।
 सेवकः त्वं स्वामिनं सेवसे । शूद्रा ब्राह्मणीं त्वां स्पृशति ।
 सभ्याः सभ्यं त्वां श्लाघन्ते । सर्वे मन्यामिनीं त्वां कथ्यन्ते ।
 शिष्यः गुरुं त्वां मानते । शिष्या पाठिकां त्वां दंदते ।
 क्रूराः धर्मज्ञं त्वां रिषन्ति । क्रूराः धर्मज्ञां त्वां रिषन्ति ।
- २ क्वातौ युवां संस्कृतं शिचेथे । प्रसन्ने युवां तक्रयः ।
 विनोती युवां न विवदेथे । पंडिते युवां प्रथेथे ।
 भक्तौ युवां गुरुन् मह्यथः । वुभुक्षिते युवां अन्नं ग्रसेथे ।
 धर्मज्ञौ युवां धर्मं दिग्यथः । ज्ञानिन्यौ युवां संस्कृतं बोधयथः ।

पुंलिंग

स्त्रीलिंग

जनाः विषयिणौ युवां निन्दन्ति । दयालवः दीने युवां दयन्ते ।
 वृद्धाः नम्रो युवां कल्पन्ति । दुर्जेनाः सत्यौ युवां बाधन्ति ।
 पिता उद्दण्डौ युवां तर्जति । सेवकाः दयावत्यौ युवां सेवन्ति ।
 ३ शिष्टाः यूयं वृद्धान् मानध्वे । निराश्रयाः यूयं सीदथ ।
 पापभीरवः यूयं दानं ददध्वे । हृष्टाः यूयं वलग्मथ ।
 अपथ्यभोजकाः यूयं ज्वरथ । भक्ताः यूयं मालाः गुंफथ ।
 वेद्याः रुग्णान् युष्मान् तर्जन्ति । नार्यः यूयं तपध्वे ।
 दुष्टाः धार्मिकान् युष्मान् अर्दन्ति । आर्द्रिकाः आर्द्रिकाः युष्मान् अर्चन्ति ।
 मुनयः श्रावकान् युष्मान् दिशन्ति । परिचारिकाः स्वामिनीः युष्मान्
 सेवन्ति ।

अष्टम पाठ ।

साहित्य परिचय

(उत्तमादि पुरुष 'पौर' क्रियाका संबंध आत्मनेपद और परस्मैपदका व्यवहार, लिंग और वचनके अनुसार विश्व षण्का प्रयोग, तथा विसर्ग संधिके नियम अच्छी तरह ध्यानमें रखने चाहिये)

प्रश्नमालाका उत्तर लिखो—

निरपराधिनो अंजनाको सासु और श्वसुर छोडते हैं । पवनंजय इस बातको जानकर बहुत दुःखित होते हैं, अंजनाको ठूँटनेके (अन्विष्ट १) लिये वे डंगल २ फिरते हैं । अंजनाने एक पुत्र जना है (सूतवती) वह बड़ा प्रतापी है सामा (मातुल) उसे पालता है ।

प्रश्नमाला—

किमर्थं पवनंजयो व्यथते । कीदृशीं (कैसी) अंजनां कस्त्य-
जति । कः कां अन्वौषते । का कं सूतवती । कथंभूतः (कैसा)
स पुत्रः । कस्तं त्रायते ?

प्रश्नोत्तर बनाकर लिखो—

नयनाभिरामो लक्ष्मीसमन्वितसुंदरांगः कुमारः पवनंजयः शनैः
शनैः (धीरे २) चंद्र इव एषते । राजपुत्रः सम्यग् (अच्छी तरह)
गुरुन् सेवते । सर्वाः विद्या उपविद्याश्च पठति । विवाहयोग्यः स
सुंदरांगीं राजकन्यासुहृहते । तं कुमारं राजा युवराजपदं ददति ।
पुनर्नृपः कदाचित् (किसी समय) पतंतीं तडितं दृष्ट्वा चेति “एवं
एव समस्तं जीवितयौवनादि अनित्यं तथापि (तो भी) मूढोऽयं जनो
न बोधति । तथा दुःखप्रदान् दाषान् न स्मरति” ।

संस्कृत बनाओ—

प्रातः कालमें (प्रातः) राजा सम्पूर्ण नित्यक्रियाओंको करके
(अनुष्ठाय) सिंहासनपर बैठता है छोटेछोटे बहुतसे राजा लोग उसको
नमस्कार करते हैं । इसके बाद (अथ) एक द्वारपाल आकर
(आगत्य) कहता है कि—एक मत्त हाथी नगरके लोगोंको दुःख
दे रहा है । वह आदमियोंको इस तरह फेंकता है (आस्फालयति)
कि वे विचार गिरते हुये ही प्राण छोड़ देते हैं, इस बातको सुनकर
(आकर्ण्य) राजा कुह होता है ।

प्रश्नमाला—

कीदृशो राजा ? के कं प्रणमंति । कः कं वदति । कथंभूतो
गजः । कः कं अर्दति । कः कान् किंविधं (किस तरह) आस्फा-
लयति । कः किं श्रुत्वा चंडते ।

हिंदी भाषामें अनुवाद करो ।

मुनिः राजानं पूर्वभवपरंपरां वदति । अपरा उपस्थिता सभा

ध्यानपूर्वकं शृणोति (सुनती है) । तृतीयद्वीपस्थितः सुगंधिनामा देशो वर्तते । स (१) देशः शीतोदानदीतटं अधिवसति । यत्र (जहां) कुसुमानि स्वकोयं सुगंधं विकिरंति, नित्यप्रमोदिन्यः प्रजाः ह्लादन्ते, तथा अर्थं धर्मार्थं, कामं संतानवृद्धार्थं सेवन्ते न व्यसनार्थं । पथिका अध्वानं (मार्ग) गृहप्रांगणमंनिभं । (घरके आंगनके समान) बोधन्ति । स जनाभिलाषितं वस्तु, शश्वत् (हमेशा) संपादयन् कल्पपादपमंडितां महीं जितुं (जीतने लिये) मिच्छति । यत्र विद्युतः चंचलाः, न संपदः प्रावृडभ्राणि, (वर्षाऋतुके मेघ) कृश्यानि न जनचरितानि ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर किसी नगर या देशका वर्णन करो—

प्राकारः, (शहरका कोट) बहुभूमिसहिताः, प्रासादाः, कुसुमानि, काशन्ति, कूजन्ति, चंचललोचनाः, आनन्दं, भ्रमरसमूहः, जीवितेश्वरं, वधूः, जनाकुलः, पृच्छन्ति आरामाः (वगीचे), श्रुत्याः, जिनालयाः, कामिनः, अनुनयन्ति, वर्तन्ते, विभूतिः, धनिकाः, शोभते, मेघा इव, क्रामति,

इस गद्यकी छिंदीको इससे मिलाओ—

इषुकारनामा सुरसेव्यमानुदक्षिणदिग्ब्यापी पर्वतो वर्तते । तत्पूर्वभरतं विभूषन् अलकाभिधो देशो वर्तते । यो देशः कमलानना मधुकरीनयनास्तनुबाहुलता हृदयहारिणीस्तरुणीः, व्याप्तनिखिलक्षितितलान् धान्यचयान् च दधते । यत्रत्या विविधसस्त्रसमुदायपरिपूर्णा भूमिर्जनमनांसि लुभति । यत्र सर्वदा जनाः सुखिनः, वृक्षपंक्तयः सकुसुमाः, कुसुमानि फलवन्ति, फलानि मधुराणि । तत्र किंचिदपि तत् वस्तु न, यत् जनतामुदं न वितरति । तत्र त्रिभुवन-

प्रसिद्धा बहुधनसमृद्धा प्रचुरपुण्यजनपूर्णा कोशलानाम्नी नगरी वर्तते ।

हिंदी बनाओ—

देवताओंसे सेवनीय शिखरोंवाला दक्षिण दिशामें व्याप्त इषुकार नामक पर्वत है । उसके पूर्वभरतको शोभित करता हुआ अलका नामक देश है । जो देश कमलके समान सुखवालों, भ्रमरीके समान आंखवालों पतलीबाहुवालों हृदयको हरण करनेवालों युवतियोंको और तमाम पृथ्वीतलको व्याप्त करनेवाले धान्यके ढेरोंको धारण करता है । जिस देशकी (जहांकी) नाना प्रकारके धान्य समूहसे परिपूर्ण भूमि लोगोंके मनोंको मोहित करती है । जहां लोग हमेशा सुखी हैं । वृक्षोंकी पंक्ति फूलवालों, फूल फलवाले, और फल मधुर हैं । वहां कोई भी वह चीज नहीं, जो कि लोगोंको हर्ष न करती हो । उस देशमें तीनों लोकोंमें प्रसिद्ध बहुत धनसे धनवाली, महान् पुण्यवाले जनोसे भरी हुई कोशला नामकी नगरी है ।

शुद्ध करो—

गुण एव पुरुषं गुरुतां नयन्ति । स महतीं उपवासपूर्वं जिनपूजां अनुतिष्ठति । पौरा जनः महोत्सवः चरन्ति । अत अहमपि बंधुत्वं दृच्छति । अखिलोऽपि भीरुः शूरं भवन्ति । लक्ष्मीः नक्तं तुषाररश्मि भजते, दिवा (दिनमें) सरोजं गच्छति इति चपलां अपि तदीयं तनुं मुञ्चति । स सर्वगुणसंपन्नः अतः खलस्वभावो द्विषन्तोऽपि तां दृष्ट्वा मोदते ।

अष्टम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादि गणकी धातुओंका भूतकाल

वाची शब्दके साथ प्रयोग

(१) स्म—योग

प्रथम पाठ ।

योद्धारः स्वजीवितानि रक्षन्ति स्म । योद्धाभीने अपने जीवनकी रक्षा की ।
तत्कटकः प्रतिदिनं वर्द्धते स्म । उसकी सेना दिनपर दिन बढ़ने लगी ।
पर्वतीयाः तं सेवन्ति स्म । भिन्नलोग उसको सेवते थे ।
ब्रह्मचारिणः दीक्षन्ति स्म । ब्रह्मचारियोंने दीक्षा ली ।
दीपौ शोभेते स्म । दो दीपक शोभते थे ।
चंद्रः काश्यते स्म । चंद्रमा चमकता था ।
रजकाः वस्त्राणि रजन्ति (न्ते) स्म । रंगरज लोग कपड़े रंगते थे ।
मेघाः समुद्रं आश्रयन्ति स्म । मेघोंने समुद्रका आश्रयण किया ।
मृत्यौ वृक्षान् लुपतः (पेते) स्म । दो सेवक वृक्षोंकी काटते थे ।

संस्कृत बनाओ—

(क) भव्यलोग महावीर स्वामीके पास गये । राजा अपने पुत्रको देखकर हर्षित हुआ । दो किसानोंने दो गड्डे खोदे थे । मुनीन्द्र इस तरह (एवं) उपदेश देते थे । राजपुत्रको असुरने डाटा । किस रोगीने औषध नहीं खाई थी । उस देवने राजकुमारको कहा । शीतपोडित हम दो जने कांपे थे । तुम दोनों क्यों हंसते थे । धीरे २ पुत्र बढ़ने लगा ।

१—पहिले बतलाये गये क्रियाके रूपोंके साथ 'स्म' लगा देनेसे वर्तमान कालकी जगह भूतकालका अर्थ होजाता है । जैसे—'गच्छति' (जाता है) गमलू धातुका रूप है उसके साथ 'स्म' लगा देनेसे गच्छति स्म (गया) ऐसा ही जायगा ।

वीर लोगोंने भयको छोड़ दिया। तुमने उसे क्यों नहीं छोड़ा। जयवर्मा इस अकारणबंधु कुमारको पाकर (लब्ध्वा) समझोत्सव नगरमें प्रवेश करता हुआ। संपूर्ण फूल श्वेत वर्ण हो गये। पिताने पुत्रका आलिंगन किया। असहाय लोगोंने धनिकोंका सहारा लिया। राजाने अपने पुत्रसे पूछा। उसने कहा हम कहीं (कुत्रापि) नहीं गये थे। गुणी लोग वीर आदमियोंको प्रशंसा करते थे। विद्वान् पंडितोंने शास्त्रों की आलोचना की। कौन २ देश प्रसिद्ध हुये।

- (ख) राजाने कहा—मैंने पूर्व भवोंको जाना तथापि मन संशयको प्राप्त होता है,, मुनिने इस बातको सुनकर (आकर्ण्य) उपदेश दिया। राजाने उनकी पूजाकी और व्रतोंको धारण किया।
- (ग) वनमाली विपुलाचलको सब फलफूलोंसे सहित देखकर हर्षित हुआ और राजगृही नगरीको आया वहां (तत्र) उसने रत्नखचितसिंहासनपर बैठे हुये शांतभूति श्रीश्रेणिकको देखा, सेवक लोग चरणोंकी सेवा करते थे विद्वान् मंत्रिगण गूढ विषयोंका विचार करते थे अनेक छोटे २ राजा उसको प्रणाम करते थे।
- (घ) श्रीवर्मने पिष्टदत्त राज्य पाया। साम्राज्याभिषक्त नूतन राजाको स्वयं लक्ष्मी सेवा करने लगी। सरस्वती भी उसकी वंदना करती थी। पूर्वराजाओंसे भुक्त भी पृथ्वी फल देने लगी।
- (ङ) पिताके शोकसे मुक्त हुआ श्रीवर्मा पृथ्वीको जीतनेके लिये (साधयितुं) चला। मौलवल आगे (पुरः) अनाटविक प्रोक्के (पश्चात्) और सामंतवल वचर्मे (मध्ये) चलता था।

तुरंगमोत्थ सेनारजने दिशाश्रीको वेष्टित किया । ध्वजाश्रीने सूर्यको आच्छादित किया चलनेके समय होनेवाले (गमन-कालसमुद्भव) मत्तमतंग जलने धूलिको साँचा । प्रस्थानसमय-भावी पटहशब्दने पर्वततट और शत्रु चित्तको व्यथित किया । नगर वासियोंने उसके दर्शन किये । शत्रु लोगोंने लड़के और स्त्रियोंको छोड़ (मुक्ता) अपनी रक्षाके लिये (आत्मरक्षार्थे) दिशाश्रीका आग्रह लिया ।

हिंदी बनाओ—

सिंहचंद्रनामा मुनिरेकदा (एकसमय) राश्रीं वदतिस्म किं-
त्वं न चेतसि ? यद् दशति स्म यदा (जब) एकः सर्वो मदीयं (मेरे)
पितरं, तदा (तब) एव म्रियते स्म सः । ततो (उसके बाद)
भवतिस्म स सङ्गकीर्णस्थो गजः । स भूवपूर्वो मदीयः पिता एव
तपस्वरतं मां हंतुं (मारनेके लिये) आगच्छतिस्म एकदा । तदा
अहं तं गजं उपदिशामिस्म यत् पूर्वं (पहिले) त्वं मदीयः पूज्यः
पिता वर्ततेस्म अहं च सिंहचंद्रनामा त्वदीयः (तुम्हारा) पुत्रः ।
अद्य (आज) पुनस्त्वं मां हंतुं ईहसे इति (यह) महद् आश्चर्यं ।
इति श्रुत्वा (सुनकर) गजो निजपूर्वभवं स्मरति स्म तथा पुनः
पुनश्च क्रंदति स्म । तं तथाभूतं दृष्ट्वा गदामि स्म यत् यदि त्वं धर्मं
अनुतिष्ठसि तदा कल्याणं, न अन्यथा । अतः पंचपापानि त्यक्त्वा
[छोड़कर] आवकव्रतानि आचरितुं (धारण करनेके लिये, पहँसि ।
इदं श्रुत्वा स तानि दधते स्म ।

द्वितीय पाठ ।

(१) क्तप्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
राजा	जीवितः ।	राजा	जीया ।
दरिद्रः	कठितः ।	दरिद्रने	कष्टसे जीवन बिताया ।
मूर्खः	कर्षितः ।	मूर्खने	घमंड किया ।
पक्षिणः	कूजिताः ।	पक्षियोंने	शब्द किया ।
बालाः	क्रीडिताः ।	लड़के	खेले ।
मेघाः	गर्जिताः ।	मेघ	।
शिशुः	ज्वरितः ।	लड़केको	ज्वर आया ।
अग्निः	ज्वलितः ।	आग	जली ।
विधिः	फलितः ।	भाग्य	फला ।
छात्रः	श्वसितः ।	विद्यार्थीने	स्वांसली ।
पुरुषः	ईदितः ।	आदमीने	चेष्टाको ।
ब्रह्मचारिणः	दीक्षिताः ।	ब्रह्मचारियोंने	दीक्षाली ।
विद्वान्	प्रथितः ।	विद्वान्	प्रसिद्ध हुआ ।
ग्रामः	प्रसितः ।	गांव	बड़ा ।
राजपुत्रः	एधितः ।	राजपुत्र	बड़ा ।
अहं	व्यथितः ।	मैं	उद्विग्न हुआ ।
लोकाः	घचिताः ।	लोग	इकट्ठे हुये ।
त्वं	खलितः ।	तुम	विचलित हु, ये ।

१ अकर्मक और 'गमन' (जाना) अर्थवाली धातुओंसे भूत (बीता हुआ) कालमें 'त' (क्त) प्रत्यय होता है । और उससे पहिले धातुके अंतमें इ (इट्) लग जाता है जोसे जीव (जीना) धातुसे त (क्त) प्रत्यय क्रियातो जीव् त हुआ अब 'त' से पहिले धातुके अंतमें 'इ' लगातो जीव् + इ + त = जीवित हुआ । क्त प्रत्ययांत शब्द तीनों लिंग होते हैं स्त्रीलिंगमें आकारांत हो जाते हैं ।

के	वलिताः ।	कौन लोग	शूदे ।
जनः	वृडितः ।	आदमी	बूढ़ गया ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

मुदितः, व्यथितौ, वेपिताः, शिञ्जितः, चलिताः, स्थदितः, ईषितौ, अजितौ, नन्दिताः, प्रकाशिताः । स्थदितः, आह्लादितः, अथितौ, लङ्घितः, चंडिताः, कंपितौ, त्रपिताः, जृम्भितौ, घूर्णितः, अभ्यसिताः ।

तृतीय पाठ ।

(१) अनिट्-क्त-प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
बालः	स्मितः ।	लड़का	सुस्काराया ।
रामः राजा	भूतः ।	राम	राजा हुआ ।
सर्पाः	सृताः ।	साँप	सरके ।
भिच्छुकः	मृतः ।	भिखारी	मर गया ।
अहं ग्रामं	(२) गतः ।	मैं	गांवको गया ।
बालकः	पीनः ।	लड़का	बड़ा ।
त्वं प्रतिज्ञां	(३) क्रांतः ।	तुमने	प्रतिज्ञाको उल्लंघन किया ।
वीराः अश्वान्	(४) आरूढाः ।	वीरलोग	घोड़ोंपर चढ़े ।
विवादः	स्फोटः ।	विवाद	बढ़ा ।
भवान् कन्यां	आश्लिष्टः ।	आपन	कन्याका आलिंगन किया ।

१ जिन धातुओंमें 'ल, लौ, ई, और उ' इत् हैं (विशेष लगे हैं) उनसे तथा शीङ् (सोना) को छोड़कर शेष स्वरान्त धातुओंसे क्त (त) प्रत्यय होनेसे इ (इट) नहीं बीचमें आता । २ इनौ, मनौङ्, रमुङ्, यमौ, गम्लु, इन धातुओंके अंतके नकार और मकारका 'क्त' प्रत्यय परेरेइते लोपहो जाता है । ३ नकारान्त और मकारान्त धातुसे क्त प्रत्यय होनेपर नकार और मकारसे पहिले स्वरको दीर्घ होता है जैसे क्रम्—त क्रांत । ४—झिप, प्र—स्खा, पास, बह्ये धातु यद्यपि सकर्मक हैं तथापि क्त प्रत्यय होता है ।

देवदत्तः ग्रामं प्रस्थितः । देवदत्त गांवको गया ।
 शिष्यः गुरुं उपासितः । शिष्यने गुरुको उपासनाको ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूताः, मृतौ, आरुढौ, उपासितः, क्रांतौ, आहिष्टाः, मृतः,
 स्मृतौ, मृताः ।

शुद्ध करो—

वानराः वनं गमिताः । के इमे मरिताः । त्वं गुरुन् क्रमितः ।
 दैवं फलतं । सर्वे कपोताः तत्र प्रस्थिता । सीता प्रतिनिवृत्तिता ।
 कृषीवलो वृत्तं आरोहितः । कुमारः कन्यां आश्लिषितौ । महान्
 जनरवो (कोलाहल) भवितः ।

चतुर्थ पाठ ।

स्त्रीलिंग (१)—कृत प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
बालिका	आगता ।	लड़की	आई ।
सा	भूता ।	वह	उत्पन्न हुई ।
चंद्रिका	प्रकाशिता ।	चांदनी	प्रगट हुई ।
सेना	धावित्ता ।	सेना	भागो ।
निशा	अतीता ।	रात्रि	गई ।
बधूः	शयिता ।	बहू	सो गई ।
अमू वृद्धे	उत्थित ।	वे दो बृद्धाये	उठीं
अहं	चलिता ।	मैं	चल ।

१ कृत प्रत्ययांत शब्द सर्वदा निशेषण होते हैं इसलिये ये तीनों लिंग होते हैं । इनकी स्त्रीलिंग बनानेके लिये 'अ' सके अन्त्य अक्षरको दीर्घ अक्षर कर देना चाहिये

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
मातरः	नंदिताः ।	मातायें	आनंदित हुईं ।
नद्यः	एधिताः ।	नदियां	बढ़ीं ।
बाले	मुदिते ।	दी लडकियां	प्रसन्न हुईं ।
राजधानी	प्रसिता ।	राजधानी	विसृत हुई ।
पंडिता	मृता ।	पंडिता स्त्री	मर गई ।
सा	व्रुडिता ।	वह	डूब गई ।
अमूः नौकां	आरूढाः ।	वे स्त्रियां	नाव पर चढ़ीं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

व्रुडिताः, हसिता, वडिता, ईषिताः, मुदिता, प्रसिता, प्रथिता ।

पंचम पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—क्त प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
फलं	(१) पतितं ।	फल	गिरा ।
शरीरं	कंपितं ।	शरीर	कंपा ।
मनः	व्यथितं ।	मन	दुखा ।
भूषणं	तुटितं ।	गहना	टूट गया ।
अक्षं	(२) पक्तं ।	अन्न	पक गया ।
आयुः	समाप्तं ।	आयु	खतम होगयी ।

१ पतलू (गिरना) धातुमें 'लृ' इत् है इसलिये इ (इट्) बीचमें न आना चाहिये था लेकिन विशेष नियमसे इ (इट्) आता है । २-पव्धातुके बाद क्त प्रत्ययके स्थानमें 'व' और धातुके अक्षरको ककार ही आता है ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
नगरं	शोभितं ।	नगर	शोभायुक्तं दृष्ट्वा ।
जलं	स्यंदितं ।	जल	ब. गया ।
गृहाणि	प्रथितानि ।	घर	प्रसिद्धं दृष्ट्वा ।
सर्वं नवीनं	जातं ।	सब नया	होगया ।

संस्कृत बनायी—

वह प्रसिद्ध हुआ । नदी जल बढ़ा । शरीर कंपगया लेकिन मन चलित नहीं हुआ । शीघ्रगामी नौकर दौड़े । भोजन पकगया लेकिन खानेवाले नहीं आये । वे नदी पर गईं लेकिन थकी नहीं । रस्सी टूट गई लेकिन काम सिद्ध न हुआ । वे आकुलित हुईं । नगर शोभित हुआ लेकिन प्रशंसित न हुआ ।

हिंदी बनायी—

अथ (आज) जिनेन्द्रदर्शनं जातं, चक्षुः सफलोभृतं, हृदयं भक्तिपूर्णं जातं । राजा विरक्तः । संसारस्वरूपं विचित्रं वर्तते । अंजना वनं वनं भ्रांता । सा हनुद्दीपं गता । तत्र पतिवार्तां श्रुत्वा प्रसन्ना जाता । पवनंजयोऽपि व्यथितः । स स्वप्रियामन्वेष्टुं वनं गतः । राजा हनुद्दीपं चलितः । स धर्मं श्रुत्वा हृष्टः । स्वराजधानीं इति आगतः ।

शुद्ध करो—

अयं मृतं । सिंहाः गर्जिते । पत्रं लिखितः । मित्रः मिलितं । लोकपालनामा कश्चित् विरक्तः । चिरमभ्यस्तो मति गुणान् दोषः च श्रयति । मेघा वृष्टा । दूयं ज्ञानध्यानतपोरक्तः प्रथिता । मुनयः वनं उषितः । छात्रा भ्यसितः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋवतु (१) प्रत्यय

पुंलिंग

अहं	पुस्तकं	पठितवान् ।	मैंने	पुस्तक पढ़ी ।
आचार्यः	कथां	कथितवान् ।	आचार्यने	कथा कही ।
भिक्षुकी	भिक्षां	याचितवन्ती ।	दो भिक्षुकीने	[भोख मांगी ।
शिशवः	कथं	क्रन्दितवन्तः ।	लड़के	क्यों रोये ।
गायकाः		गीतवन्तः ।	गायकीने	गाया ।
भ्रमराः	पुष्पाणि	आस्वादितवन्तः ।	भ्रमरीने	फूलोंकीचाखा ।
पुत्रविरहः	तं (२)	तुन्नवान् ।	पुत्रके	विधियोंने उसको पौडा दी ।
मृगाः	पर्वतं	श्रितवन्तः ।	मृगीने	पर्वतका आश्रय लिया ।
तरवः	पुष्पाणि	विकीर्णवन्तः ।	बच्चोंने	फूल बिखरे ।
अहं	जलं	पीतवान् ।	मैंने	पानी पिया ।
सेवकी	स्वामिनं	सेवितवन्ती ।	दो सेवकीने	स्वामिकी सेवाकरी ।
मेघः	क्षेत्राणि	उक्षितवान् ।	मेघने	खेतोंको सीँचा ।

१—संपूर्ण धातुओंसे भूतकाल अर्थमें ऋवतु (तवत्) प्रत्यय होता है । श ष—इट् आदिके नियम ह प्रत्ययकी भांति समझना । २—धातुके अंतके दकार अथवा रकारसे पर ऋ और ऋवतुके तकारकी और धातुके दकारकी नकार आदेश हो जाता है लेकिन रकारकी कुछ नहीं होता । जैसे—तुदौञ् (पौडा देना) से ऋ अथवा ऋवतु प्रत्यय किया औरकार इत् होनेसे मध्यमें इट् नहीं आता । इसलिये तुद+त अथवा तुद+तवत् हुआ अब 'त' के स्थानमें और धातुके 'द' के स्थानमें 'न' होनेसे तुन्न, तुन्नवत् हुआ । इसी तरह (कृ+बिखेरना) से ऋ अथवा ऋवतु किया खरांत होनेसे मध्यमें इट् नहीं हुआ (दीर्घ सकारांत धातुके ऋकारकी कतथा ऋवत् पर होनेसे (ईर्) हो जाता है) तो कौर+त हुआ अब तके स्थानमें न हुआ तो कौर्ण, कौर्णवत् । नकारकी एकार करने लिये इट् पृष्ठकी टिपपणी देखी ।

अग्निः	इंधनं	दग्धवान् ।	अग्निने	इंधनको जलाया ।
गोपः	धेनुं	मुक्तवान् ।	ग्वालिने	गायको छोड़ा ।
कारारक्षकः	चौरं	त्यक्तवान् ।	कैदखानेके	रक्षकने चोरको छोड़ा ।
मेघाः	पर्वतं	कुं वितवन्तः ।	मेघोंने	पहाड़को टांक दिया ।

नीचें लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

प्राणवान्, जितवंतौ, तर्जितवन्तौ, अर्दितवान्, दष्टवान्, दृष्टवन्तः,
भूषितवान्, महितवान्, गदितवान्, भक्षितवन्तः, अर्चितवन्तौ अर्जित-
वन्तौ, श्रुतवान्, आलोचितवन्तः, स्पृष्टवान्, कांचितवान्, ईक्षितवान्,
गतवान्, पठितवान्, विचारितवान्, दग्धवान्, मुदितवान्, छिन्नवान्
त्यक्तवान् ।

सप्तम पाठ ।

तवत् (तवतु) स्त्री लिंग (१)

भिच्छुको		मृतवती ।	भिच्छुकी		म्रियते स्म ।
नारी	ग्रामं	गतवती ।	नारी	ग्रामं	गच्छति स्म ।
बालिका		एधितवती ।	बालिका		एधते स्म ।
सा	प्रतिज्ञां	क्रांतवती ।	सा	प्रतिज्ञां	क्रामति स्म ।
देवदत्ता	ग्रामं	प्रस्थितवती ।	देवदत्ता	ग्रामं	प्रतिष्ठते स्म ।
शिष्या	काष्ठं	हृतवती ।	शिष्या	काष्ठं	हरति स्म ।
सेविका	भारं	ऊढवती ।	सेविका	भारं	वहति (ते) स्म ।
सिंघः		गर्जितवत्यः ।	सिंघः		गर्जति ।
दीने	धनाढ्यं	श्रितवत्यी ।	दीने	धनाढ्यं	श्रयतः स्म ।
इयं	मेघमाला	क्षीणवती ।	इयं	मेघमाला	क्षयति स्म ।

पुष्पमाला	स्नानवती ।	पुष्पमाला	स्नायति स्म ।
नारी	नदीं तोरणवती ।	नारी	नदीं तरति स्म ।
सीता	पुष्पं घ्रातवती ।	सीता	पुष्पं जिघ्रति स्म ।
सेना	शत्रुं जितवती ।	सेना	शत्रुं जयति स्म ।
ननांदरी	बधूँ तर्जितवत्यौ ।	ननांदरी	बधूँ तर्जतः स्म ।
बध्वः	ईहितवत्यः ।	बध्वः	ईहन्ते स्म ।
मातरः	दुहितुः गदितवत्यः ।	मातरः	दुहितुः गदन्ति स्म ।
कन्या	पतिं श्रितवती ।	कन्या	पतिं श्रयते स्म ।
शिष्या	उषितवती ।	शिष्या	वसति स्म ।
वत्सा	गून्वती ।	वत्सा	गुवति स्म ।
राज्ञी	भृत्यं तिक्तवती ।	राज्ञी	भृत्यं तिजते स्म ।
विद्या	पीनवती ।	विद्या	प्यायते स्म ।
सभा	वर्द्धितवती ।	सभा	वर्द्धते स्म ।
बाला	आत्मानं शंकितवती ।	बाला	आत्मानं शंकते स्म ।
का	कां न (वि) शब्धवती ।	का	कां न (वि) श्रंभते स्म ।

नीचे लिखे शब्दोंमें वाक्य बनाओ—

दृष्टवती, आलोकितवती, दग्धवती, ईक्षितवती, ईहितवती, कांचितवती, गतवती, पठितवती, सेवितवत्यः, हर्षितवती, तर्जितवत्यौ, हसितवत्यः, मिषितवत्यः, कथितवत्यः नयतिस्म, पिबतिस्म, पोतवती, तिष्ठति स्म, स्नावते स्म, लिखितवती, ईक्षते स्म, शंकितवती, त्यक्तवती, मुंचति स्म, तुन्नवती, अर्दति स्म, भजन्ते स्म, कांचन्ते स्म, सेवते स्म ।

नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—गुरुं पृष्टवती । बाला—गतवती । पत्नी पतिं—माता—शिक्षितवती । कन्या—पठितवती ।—क्षणं स्थितवती ।

—पुत्रं काञ्चितवतो । पुत्राकाञ्चा—व्यथितवती । अञ्जना—
सूतवती । बाला—पीतवती ।—नदीं तीर्णवती ।

(१) नीचे लिखी धातुओंका तवत् (तवतु) प्रत्यय लगाकर स्त्रीलिंग शब्दोंके साथमें प्रयोग करो—

कनी, कर्क, क्रसु, चर, चुबि, (२) तृ, ईहै, प्रथेष्, माने, शकिङ्,
टङ्, भजौञ्, भृ, टुयाच्ञ्, लिपौञ्, लुप्ल्ळञ् ।

अष्टम पाठ ।

नप्, सक लिंग—तवत्

भस्म अग्निं गृह्णवत् । भस्म अग्निं गूहति (ति) स्म ।
इदं रक्तवत् । इदं रजते (ति) स्म ।
मित्रं वीजं उप्तवत् । मित्रं वीजं वपते (ति) स्म ।
पुष्पाणि जनान् लुब्धवन्ति । पुष्पाणि जनान् लुभन्ति स्म ।
मित्रे पुष्पं व्रात (ण) वती । मित्रे पुष्पं जिघ्रतः स्म ।
चर्म भटं व्रात (ण) वत् । चर्म भटं व्रायते स्म ।
मनः लग्नवत् । मनः लगति स्म ।
चक्षुषी आनन्दं लब्धवती । चक्षुषी आनन्दं लभेते स्म ।
कटुवचांसि हृदयं तुल्यवन्ति । कटुवचांसि हृदयं तुदन्ति स्म ।
कुसुमानि मधु वितोर्णवन्ति । कुसुमानि मधु वितरन्ति स्म ।
अशुरुणी फलानि विकीर्णवती । अशुरुणी फलानि विकिरतः स्म ।
चर्माणि शरीराणि कुर्वितवन्ति । चर्माणि शरीराणि कुर्वन्ति स्म ।
गृहं चंद्रिकां संहृतवत् । गृहं चंद्रिकां संहरते स्म ।
तपः मुनिं भूषितवत् । तपः मुनिं भूषति स्म ।

१ धातुओंसे तवत्प्रत्यय करते समय 'त' प्रत्ययकी टिप्पणीकी बातोंका खूब ध्यान रहना चाहिये । २-जिसधातुका क्रस 'इ' इत् है उसमें अंत अक्षरसे पहिले अनुस्वार या वर्गका पांचवां अक्षर आजाता है । चुबि! चुव् । शकिङ्-शंक आदि ।

नवम पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुवाद करी—

जीवंधरः समित्रो नदीं गतवान् । तत्र द्विजा एकं कुक्कुरं रिषन्ति स्म । तं कुमारस्त्रातुं (बचानेके लिये) प्रयतते स्म परं न समर्थो जातः । अतो धर्मं उपदिष्टवान् । ततः श्वा यज्ञेन्द्रो जातः । पूर्व-भवं स्मृत्वा स जीवंधरसमीपमागच्छति स्म तथा कुमारं हृष्टः सन् अर्चितवान् पुनः स्वर्गं गच्छति स्म । अथ तत्र गुणमालासुरमंजरी-नाम्न्यौ द्वे कन्ये परस्परं चूर्णार्थं विवदेते स्म एवं या पराजिता सा स्नाता न स्यात् (हो) इति संविदौ च चरतः स्म इति चूर्ण-परीक्षार्थं स्वे चेद्यौ सज्जनसमीपं प्रेषितवत्यौ । ते च जीवंधर-समीपं आगच्छतः स्म । जीवंधरो गुणमालाचूर्णं गुणवत् इति कथ्यते स्म (कथितवान्) सुरमंजरीचेटी तु तत् श्रुत्वा “अन्यो-क्तमेव भवान् अपि उक्तवान् किं दूयं सर्वं सहपाठं (एकसाथ) पठित-वतः” इति क्रुद्धा सतो गदितवतो । स्वामी जीवंधरस्तु चूर्णगुण-दोषं स्पष्टं साधितवान् । ततस्ते चेद्यौ कुमारं नत्वा स्तुत्वा च प्रत्यावर्तते स्म ।

संस्कृतमें अनुवाद करी—

काष्ठांगार मरगया । जीवंधर परंपरागत राजसिंहासन पर विराजे । सम्पूर्ण प्रजा प्रसन्न हुई । चारो तरफसे सामंत लोगोंने आकर सहारा लिया । मझाप्रतापी जीवंधरने शत्रु काष्ठांगारके कुट-म्बको भी संमानित किया । नंदाख्य नामक छोटे भाईको युवराजपद दिया । पृथिवीको बारह वर्ष तक कररहित बनाया । अपनी सम्पूर्ण स्त्रियोंको अपने पास ले आये । इस तरह यह राजा सब गुणसहित शोभित होने लगा उस समय जीवंधर महाराजने अपने सुख दुखको प्रजाधीन समझा । राति दिन समय-विभाग द्वारा राज-

कार्योकीकिया । महाराजने खूब धन बांटा । कैदियोंको थोड़े दिन बांधकर (वध्वा) छोड़ दिया । इसलिये सब लोगोंने उसकी प्रशंसाकी । वादको विजया विरक्त हुई और “पापपुण्यका फल मैंने देख लिया” यह बात पुत्रको कहकरवनको चली गई । सुनंदा नामक दूसरी माताने भी उसका अनुगमनकिया । दोनों एक साथ दीक्षित हुई ।

नीचे लिखे प्रश्नोंका उत्तर लिखो ।

को मृतः । जीवधरः । कं भूषति स्म । के तं आययन्ति स्म । कः कं संमानितवान् । कां कररहितां कृतवान् । काः स्वसमीपमानयति स्म । कः कथं राजते स्म । कः स्वदुःसुखे प्रजाधीनि विचारितवान् । कथं राज्यकार्यं वहति स्म । महाराजः किं वितीर्णवान् । कान् अल्पसमयानंतरं मांचितवान् । किमर्थं सर्वे तं कथितवन्तः । का विरक्ता जाता । का कामनुगता ।

प्रश्नोत्तर बनाकर संस्कृतमें लिखो—

कश्चिद् वृका (भेडिया) मेष (भेंटा) मेकं खादितवान् । तदोद-
मेकमास्थ गले (गलेमें) रुद्धम् । तत आत्तः स उच्चः रटन् इतस्तता
भ्रमति स्म । यं दं सत्वं (प्राणी) दृष्टवान् तं तं प्रति दीनतापूर्वकं
प्रार्थितवान् “महागय । यदि मदायं ! गलगतमिदमस्थि वह्निः
(बाहिर) कारापि (करदा) तर्हि (तो) अहं बहु पारितोषिकं
(इनाम) ददे” । तत एको वक्त्रः पारितोषिकलोभवशीभूतः पुरो
(सामने) गत्वा तदसुखे (उसके सुंहमें) स्वां लम्बां ग्रीवां निधेश्य
(घुसाकर) तदास्थि वह्निः कृतवान् । तता यदा वक्त्रः स्वकीयं
पारितोषिकं याचितवान् तदा वृका लोह्वतवच्चुः सन् वदित स्म “रे !
अहं कुत्रचिदपि त्वत्सदृशं सृष्टं न दृष्टवान् । त्वदाया ग्रीवा मन्मुखे
(मेरे मुंहमें) वर्तते स्म तां न चर्चित्वा त्वं जावन् मुक्तः । एतवता
(इतनेमें) अपि असंतुष्टः पारितोषिकं याचसे”

नीचे लिखे शब्दोंसे वनका वर्णन करो—

तर्कनिवहः (वृत्तीका समूह), मृगराजविदारिताः, सुक्ताफलानि, पतिताः रक्तलोहिताः, शवराः मृगाः, कूजितं, अजमराः, उष्णित-वाताः, वानराः, पर्वताः, पतन्ति, क्रीडन्ति, सूर्यकिरणरहितं, अंधकार-समावृतं, श्यालाः, वृकाः, घूकाः, गुहाः ।

गुह्य करो—

स प्रतिदिनं पुस्तकं पठितः । के अपि गुह्यं राजमंत्रं न ज्ञाते । सूर्यपादा अत्र न पतितं । विरक्ता सा इदं व्रतं अध्यवसितं । शोकपो-डिताः पक्षिणः विलपन्तः जिज्ञासां समारब्धवान् । इतस्ततः अन्वे-षयन्तः पतत्रिणः शावकान् प्राप्तः । जीवधरः नन्दगोपपातितां जल-धारां गृहीतः । स तत् श्रुत्वा घोषणां निवारितः । स्वामी किरातान् जितः । स यथाशक्ति प्रतीकारः कृतः । गुरुं कथमपि वनं गत-वान् । काकः तथाविधं मृगं दृष्टः । पापकर्मा त्वं किं कृतं ।

एक २ शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

परिजनः (नौकर) तं पश्यन्—त्यक्तवान् । अग्रतः रामः—तदनन्तरं —चलिता । तौ—गतौ । जीवधरः काष्ठांगारं— । भिक्षुः अन्नं— । कुमारः—जातः । अहं अद्य—लब्धवान् । दन्ती कञ्चलं (द्रास)— । कीपाग्निः शरीरं— । सेना कुमारगृहं— । स्वामी तदा—गतः । अद्य महानुत्सवो— । मिथ्याभाषिणः न — । यादृग् राजा तादृगी—भवति । प्रयोजनं विना—न प्रवर्तते । परहितकराः—विरक्ताः । —मनुष्यं भक्षितवान् । जीवधरः—गृहीतवान् । आचार्यः—उपदिष्टवान् । पक्षिणः—उड्डीनन्तः । —सेवेते स्म । —विरक्ता । —अनित्यं वर्तते । —संस्कृतं पठित-वान् । —अजगरं दृष्टवत्यः । नारी—लङ्घितवती । वीरः—जितवान् । —पतिताः ।

नवम अध्याय ।

भादि और तुदादिगणीय धातुओंसे लृटलकारका प्रयोग

प्रथम पुरुष परस्मैपदी धातु

प्रथम पाठ ।

१ पुरुषः	(१) गमिष्यति ।	आदमी	जायगा ।
भव्यः	जिनं अचिंष्यति ।	येष्ठआदमी	जिनकी पूजेगा ।
निर्धनः	कठिष्यति ।	गरीब	दुःखसे जीवन बितावेगा ।
सेनानीः	नदीं क्रमिष्यति ।	सेनापति	नदीको लांचेगा ।
२ छात्रौ	पुस्तकानि पठिष्यतः ।	दो विद्यार्थी	पुस्तकें पढ़ेंगे ।
फले	पतिष्यतः ।	दो फल	गिरेंगे ।
तौ	जीविष्यतः ।	बेदोनो	जीवेंगे ।
गुणिनौ	राजानौ भविष्यतः ।	गुणी दो जने	राजा होंगे ।
दंतिनौ	अचिष्यतः ।	दो हाथी	जावेंगे ।
३ पांथाः	चलिष्यन्ति ।	रास्तागीर	चलेंगे ।
अमी	गमिष्यन्ति ।	ये लोग	जावेंगे ।
कर्माणि	फलिष्यन्ति ।	कर्म	फल देंगे ।
पुष्पाणि	स्रुतिष्यन्ति ।	फूल	खिलेंगे ।
सर्वे जीवाः	(२) मरिष्यन्ति ।	सब	जीव मरेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

खादिष्यति, हसिष्यति, गमिष्यतः, अहिंष्यति, अदिष्यति, गदिष्यति, वदिष्यतः, नदिष्यति, मेपिष्यति, विकिरिष्यति, अटिष्यतः ।

१—परस्मैपदी धातुओंसे भविष्यत् (थाने वाला) कालके अर्थमें प्रथमपुरुषके एक वचनमें स्यति, द्विवचनमें स्यतः, और बहुवचनमें स्यन्ति प्रत्यय लगते हैं और उसके तथा धातुके बीचमें इ (इट्) आजाता है । जैसे गम्लृ (लृ—इत् है) से स्यति किया तो गम् + स्यति हुआ बीचमें 'इ' आया तो गम् + इ + स्यति = गमिष्यति हुआ षकारके लिये ७५ पृष्ठकी टिप्पणी देखो २—धातुओंके अंतके 'क' का अर् हो जाता है स्यति आदि प्रत्यय पर होनेसे ।

संस्कृत बनाओ—

एक मन्त्र हाथी आवेगा । जीवंधर मीन जायेंगे । वह संस्कृत पढ़ेगा । मंत्री एक पत्र लिखेगा । पापी दुख पावेगा । घंटा बजेगा । वह तुम्हें निगल जावेगा । क्या वह मुझे याद करेगा । नहीं वह तुम्हें कभी भी (कदापि) नहीं भूलैगा (विस्मृ) । लड़का यदि इसी तरह खेलेगा तो कुछ नहीं पढ़ेगा । जो चोरी करेगा उसको राजा दंड देगा । लड़कियां माला गंधेगीं ।

द्वितीय पाठ ।

१ शिशुः	दुग्धं (१)	पास्यति ।	बच्चा	दूध पीवेगा ।
शरीरं		स्नास्यति ।	शरीर	नष्ट होगा ।
स पुरुषः		स्नास्यति ।	वह पुरुष	स्नान करेगा ।
राजाः	पुष्पाणि	घ्रास्यति ।	राजा	फूल सूंघेगा ।
२ राजानौ	(२)	जिष्यतः ।	दो राजा	जीते'गे ।
तौ		क्षिप्यतः ।	वे दो जने	नष्ट होंगे ।
क्षपकौ	भूमिं (३)	कच्येतः ।	दो किसान	भूमिको जीते'गे ।
अहौ		सर्पस्यतः ।	दो साँप	रे'गे ।
पितरौ	पुत्रान्	स्पर्शयतः ।	माता पिता	पुत्रोंका स्पर्श करे'गे ।
३ योषितः	राजानं	द्रक्ष्यन्ति ।	स्त्रियां	राजाओंको देखेंगी ।
दुष्कर्माणि	पुण्यानि	धक्ष्यन्ति ।	दुष्कर्म	पुण्यकर्मोंको जलावे'गे ।

१—जिन धातुओंके अंतमें (दीर्घ) ऊकार ऋस्व तथा दीर्घ ऋकार और श्रि की छोड़कर) कोई स्वर है तथा जिनका 'लृ' कार (पल्लको छोड़कर) और औकार इत् है उनसे भविष्यत् कालके अर्थमें, स्यति आदि प्रत्यय लगानेसे बीचमें इ (इट्) नहीं आता । २-स्यति आदि प्रत्यय लगनेपर धातुके अंतके ईकार, ईकारके स्थानमें एकार, उकारके स्थानमें औकार, ए, ऐ, ओ, औ, के स्थानमें आ-कार हो जाता है । जैसे—जि × स्यति—जिष्यति (टिप्पणी ७५ पृ० देखो) नी (नीज्) + स्यति + नेष्यति, स्तु × स्यति स्तोष्यति, वे (वेज्) + स्यति वास्यति, स्नै + स्यति स्नास्यति, दो (टुकड़े करना) × स्यति दास्यति । ३—स्यति आदि प्रत्यय

सर्पाः अपराधिनं दंक्ष्यन्ति ।	सांप	अपराधीको काटे'गे
शिशवः हस्तौ मर्क्ष्यन्ति ।	लडके	दो हाथोंको कूवेगे ।
अध्यापकाः छात्रान् प्रक्ष्यन्ति ।	अध्यापक लोग	विद्यार्थियोंको पूंक्षेगे ।
ताः गृहं (४) प्रवेक्ष्यन्ति ।	वे स्त्रियां	घरमें प्रवेश करे'गी ।
कुलालाः घटान् स्रक्ष्यन्ति ।	कुम्हार लोग	घड़ोंको बनाविंगे ।
राजानः रक्षाभारं वक्ष्यन्ति ।	राजा लोग	रक्षाके भारको धारण करे'गे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्क्ष्यन्ति, पास्यन्ति, घ्रास्यतः, ग्लास्यति, जेष्यतः, क्षेप्यन्ति, सम्प्र-
ति, वक्ष्यतः, दंक्ष्यतः, स्रक्ष्यतः, कर्क्ष्यन्ति, पक्ष्यति, द्रक्ष्यतः, धक्ष्यति,
प्रक्ष्यति, ग्लास्यन्ति, प्रवेक्ष्यतः, मक्ष्यन्ति, स्रक्ष्यन्ति ।

शुद्ध करो—

शिशुः दुग्धं पिबिष्यति । दंतिनः मृत्तिकां जिघ्रिष्यन्ति । अन्नं-
विना शरीरं नूनं (निश्चयसे) ग्लास्यिष्यति । कर्माणि किं न फलिष्यति,
कानिपतिष्यतः । राजा शत्रुं नूनं जयिष्यति । केन क्षयिष्यन्ति ।
कृषीवलः क्षेत्रं कर्षिष्यति, घर्माताः सर्पाः सर्पिष्यन्ति । कौ त्वां स्पृशि-
ष्यतः । ता राजानं दशिष्यन्ति । मृत्युः कथं चरणे मर्शिष्यतः । गुरुः प्रश्नं
प्रक्षिष्यति, सीता अग्निं प्रवेशिष्यति । कुम्भकारः कथं घटान् सृजिष्यति ।
कः इमां पृथ्वीं वह्निष्यति । सर्पः शिशुं दंशिष्यति । ते मंजिष्यति ।

संस्कृत बनाओ—

लड़का इसकी इच्छा करेगा । आग गाँवको जला देगी ।

होनेपर धातुके अंतके ष, श, ह, च, क, ज और स्यति आदि प्रत्ययके स्य दोनों मिलकर च्य हो
जाते हैं यदि वीचमें इट् न हो । जैसे—कृप् + स्यति कर्च्यति, (इसी पृष्ठकी ४ नंबरकी
टिप्पणी देखो) स्पृश् + स्यति स्पृक्ष्यति, वह् + स्यति वक्ष्यति, प्रच्छ् + स्यति प्रक्ष्यति सृज् +
स्यति = स्रक्ष्यति । जिन धातुओंके अंतके अक्षरसे पहिले क्स्व—इ, उ, अथवा क्त्, हैं तो
उनके स्थानमें क्रमसे ए, ओ, अर्, आदेश हो जायेगे स्यति आदि प्रत्यय पर होनेमें । जैसे-
विश् + स्यति = वैक्ष्यति, सृज् + स्यति स्रोक्ष्यति, सृश् + स्यति मर्क्ष्यति ।

भिक्षुक अभक्ष्यको भी खालेगा । मालिक नौकरको पूछेगा । मुनि लोग धर्मका उपदेश देंगे । हिरण्यगर्भ नामक मूसा स्नायुबंधनको काटेगा । वह जिन भगवान् पापोंको हरेगा । जयवर्मा शत्रु-ओंको दंड देगा । चातकको मेघ ही संतुष्ट करेगा । वे लोग प्रदर्शिनी (नुमाइस) देखेंगे । कुम्हार घड़ोंको बनावेंगे । लड़की एक बढिया (सुन्दर) गीत गावेगी । वीतरागी वीतरागका ध्यान करेगा । चाडाल क्या ब्राह्मणको कवेगा ? शत्रु भी इसको प्रणाम करेगा । क्रोधी मुनि इस विचारीको शाप देगा । कौन बम्बईसे (मोहमयीतः) पुस्तक लावेगा । जो ऊंचा (उच्चैः) चढेगा वह अवश्य ही (अवश्यमेव) गिरेगा । दुर्जन कबतक (कदापर्यंत) उच्च रहेगा । यह नाव इस नदीको पार कर जायगी । सैनिक घोड़ोपर चढेंगे ।

तृतीय पाठ ।

आत्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जनः	(१) ईद्दिष्यते ।	ननुष्य			चेष्टा करेगा ।
कथं स मां	ईजिष्यते ।	कैसे वह			मेरी निंदा करेगा ।
नारी नदीं	ईक्षिष्यते ।	स्त्री	नदीको		देखेगी ।
२ क्वात्रौ	यतिष्यते ।	दो विद्यार्थी			यत्र करेंगे ।
मुनी शास्त्रं	गाहिष्यते ।	दो मुनि	शास्त्रका	अवगाहन	करेंगे ।
इमौ	दीक्षिष्यते ।	ये दोनों			दीक्षित होंगे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे भविष्यत्काल अर्थके लटलकारमें स्यते, स्येते, स्यंते प्रत्यय लगते हैं । शेष कार्य वीचमें इट् आना आदि परस्मैपदी धातुओंके समान होते हैं ।

३ एते जनाः	प्रथिष्यन्ते ।	ये आदमी	प्रसिद्ध हो जायेंगे ।
सुराज्यानि	प्रसिष्यन्ते ।	अच्छे राज्य	बढ़ेंगे ।
सुताः	पितरं मानिष्यन्ते ।	लडके	पिताकासम्मान करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कल्पिष्यते, एधिष्यते, गर्हिष्यते, गाहिष्यते, भिक्षिष्यते,
मादिष्यते, मयिष्यते, शंकिष्यन्ते, आदरिष्यते, शिष्यन्ते, प्रसिष्यते,
प्रथिष्यते, मानिष्यते, वर्तिष्यन्ते ।

चतुर्थ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ नारी	(१) स्नेष्यते ।	स्त्री	मुस्करायिगी ।		
स	कार्यं	आरम्भ्यते ।	वह काम	प्रारंभ करेगा ।	
२ पितरौ	पुत्रं	स्वङ्क्षेते ।	माता पिता	पुत्रका आलिंगन करेंगे ।	
३ शिशवः	फलानि	लप्स्यन्ते ।	लडके	फल पावेंगे ।	
राजानः	नारीः	उद्वक्ष्यन्ते ।	राजालोग	स्त्रियोंकी विवाह करेंगे ।	

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्नेष्यते, स्वंक्ष्यते, लप्स्यते, उद्वक्ष्यते, रप्स्यते ।

संस्कृत बनाओ—

वह वहां रहेगा । विद्या प्रतिदिन बढ़ेगी । दुर्जनसंयोग
पीडा देगा । तलवारें (असि) दीप्तहोंगी । लडका मुस्करायेगा । यह
मुझे रोकेंगा । भिखारी क्या मांगेगा । जैनलोग जिन भगवानकी
वंदना करेंगे । पुत्रको देखकर (विलोक्य) पिता प्रसन्न होगा ।
शरणागतकी वह रक्षा करेगा ।

पंचम पाठ ।

उभयपदी धातुः । (१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ कृषीवलः	गर्तं	खनिष्यते (ति)	किसान	गडटा खोदेगा ।	
भिक्षुकः	धनिनं	अयिष्यते (ति)	भिखारी	धनी आदमीके पास जायगा ।	
अतिथिः	धनं	याचिष्यति (ते)	अतिथी	धन मांगेगा ।	
२ इमौ	वस्त्राणि	वयिष्ये ते (ष्यतः)	वेदोजने	कपडे बुनेंगे ।	
तौ	समुद्रं	अयिष्ये ते (ष्यतः)	वे दो जने	समुद्रको जायेगे ।	
३ के	दरिद्रान्	भरिष्यन्ति (ति)	कौन	दरिद्रोंको पोषेगा ।	
के	इमां	संहरिष्यन्ति (ते)	कौन	इसका संहार करेगा ।	

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धरिष्यति, याचिष्यतः, अयिष्यन्ति, वयिष्यन्ति, खनिष्यतः ।

षष्ठ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ आषकः	जिनं	यच्चाते (ति)	आषक	जिनको	पूजेगा ।
चंद्रः		त्वेक्ष्यति (ते)	चंद्रमा		देखेगा ।
तस्करः	द्रव्यं	घोच्चाति (ते)	चोर		द्रव्य छिपायेगा ।
स्वामी	सेवकानि	आदेच्चाति (ते)	प्रभु	सेवकोंको हुक्म देगा ।	
२ पाचकौ	आदनान्	भक्ष्यन्तः (क्षेयते)	दो रसोइया	चावलोंको पकावेंगे ।	
रजकौ	वस्त्राणि	रङ्क्ष्यन्तः (क्षेयते)	दो धोबी	कपडा धोवेंगे ।	

३ भृत्याः	गृहतलं	लेप्स्यन्ति (ते)	नौकर	घरको लीपिंगे :
कृषकाः	वृक्षान्	लोप्स्यन्ति (ते)	किसान	पेड़ोंको काटेंगे ।
कृषीवलाः	क्षेत्राणि	वप्स्यन्ति (ते)	किसान लोग	खेत बोवेंगे ।
दुःखानि	हृदयं	तोत्स्यन्ति (ते)	दुःख	हृदयको व्यथित करेंगे ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

क्षुष्यन्ते, धविष्यन्ते, देक्ष्यन्ते, कक्ष्यन्ति, मोक्ष्यन्ति, लेप्स्यन्ते,
अक्ष्यन्ते, लोप्स्यन्ते, घोक्ष्यन्ति ।

सप्तम पाठ ।

उत्तम पुरुष

(१) परस्मैपदो धातु

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	तत्र	अटिष्यामि ।	मैं वहां		घूमूंगा ।
अहं	आदनान्	विकिरिष्यामि ।	मैं चावल		वखेरूंगा ।
अहं	दुष्टान्	अदिष्यामि ।	मैं दुष्टोंको		दंड दूंगा ।
अहं	फलानि	खादिष्यामि ।	मैं फल		खाऊंगा ।
२ आवां		पतिष्यावः ।	हम दो जन		गिरेंगे ।
आवां		कठिष्यावः ।	हम दो जने		टुखसे जोवन बितावेंगे ।
आवां	वृक्षान्	मेषिष्यावः ।	हम दो जने		हर्दोंको सींचेंगे ।
३ वयं	जिनं	अर्चिष्यामः ।	हम लोग		जिनको पूजा करेंगे ।
वयं		हसिष्यामः ।	हम		हसेंगे ।
वयं	जैनग्रंथान्	पठिष्यामः ।	हम		जैनग्रंथोंको पढ़ेंगे ।
वयं	ग्रामं	गमिष्यामः ।	हम		गांवको जावेंगे ।
वयं	कथां	गदिष्यामः ।	हम		कथा कहेंगे ।

१—परस्मैपदो धातुओंके लृट्, लृङ्, लृक्कारमें उत्तम पुरुषसे स्यामि स्यावः, स्यामः, प्रत्यय लगने

हैं । शेष कार्य प्रथम पुरुषके समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अटिष्यावः, अचिष्यामि, पतिष्यावः, अदिष्यामि, क्रमिष्यामि,
खादिष्यामि, एषिष्यावः, विक्रिष्यामि, जीविष्यामः ।

अष्टम पाठ ।

१ अहं	दुग्धं	पास्यामि ।	मैं दूध	पीजंगा ।
अहं	पुष्पं	प्रास्यामि ।	मैं फूल	सूँघूंगा ।
अहं		जेष्यामि ।	मैं	जीतूंगा ।
अहं		क्षेप्यामि ।	मैं	नष्ट हूँ/जंगा ।
२ आवां	त्वां	स्यक्ष्यावः ।	हम दोनों	तुम्हारा स्पर्श करेंगे ।
आवां	चमूं	द्रक्ष्यावः ।	हम दोनों	सेनाको देखेंगे ।
३ वयं		मङ्क्ष्यामः ।	हम	ज्ञान करेंगे ।
वयं	ग्रंथान्	न्नास्यामः ।	हम	ग्रंथोंका अध्ययन करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जेष्यामः, घ्रास्यावः, द्रक्ष्यामि, मंक्ष्यामि, दंक्ष्यामः, क्षष्यामः,
स्यक्ष्यामः, वक्ष्यावः, धक्ष्यावः, धक्ष्यामि, प्रक्ष्यामः, वेक्ष्यामि,
पास्यावः ।

नवम पाठ ।

उत्तम पुरुष

आत्मनेपदी धातु

१ अहं वाराणसीं (१) ईक्षिष्ये ।	मैं	वाराणस देखूंगा ।
अहं दुर्जनं ईक्षिष्ये ।	मैं	दुर्जनको निंदा करूंगा ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे उत्तम पुरुषमें स्त्री, स्थावर्ह, स्वामह प्रत्यय लगते हैं शेषकार्य
मध्यमें इट होना आदि प्रथमपुरुषके समान समझना ।

अहं	ईहिषेय ।	प्रयत्न कइ'गा ।
२ आवां	यतिषयावहे ।	हम दोजने यत्न करे'गे ।
आवां शास्त्रं	गाहिषयावहे ।	हम दोनों शास्त्रका अवगाहन करे'गे ।
आवां	दीक्षिषयावहे ।	हम दो जने दीक्षित होंगे ।
३ वयं गुणिनं	कत्थिषयावहे ।	हम गुणवान्की प्रशंसा करे'गे ।
वयं कुशीलं	गर्हिषयामहे ।	हम सब लोग कुशीलजनकी निंदाकरे'गे ।
वयं	शिक्षिषयामहे ।	हम शिक्षा दे'गे ।
वयं शिशून्	आदरिषयामहे ।	हम बच्चोंका आदर करे'गे ।
वयं	शंकिषयामहे ।	हम शंका करे'गे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भिच्छिषयामहे, गर्हिषेय, मंथिषयावहे, शंकिषयामहे, मानिषेय,
गाहिषयावहे, मोदिषयामहे, गाहिषयामहे, शिक्षिषेय, ईहिषयामहे,

दशम पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	(१)स्मेषेय ।	मैं			सुस्कराऊ'गा ।
अहं त्वां	खड्चये ।	मैं			तुम्हारा आनिंगम कइ'गा ।
२ आवां	उद्वक्ष्यावहे ।	हम दोनों			विवाह करे'गे ।
आवां धनं	लप्स्यावहे ।	हम दोजने			धन पावेंगे ।
३ वयं कार्यं	आरप्स्यामहे ।	हम			कार्य आरंभ करे'गे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्मेषयावहे, उद्वक्ष्यामहे, लप्स्यामहे, रप्स्यावहे, खड्च्या-
महे ।

एकादश पाठ ।

उभयपदी धातु (१)

- १ अहं जिनं अयिष्यामि (षे) मैं जिन भगवानकी सेवा करूंगा ।
 अहं महावीरं यत्स्यामि (क्षे) मैं महावीर स्वामीकी पूजा करूंगा ।
 अहं कूपं खनिष्यामि (षे) मैं कुंआ खोदूंगा ।
 अहं वरान् याचिष्यामि (षे) मैं वर मागूंगा ।
 अहं गुणिनं अयिष्यामि (षे) मैं गुणीका आशय लूंगा ।
- २ आवां दरिद्रान् भरिष्यावः (वहे) हम दोनों दरिद्रोंकी पालेंगे ।
 आवां साधून् अयिष्यावः (वहे) हम दोनों साधुओंकी सेवेंगे ।
- ३ वयं कूपं खनिष्यामहे (ष्यामः) हम कुंआ खोदेंगे ।
 वयं धनं घोक्ष्यामः (महे) हम धन बिपावेंगे ।
 वयं न त्वेक्ष्यामः (महे) हम दीप्तन होंवेंगे ।
 वयं त्वां आदेक्ष्यामः (महे) हम तुमकी आज्ञा देंगे ।
 वयं वस्त्राणि रंक्ष्यामः (महे) हम कपड़े रंगेंगे ।
 वयं भूमिं कक्ष्यामः (महे) हम भूमि जोतेेंगे ।
 वयं गृहं लेप्स्यामः (महे) हम घरकी लीपेंगे ।
 वयं वृक्षान् लोप्स्यामः (महे) हम पेड़ काटेंगे ।
 वयं ताम् तोत्स्यामः (महे) हम उसस्त्रीको व्यथित करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ

घोक्षे, त्वेक्ष्यावः, आदेक्ष्यावः, रंक्ष्यामि, कक्ष्यावहे, लेप्स्यामि, लोप्स्ये, भरिष्यामः, वक्ष्ये, मोक्ष्यामहे, मंक्ष्यावहे, भ्रक्ष्ये वप्स्यामि, यक्ष्यामहे, अयिष्यावहे, देक्ष्ये ।

१—परस्मैपदमें जब रूप चलाने हों तब परस्मैपदी धातुओंके प्रत्यय आदि लगाना ।
 और जब आत्मनेपदमें चलाने हों तब आत्मनेपदी धातुओंके समान प्रत्यय आदि जानना ।

द्वादश पाठ ।

(१)—मध्यम पुरुष

परस्मैपदो धातु

१ त्वं	ग्रामं	अचिष्यसि ।	तुम	गांवकी जावोगे ।
त्वं	तदा	पठिष्यसि ।	तुम	तब पढोगे ।
त्वं	किं	गदिष्यसि ।	तुम	क्या कहोगे ।
त्वं	जिनं	अचिष्यसि ।	तुम	जिनकी पूजा करोगे ।
त्वं	ओदनं	खादिष्यसि ।	तुम	चावल खावोगे ।
त्वं	मुनिं	पूजिष्यसि ।	तुम	मुनिकी पूजोगे ।
२ युवां	ग्रंथान्	पठिष्यथः ।	तुम दो जने	ग्रंथोंकी पढोगे ।
युवां		कठिष्यथः ।	तुम	दुख पावोगे ।
युवां	वृक्षान्	मेषिष्यथः ।	तुम दोनों	वृक्षोंकी सींचोगे ।
युवां	किं	एषिष्यथः ।	तुम दोनों	क्या चाहोगे ।
३ यूयं		कठिष्यथ ।	तुम सब	दुख पावोगे ।
ययं	ग्रामं	क्रमिष्यथ ।	तुम सब	नगरकी जावोगे ।
यूयं सर्वे		मरिष्यथ ।	तुम सब	मरोगे ।
यूयं		जीविष्यथ ।	तुम	सब जीवोगे ।
यूयं		पतिष्यथ ।	तुम सब	गिरोगे ।
यूयं	जिनान्	अचिष्यथ ।	तुम लोग	जिनकी पूजोगे ।
यूयं	कथां	वदिष्यथ ।	तुम लोग	कथा कहोगे ।
यूयं		आनंदिष्यथ ।	तुम	आनंद पावोगे ।
यूयं	पापानि	संहरिष्यथ ।	तुम लोग	पापोंका नाश करोगे ।
यूयं		क्रीडिष्यथ ।	तुम लोग	खे लोगे ।
यूयं	पठं	लिखिष्यथ ।	तुम	चिट्ठी लिखोगे ।

१—मध्यम पुरुषमें परस्मैपदो धातुओंसे—स्यसि, स्यथः, स्यथ प्रत्यय लगते हैं शेष मध्यमें 'इट्' आना आदि प्रथम पुरुषके समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पठिष्यथः, एषिष्यसि, अचिष्यथः, कठिष्यथ, चरिष्यसि, अर्चिष्यथः
गमिष्यसि, गदिष्यथः, नदिष्यसि, व्रजिष्यथः, अर्चिष्यसि, भवि-
ष्यसि ।

त्रयोदश पाठ ।

१ त्वं	कुत्र	स्थास्यसि ।	तुम	कहाँ ठहरोगे ।
त्वं	पुष्पं	घ्रास्यसि ।	तुम	फूल सूँघोगे ।
त्वं	किं शास्त्रं	न्नास्यसि ।	तुम	किस शास्त्रकी पढ़ोगे ।
२ युवां		जिष्यथः ।	तुम	दोनों जीतोगे ।
युवां		क्षेप्यथः ।	तुम	दोनों नष्ट होओगे ।
३ ययं	शिशुं	स्पृक्ष्यथ ।	तुम लोग	लड़कोंकी छूओगे ।
यूयं	मां	द्रक्ष्यथ ।	तुम लोग	सुम्ने देखोगे ।
यूयं		मंड्यथ ।	तुम लोग	डूब जाओगे ।
यूयं	कुत्र	वत्स्यथ ।	तुम लोग	कहाँ बसोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्पृक्ष्यसि, क्षेप्यसि, मंक्ष्यसि, पास्यथ, घ्रास्यथः, स्थास्यथ,
द्रक्ष्यसि, धक्ष्यसि, प्रक्ष्यथ, वेक्ष्यसि, स्तक्ष्यथः, दंक्ष्यसि, मर्क्ष्यसि,
वत्स्यसि, न्नास्यथः ।

चतुर्दश पाठ ।

(१)—आत्मनेपदी धातु ।

१ त्वं	किं	शंकिष्यसे ।	तुम का	शंका करोगे ।
त्वं	तत्र	उपवनं ईक्षिष्यसे ।	तुम	वहाँ वगीचा देखोगे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे मध्यमपुरुषमें स्वसे, स्वये, स्वर्णे प्रत्यय लगते हैं शेष प्रथम-
पुरुषके समान समझना ।

त्वं तत्र	मोदिष्यसे ।	तुम	वहाँ इर्ष्य को प्राप्त करोगे ।
त्वं तम्	आदरिष्यसे ।	तुम	उसका आदर करोगे ।
२ युवां तान्	ईजिष्येथे ।	तुम	दोनों उनको निंदा करोगे ।
युवां	ईहिष्येथे ।	म	दोनों यत्र करोगे ।
युवां	चेष्टिष्येथे ।	तुम	दोनों चेष्टा करोगे ।
३ यूयं शास्त्राणि	गाहिष्यध्वे ।	तुम लोग	शास्त्रोक्तों की आलोचना करोगे ।
यूयं वस्त्राणि(विनि)	मयिष्यध्वे ।	तुम लोग	कपड़ों का विक्रय करोगे ।
यूयं पंडितान्	श्लाघिष्यध्वे ।	तुम लोग	पांडितों की प्रशंसा करोगे ।
नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

भिक्षिष्यसे, याचिष्यध्वे, ईहिष्यध्वे, कत्थिष्येथे, आदरिष्यध्वे, प्रथिष्यसे, मानिष्येथे, गाहिष्यध्वे, चेष्टिष्यध्वे, शंकिष्यध्वे ।

पंचदश पाठ ।

१ त्वं	स्नेष्यसे ।	तुम	सुस्काराओगे ।
त्वं तां	स्वंच्रयसे ।	तुम	उसका आलिंगन करोगे ।
२ युवां के	उद्वक्ष्येथे ।	तुम दोनों	किनसे विवाह करोगे ।
युवां यशः	लप्स्येथे ।	तुम दोनों	यश प्राप्त करोगे ।
३ यूयं कार्याणि	आरप्स्यध्वे ।	तुम लोग	कार्यों को प्रारंभ करोगे ।
१—नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

स्नेष्येथे, उद्वक्ष्यध्वे, स्वंच्रयसे, लप्स्यध्वे, रप्स्यध्वे,

षोडश पाठ ।

उभयपदो धातु (१)

१ त्वं जिनं	अयिष्यमि (से)	तुम जिनकी सेवा करोगे ।
त्वं महावीरं	यक्ष्यमि (से)	तुम महावीर की पूजा करोगे ।

त्वं कूपं खनिष्यसि (से) तुम कुआ खादोगे ।

त्वं वरान् याचिष्यसि (से) तुम वर मांगोगे ।

त्वं गुणिनं अयिष्यसि (से) तुम गुणीका सङ्ग्राह लोगे ।

२ युवां दरिद्रान् भरिष्यथः (ष्येथे) तुम दोनों गरीबोंका पालन करोगे ।

युवां साधून् अयिष्यथः (ष्येथे) तुम दोनों साधुओंकी सेवा करोगे ।

युवां धनं धोक्ष्यथः (क्ष्येथे) तुम दोनों धन क्षिपावोगे ।

युवां सेवकं देक्ष्यथः (क्ष्येथे) तुम दोनों सेवकको आज्ञा दोगे ।

३ यूयं वस्त्राणि रक्ष्यथ (ष्ये) तुम लोग कपड़ा रंगोगे ।

यूयं भूमिं कक्ष्यथ (ष्ये) तुम लोग भूमिकी जोतोगे ।

यूयं शिशून् आदरिष्यथ (ष्ये) तुम लोग लड़कोंका आदर करोगे ।

यूयं गृहं लेप्स्यथ (ष्ये) तुम लोग घर लीपोगे ।

यूयं वृक्षान् लोप्स्यथ (ष्ये) तुम लोग पेड़ काटोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

घोक्ष्यध्वे, त्वेक्ष्यसे, अदेक्ष्यध्वे रक्ष्यसे, कक्ष्यसि, लेप्स्यसि, लोप्स्यसे, भरिष्यसि, वक्ष्यध्वे मोक्ष्यध्वे सक्ष्यसि, भक्ष्यध्वे, वप्स्यथ, तोत्स्यसि, यक्ष्यथ, अयिष्यध्वे, धविष्यसि, देक्ष्यसि ।

सप्तदश पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुवाद करो ।

अथ नयभूषणो विक्रमवान् प्रभुः पद्मनाभः शत्रून् जेतुं निर्गमिष्यति । स मार्गं गच्छन् सर्वसेनासहितस्तारामंडलपरिहृतश्चंद्रवत् त्वेक्ष्यते । सोऽद्वितीयां विभूषां (शोभा) वहंतं मणिकूटं नाम पर्वतं द्रक्ष्यति । तं दृष्ट्वा सेनापतिः “अत्र गतः कोऽपि जनः पौडां न अनुभवति” इति गदिष्यति । इदं श्रुत्वा नृपस्तम् आश्रयिष्यति । पुनः

कतिचिद् (कुछ) दिवसानंतरं जयार्थं प्रस्थास्यति । समीपं आगच्छंतं पद्मनाभं आकर्ण्य केचित् (कोई) शत्रव इतस्ततो दिशोऽचिष्यति, केचित् पर्वतगह्वराणि सेविष्यंते केचित् पद्मनाभचरणमाश्रयिष्यंति, केचित् युद्ध्वा (लड़कर) क्षेप्यंति, केचित् स्वसुतदारान् घोक्ष्यंति । सोऽपि नृपः पद्मनाभ उद्धतान् स्वविरोधिनो विहाय कान् चिद् अपि न तोत्स्यति, तान् हितवचांसि एव उपदेक्ष्यति, अतः शत्रुमनांसि अपि अनुरक्ष्यति । स मत्तान् आक्षोब्धनतत्परान् एव छषिष्यति, दरिद्रान् भरिष्यति, दानादिकधर्मकार्यं आचरिष्यति । अनंतरं सर्वाः प्रजाः मोदिष्यंते, तथा हृष्टाः सत्यस्तं गुरुमिव ईक्षिष्यंते, पितरमिव आदरिष्यंते देवमिव अर्चिष्यंति । इत्थं (इस प्रकार) स राज्यं कृत्वा दीक्षिष्यते मोक्षं च लप्स्यते ।

हिंदो बनावो—

मैं कहों (कुत्रापि) नहीं जाऊंगा । तुम क्या पढोगे । नौकर तुम्हारा सेवा करेगा । विद्यार्थी गुरुका सहारा लेंगे । मैं जैनेंद्र व्याकरण पढूंगा । लड़के उसका सम्मान करेंगे । आग हाथको जला देगी । मुनिराज आवकोंको उपदेश देंगे । कुम्हार घड़े बनावेगा । वह चूण खावेगा । तुम दोनों किस वस्तुका विनिमय करोगे । अतिथि धन मांगेगा । हम ईश्वरको पूजेंगे और गुरुको नमस्कार करेंगे । पिपासाकुल पशु पानी पोंवेंगे । वे यहां नहीं रहेंगे । राजा कुछ दिन बाद प्रस्थान करेगा । हम दोनों इसको नहीं चाहेंगे । मैं गुरुसे पूछूंगा । वह नदीको तर जायगी । मच्छर मुझको काटेगा । पद्मनाभ अवश्य जीतेगा । किसान खेत जीतेंगे और बीज बोवेंगे । उनको कौन छूवेगा ? लोग इसको प्रशंसा करेंगे । यह बात प्रसिद्ध हो जायगी । यदि तुम यत्न करोगे तो विद्वान् होजावोगे । हम पढना शुरू करेंगे । दासी घर लावेंगी । रसीइया चावल पकावेगा । सूर्य चमकेगा ।

ग्रह करो—

नदी एधिष्यति । नौका मञ्चते । अहं राजानं ईक्षिष्यामि ।
कुलालः पात्राणि स्रक्षते । नार्यः नगरीं प्रवेक्ष्यते । के मोदिष्यति ।
अहं दुग्धं पास्ये । जीवकः गुणमालां उद्विष्यते । कर्माणि फलि-
ष्यते । कः इमां स्वंक्ष्यति । साधवः जिनं अर्चिष्यते । त्वं
कदा किं कार्यं आरप्स्यति । यूयं जीविष्यध्वे । राजानी कीर्तिं
लप्स्यतः । त्वं धनं एधिष्यते । पद्मनाभः दोक्षिष्यसे । अहं धनं
याचिष्यसे । यूयं पुनः पुनः चेष्टिष्यामहे । वयं जैनं द्रं पठिष्यामहे ।
भ्रमरः पुष्पं घ्रास्यामि । बालकः गृहं गमिष्यावः । कृषकाः क्षेत्रं
कक्ष्यथः । ते वीजान् वप्स्यथ । विद्यार्थिनः शास्त्राणि म्नास्यति ।
कर्माणि फलिष्यसि । अग्नयः काष्ठानि धक्ष्यसि । यूयं सप्स्यामः ।
जनाः देवान् मानिष्यसे । गुणग्राहेणः पंडितान् कल्यिष्यध्वे ।
सुकर्मा प्रथिष्यसे । युवां कदा उद्विष्यते । के यथांसि लप्स्यते ।
निर्धनाः सधनं अयिष्यावहे । राजा कारागारवासिनः मोक्ष्यसे ।
यूयं पापकर्माणि त्यक्ष्यते । वयं लाजान् ख्वादिष्यसे । पाचकः
मोदकान् भक्ष्यध्वे । रजकः वस्त्राणि रंक्ष्यते । के वीजान् वप्स्यसे ।
प्रियवियोगः हृदयं तुदिष्यसि । कर्षकाः वीजान् वपिष्यन्ति ।
मुनयः श्रावकान् आदेशिष्यन्ति । नौका मज्जिष्यति । कृषीवलः
क्षेत्रं कर्षिष्यति । राजा प्रजाः अनुरंजयिष्यति । जीवकः गुण-
मालां उद्विष्यति । अहं अत्र वसिष्यामि । पंडिताः धनानि
लभिष्यन्ति । श्वश्रूः वधूँ स्वंजिष्यते । सर्पः भेकं दंशिष्यति ।
पद्मनाभः जयिष्यति । यूयं शिशून् आदृष्यथ । पापकर्मा त्वं
पापं न त्यजिष्यसे ।

संस्कृतमें अनुवाद करो—

यहां (भरतक्षेत्रे) चौदह मनु होंगे। अंतिममनु महापद्म नामके
होंगे। उनका मुख (तच्छिखं) चंद्रमाके समान चमकीला। हाथ

शेषनागको जीतेगे । वे विषय वासनाओंको जलावेगे । कुबेर अयोध्याको वनावेगा । वह बहुत प्रसिद्ध होगे । वे सुंदरी नामक राजपुत्रीको विवाहेंगे । एक समय (एकदा) रानी सोलह (षोडश) स्वप्न देखेगी । फल पतिसे पूछेगी । पति शुभफल कहेगा । पुत्र जन्म होगा । देव आवेंगे । वे पुत्रको पांडुकशिला पर ले जावेंगे (नेष्यंति) उसका अभिषेक करेंगे, और पूजन करेंगे । लौट कर (प्रत्यागत्य) नगरोत्सव करेंगे । बहुतसे भगवान्की सेवा करेंगे । वाकीके (शेष) स्वर्गको चले जायेंगे ।

ऊपर लिखित गद्यपर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो ।

हिंदीमें अनुवाद करो—

श्रीमंतं जीवंधरं प्राप्तो लोको हृष्टः पुष्टस्तुष्टः सर्वविपदरहितः सुखभोगो च भविष्यति । केऽपि दुःखं न द्रक्ष्यंति । नार्योऽविधवाः शीलवत्यश्च भविष्यंति । दुर्भिक्षादिजन्यं दुःखं न स्थास्यति । चौराः कुत्रचित् अपि न वत्स्यंति । सर्वं धर्ममाचरिष्यंति, गुरुन् संमानिष्यंते, ईश्वरं अर्चिष्यंति, सत्कथा वदिष्यंति, पुत्रमुखं ईक्षिष्यंते । मुनय इतस्ततः सुधर्म उपदेक्ष्यंति । जना दीक्षिष्यंते । केचित् स्वर्गं गमिष्यंति केचित् च पुनरपि मनुष्याः भविष्यंति ।

प्रश्नमाला—

कः कं प्राप्तः कीदृशो भविष्यति । के किं न द्रक्ष्यंति । नार्यः कीदृशा भविष्यंति । किंजन्यं किं न स्थास्यति । के न वत्स्यंति । के कं आचरिष्यंति । मुनयः किं करिष्यंति । जनाः कीदृशाः भविष्यंति । कं अर्चिष्यंति ।

दशम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादिगणीय धातुओंके आज्ञा,
आशीर्वाद अथक लोट् लकारके साथ प्रथमा
और द्वितीया विभक्तिका प्रयोग

प्रथम पाठ ।

प्रथम पुरुष (३)

परस्मैपदौ धातु

१ स	ग्रामं	गच्छतु ।	वह	गांवकी जाय ।
आवकः	साधुं	अर्चतु ।	आवक	साधुको पूजे ।
इयं	पुस्तकं	पठतु ।	यह स्त्री	पुस्तककी पढे ।
शिशुः	पुष्पाणि	विकिरतु ।	लड़का	फूलोंकी विकिरे ।
सर्वः जनः		नन्दतु ।	सब लोग	प्रसन्न होओ ।
जैनैन्द्रं	धर्मचक्रं	सततं प्रभवतु ।	जिनैन्द्र भगवानका धर्मचक्र हमेशा समर्थ रहै ।	
२ अमू		मिषतां ।	ये दो जने	स्पृहार्थ करे ।
बालकौ		हसतां ।	दो	बालक हँसे ।
ते		जीवतां ।	वे दो स्त्रियां	जीवें ।
साधु		उपदिशतां ।	दो साधु	उपदिशदे ।
शिशू	दुग्धं	पिबतां ।	दो लड़के	दूधपौवें ।
३ पथिकाः		चलंतु ।	रास्तागौर	चलें ।
नाविकाः	नदीं	तरंतु ।	नाविक (मज्जाह)	नदीकी पार करे ।

१—पहिलेके अध्यायोंमें जो वर्तमान कालके प्रथमपुरुषमें 'पठति, पठतः, पठन्ति' आदि रूप बतलाये हैं उनके अंतके 'ति, तः, अन्ति' को क्रमसे 'तु, तां, अंतु' कर देनेसे इस (लोट्) के रूप बनते हैं ।

पुष्पाणि	स्फुटंतु ।	फूल	खिलें ।
राजानः	दुष्टान्	अदंतु ।	राजा लोग दुष्टोंका दमन करें ।
ते	गृहं	गच्छंतु ।	वे घरकी जाय ।
शिशवः	कुसुमानि	जिघ्रंतु ।	लड़के फूल सूँघें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गायतु, पिबंतु, जिघ्रतां, व्रजतु, नंदताम्, अंचतां, अटतु, भवतां, ग्लायतां, सृजंतु, विकिरतां, सर्पतां, दशतु, वहतां, दहंतु, मनतां, दिशतु, तुदतां, अंचतु ।

संस्कृत बनाओ—

दो लड़कियां अग्नि न छूवें । वे नदी पार करें । कुम्हार घड़ा बनावे । जीवंधर जीतें । पाप नष्ट हो । पुत्र जोवें । लड़के दूध पीवें ।

शुद्ध करो—

अयं शास्त्राणि पठंतु । मत्तगजौ सञ्चैः नदंतु । मूर्खाः मिषतां । बालिकाः झीच्छतु । सा तत्र वसंतु । कर्माणि फलतु । भवान् (आप) चिरं जीवतु ।

हिंदी बनाओ—

निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा सुवंतु (सुति करें), लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ययेष्टं (इच्छाके अनुसार) । जनः शूरः सूरुपः सुभगो वक्ता वा भवतु परं अर्थं विना न प्रतिष्ठां गच्छति । धनार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते । त्यक्त्वा जनयितारं (पितरं) स्वं (अपने) निःस्वं (निर्धनं) गच्छति दूरतः । भवान् कुलक्रमागतं राज्यभारमुद्वहतु । स्वकीयं पितरं मातरं गुरुजनं भवंतोऽचंतु । छात्राः सर्वदा सदाचारान् चरंतु ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आत्मनेपदो धातु

१ मतिः	एधतां ।	बुद्धि	बढ़े ।
जीवकः	सुरमंजरीं उद्वहतां ।	जीवंधर	सुरमंजरीको व्याहृ ।
पिता	पुत्रं	स्वजतां ।	पिता
			पुत्रको आलिंगन करे ।
२ विद्यार्थिनी	शिच्चेतां ।	दो विद्यार्थी	पढ़ावें ।
ब्रह्मचारिणौ	दीच्चेतां ।	दो ब्रह्मचारी	दीक्षाएँ ।
एते	नगरे	प्रयेतां ।	ये दो नगर
			प्रसिद्ध हों ।
एतौ	चेष्टेतां ।	ये दोनों	चेष्टा करें ।
शिशू	यतेतां ।	दो लड़के	प्रयत्न करें ।
३ शिशवः	स्मयन्ताम् ।	लड़के	सुस्काराएँ ।
ते	साधून्	कत्यन्तां ।	वे साधुओंको
			प्रशंसाकरें ।
अमूः	कार्याणि आरभन्ताम् ।	ये लोग	काम शुरू करें ।
गुणिनः	यशांसि	लभन्तां ।	यश प्राप्त करें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

बर्द्धतां, एधेतां, वेष्टतां, यतन्तां, स्मयतां, आरभतां, कत्यतां, शंकन्तां, मोदन्ताम्, भिद्मन्तां, ईद्वन्तां, ईजन्ताम्, लभेताम्, सहतां, ईचन्तां ।

गुह्य करो—

अमू मोदन्तां, बालकाः यतेतां, पंडिताः प्रथतां, शत्रवः वीर्यं सहतां, नद्यः बर्द्धतां, युवकौ उद्वहतां, विद्वांसः शास्त्राणि गाहतां ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के लोग नदियोंको देखें । बालक पुस्तकोंको विनय करे ।

१—आत्मनेपदो धातुओंके वर्तमानकालके एधते, एधेते, एधन्ते, आदि रूपोंके अंतकी 'ते' को 'तां' कर देनेसे रूप बनते हैं ।

लड़के यश पावे । जीवंधर प्रसिद्ध हो । चन्द्रमा दीप्त हो । राजा दुर्जनोको पीडादे ।

शुद्ध करो—

गुणवान् कीर्तिं लभतु । शिशवः कुसुमानि जिघ्रतां । राजधानी प्रसतु । बुद्धिः बर्द्धतु । पुत्रौ जीवितां । राजानः दुष्टान् अहंतां । पिता पुत्रं स्वजतां । वृद्धाः लाजान् विक्रिषेतां । हृदयं मोदतु ।

तृतीय पाठ ।

(१) उभयपदो धातु

- १ पाचकः यवान् भुञ्जतु (तां) रसोदया जोको भुंजि ।
 शिशुः लताः सिंचतु (तां) लड़का लताओंको सींचे ।
 राजा दरिद्रान् भरतु (तां) राजा दरिद्रोंका पोषण करे ।
 निर्धनः धनं याचतु (तां) निर्धन धन मांगे ।
- २ श्रावकी जिनं यजतां (जितां) दो श्रावक जिनकी पूजा करें ।
 कृषीवली क्षेत्रं कर्षतां (र्षेतां) दो किसान खेतको जोते ।
 भृत्यौ गते खनतां (नेतां) दो सेवक गड्डा खोदें ।
 तंतुवायी वस्त्राणि वयतां (येतां) दो जुलाहे कपड़े बुनें ।
- ३ ते त्वां तुदंतु (तां) वे तुम्हे दुःख दें ।
 दरिद्राः धनवर्तं आश्रयंतु (तां) गरीब लोग धनवान्का सहारा लें ।
 रजकाः वस्त्राणि रजंतु (तां) धोबी कपड़े रंगें ।
 वृद्धाः धवंतु (तां) बूढ़ कपें ।
 सेवकाः वृद्धान् लुपंतु (तां) सेवक बूढ़ काटें ।

१—आत्मनेपदमें जब रूप चलाना हो तब आत्मनेपदी धातुओंके समान और परस्मैपदमें चलाना हो तब परस्मैपदी धातुओंके समान चलाना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

लिम्पतु, कृषंतां, सिंचंतु, त्विषंतां, अयतां, भरतु, गृहतां, सिंचतु, भजेतां, पचंतां, नयंतां ।

शुद्ध करो—

सूर्यः त्विषेतां, गृहस्थः दरिद्रान् भरंतु, निर्धनः धनितं भजेतां, राजा कारागारवासिनः सुचंतु, प्रभुः भृत्यान् आदिशतां, नार्यः चंदनं लिपेतां, ब्रह्मचारिणः दीक्षेतां, भृत्याः स्वामिनं सेवताम् ।

संस्कृत बनाओ—

श्रावक लोग पापोंका संहार करें । किसान लोग खेत बोवें । गृहस्थ द्रव्य वितरण करें । सेवक भार ढोवें । पुत्रविरह हृदयको व्यथित करे । निर्धन धनियोंका सहारा लें । लड़कियां शरीर लिप्त करें । दो स्वामी सेवकोंको आज्ञा दें । मुनि धर्मका उपदेश दें । कुम्हार घड़ा बनावे । पापी पाप छोड़ें । भिक्षुक गांवकी लाय । गाय खेतको खावे । विद्यार्थी संस्कृत पढ़ें । कोई किसीकी निंदा न करे । धनिक लोग गुणियोंका पोषण करें । राजा धर्मात्मा हों । सब लोग सुखी हों । कोई दुख न पावे ।

चतुर्थ पाठ ।

(१) उत्तम पुरुष

परस्मैपदी धातु

१ अहं	जैनैर्द्रं	पठानि ।	मैं	जैनैर्द्र पढ़ूं ।
अहं	विद्यालयं	गच्छानि ।	मैं	पाठशाला जाऊं ।
अहं	जिनं	अर्चानि ।	मैं	जिनकी पूजाकरूं ।
अहं	विद्यां	इच्छानि ।	मैं	विद्याको चाहूं ।

१—वर्तमान कालके उत्तमपुरुषके वदामि, वदावः, वदामः आदि रूपोंके मि, वः, मः, जो क्रमसे 'मि, व, म' शब्द देनेसे इसकी रूप हो जाते हैं ।

अहं		मिषाणि ।	मैं	सर्द्धा करूं ।
अहं	फलं	खादानि ।	मैं	फल खाऊं ।
२ आवां		मज्जाव ।	हम दो जने	डूबें ।
आवां	घटान्	सृजाव ।	हम दो जने	घड़ा बनावें ।
आवां		जयाव ।	हम दोनों	जीतें ।
आवां	ग्रामं	व्रजाव ।	हम दो जने	गांव जावें ।
आवां	पापानि	निंदाव ।	हम दोनों	पापोंकी निंदा करें ।
आवां		नंदाव ।	हम दोनों	चानंदित हों ।
३ वयं	वनं	अंचाम ।	हम	वनकी जावें ।
वयं		अताम ।	हम सब	हमेशा खलें ।
वयं	गृहं	विशाम ।	हम	घरमें प्रवेश करें ।
वयं	संसारं	तराम ।	हम	संसारकी पार करें ।
वयं	न	क्रं'दाम ।	हम न	गोवें ।
वयं	पुष्पाणि	विकिराम ।	हम	फूल बिखरे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

हराम, भवानि, गदाव, नंदाम, अंचाव, जिघ्राणि, पिबानि,
दहाव, दशाम, जीवाम, इच्छाम, सृजाव, जयाम, विशानि, ।

संस्कृत बनाओ—

हम दूध पीवें । मैं पत्र लिखूं । हम दोनों चिरकाल जीवें ।
हम शत्रु जीतें । हम घरमें प्रवेश करें । मैं दुर्जनकी निंदा
करूं । हम दो जने पाठ पूछें । मैं तुमकी स्पर्श करूं । हम बना-
रस (वाराणसी) चले । हम फूल सूँघें । हम यहां रहें । मैं
शीघ्र प्रस्थान करूं । मैं कर्म जलाऊं । हम दो जने फल खावें ।
हम नदी तरे । हम सत्य वाक्य बोलें । मैं पंडित होऊं । हम
शास्त्र मनन करें । हम दोनों धन बांटे ।

पंचम पाठ ।

(१) आत्मनेपदी धातु

१ अहं	स्वीरत्नं	लभे ।	मैं	श्रेष्ठ स्त्रीको प्राप्त करूँ ।
अहं	तां	उदहे ।	मैं	उसकी व्याहूँ ।
अहं	सज्जनं	कथ्ये ।	मैं	सज्जनकी प्रशंसा करूँ ।
अहं	गुणिनः	माने ।	मैं	गुणियोंका सम्मानकरूँ ।
अहं		शंके ।	मैं	शंका करूँ ।
अहं		ईहे ।	मैं	प्रयत्न करूँ ।
२ आवां	सेवकान्	तिजावहे ।	हम दोनों	सेवकोंको लमा करेँ ।
आवां	शिष्टान्	आदरावहे ।	हम दोनों	लड़कोंका आदर करेँ ।
आवां	पठनं	आरभावहे ।	हम दोनों	पढ़ना प्रारंभ करेँ ।
आवां	दुर्जनान्	ईजावहे ।	हम दोनों	दुर्जनोंकी निंदा करेँ ।
आवां	धनं	टदावहे ।	हम दोनों	धनदेँ ।
३ वयं		दीक्षामहे ।	हम लोग	दीक्षित हों ।
वयं	तान्	स्वजामहे ।	हम लोग	उनका आलिङ्गन करेँ ।
वयं	दुष्टान्	गर्हामहे ।	हम लोग	दुष्टोंकी निंदा करें ।
वयं	ताः	उद्वहामहे ।	हम लोग	उनसे विवाह करेँ ।
वयं		स्मयामहे ।	हम	सुस्मरावेँ ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षे, स्मये, ईजामहे, यते, ईहे, आदरे, गाहावहे, मनावहे, गर्हावहे, भिक्षे, तिजे, शंकामहे, लभावहे, रभे, स्वजामहे ।

शुद्ध करो—

अहं यशः लभानि । आवां कार्यं आरभाव । वयं त्वां स्वजाम ।

१—वर्तमान कालके आत्मनेपदी धातुओंके लभे, लभावहे, लभामहे आदिके 'ए' को 'इ' कर देनेसे इसके रूपही जाते हैं ।

अहं दुर्जनान् गर्हाव । आवां सज्जनान् आदरे । वयं शत्रून् जयामि ।
वयं शास्त्राणि मनावहे । वयं अन्नं भिक्षाम । अहं वनं व्रजे ।

संस्कृत वनाशी—

हम लोग यत्न करें । मैं अच्छे कार्य प्रारंभ करूं । हम दोनों
सज्जनोंकी प्रशंसा करें । हम लोग अपराधियोंको क्षमा करें ।
हम गुणियोंका आदर करें । मैं दीक्षालू । हम दो जने बढें ।
हम द्रव्योंका विनिमय करें । मैं शोभित होऊं । हम दोनों जीते ।

षष्ठ पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ अहं ओदनं पचानि (चै) मैं चावल पकाऊं ।
अहं पापानि मुंचानि (चै) मैं पाप छोड़ूं ।
अहं तं न तुदानि (दै) मैं उसकी व्यथित न कहूं ।
अहं क्षेत्रं सिंचानि (चै) मैं खेत सींचूं ।
अहं क्षेत्रं वपानि (पै) मैं खेत बीजूं ।
अहं दुर्बलान् भराणि (रै) मैं दुर्बलोंका पालन कहूं ।
- २ आवां धनं गूहाव (वहै) हम दोनों धन छिपावें ।
आवां गुणिनः आश्रयाव (वहै) हम दो जने गुणियोंका आश्रय करें ।
आवां जिनं भजाव (वहै) हम दो जने जिनभगवान्को भजें ।
आवां अर्थं याचाव (वहै) हम दो जने धन मांगें ।
आवां धर्मं उपदिशाव (वहै) हम दो जने धर्मका उपदेश दें ।
- ३ वयं वृषदः क्षिपाम (महै) हम लोग गधर फेंके ।
वयं वृक्षान् लुम्पाम (महै) हम वृक्षोंका काटें ।
वयं वस्त्राणि वयाम (महै) हम कपडे वन ।
वयं दुकूलं रजाम (महै) हम दुकूल (धोती दुपट्टा) रंजें ।
वयं गृहं लिपाम (महै) हम घर लीपें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

लषाम, भजे, वहानि, तुदामहै, सिंचाम, भराणि, याचै, याजानि,
भजावहै, अयाम, रजानि, वहावहै, नयानि ।

शुद्ध करो—

अहं जिनं अयामहै । अहं पापं मुंचाम । आवां क्षेत्रं वपामहै ।
वयं ताः तुदै । अहं लताः सिंचामः । आवां जिनं यजामहै । वयं
वस्त्राणि रजाव । वयं शत्रून् लषावहै ।

संस्कृत बनाओ—

हम किसीको पीडा न दें । हम दो जने पेड सीचें । मैं
रस्सी लाऊं । हम लोग बैरियोंको मारें । हम भगवान्का सहारा
ले । हम बोझ ढोवें । हम लोग नौकरोंको आज्ञा दें । हम
धोती (शाटी) रंगे । मैं जौ (यव) भूँऊँ । हम ढेले (लोठ)
फेंके ।

सप्तम पाठ ।

(१) मध्यम पुरुष ।

• परस्मैपदो धातु

१ त्वं	लतां	उच्च । तू	लता सींच ।
त्वं	कथां	गद । तू	कथा कह ।
त्वं	विद्यां	मन । तू	विद्या पढ ।
त्वं	धनं	वितर । तू	धन बांट ।
त्वं	तां	तर्ज । तू	उस लड़कीको तर्जना कर ।

१—परस्मैपदो धातुओंके मध्यमपुरुषके आज्ञा (लोट्) अर्थमें रूप चलाने होंतो वर्तमान
कालके मध्यम पुरुषके उच्चसि, उच्चथः, उच्चथ आदि रूपोंमें क्रमसे, सिकालोप 'थः' को 'त' और 'थ' को 'त' कर देना चाहिये ।

त्वं	पंडितः	भव ।	तू	पंडित हो ।
२ युवां		जिषतं ।	तुम दोनों	शोभित होओ ।
युवां	पुष्पाणि	विकिरतं ।	तुम दो जने	फूल बखे रो ।
युवां	इमां	पश्यतं ।	तुम दोनों	इस स्त्रीको देखो ।
युवां	लतां	शीकतं ।	तुम दो जने	लताको सींचो ।
युवां	नदीं	क्रामतं ।	तुम दो जने	नदीको जाओ ।
३ यूयं	कुमारीं	तर्दत ।	तुम लोग	कुमारीको मारो ।
यूयं	ग्रामं	गच्छत ।	तुम लोग	गांवको जावो ।
यूयं	गृहं	विशत ।	तुम लोग	घरमें प्रवेश करो ।
यूयं	अपराधान्	मर्षत ।	तुम लोग	अपराधीको क्षमा करो ।
यूयं	जिनं	मह्यत ।	तुम लोग	जिन भगवानकी पूजा करो ।
यूयं	दग्धं	पिबत ।	तुम लोग	दूध पीओ ।

नौवें लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूष, क्रामत, निंद, गदत, अर्चतं, चाम, आमृश, जर्जतं, इच्छत, भवतं, मनतं, कृतं, वदत, जपतं, प्रणम, जय, जीवत, झीच्छत, रिषत ।

संस्कृत बनाओ—

तुम बनको जाओ । तुम लोग पाठ पढ़ो । जिन भगवानको पूजो । तुम दो जने धन कमाओ । किसीकी निंदा न करो । तुम दो जने सर्वदा आनंदित होओ । कपड़े बुनो । पापोंको छोड़ो । तुम लोग कोई बात पूछो । फूल बिखेरो ।

अष्टम पाठ ।

आत्मनेपदी धातु

१ त्वं		भाषस्व ।	तुम	कहो ।
त्वं	ग्रंथं	वेष्टस्व ।	तुम	ग्रंथको वेष्टित करो ।
त्वं	विद्यां	ईहस्व ।	तुम	विद्याको चाहो ।
त्वं	सुजनान्	कथस्व ।	तुम	सज्जनोंकी प्रशंसा करो ।
त्वं	नदीं	ईजस्व ।	तुम	नदीको देखो ।
२ युवां	तान्	स्नावेथां ।	तुम दो जने	उनकी प्रशंसा करो ।
युवां	शास्त्रं	लोचिथां ।	तुम दो जने	शास्त्रोंको देखो ।
युवां	धनं	मांक्षेथां ।	तुम दो जने	धनको इच्छा करो ।
युवां	ग्रंथान्	गाहेथां ।	तुम दो जने	ग्रंथोंका अवगाहन करो ।
३ यूयं	अन्नं	भिक्ष्वध्वं ।	तुम लोग	अन्न मांगो ।
यूयं		एधध्वं ।	तुम लोग	बढो ।
यूयं		शोभध्वं ।	तुम लोग	शोभित होओ ।
यूयं	मानावस्तूनि	मयध्वं ।	तुम लोग	माना वस्तुओंका लीनदेन करो ।
यूयं		शृंकध्वं ।	तुम लोग	शृंका करो ।
यूयं		दीक्षध्वं ।	तुम लोग	दीक्षा लो ।
यूयं		यतध्वं ।	तुम लोग	यत्न करो ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्नायस्व, तिजध्वं, उहहस्व, ईजस्व, यतध्वं, आदस्व, भिक्षेथां, शिक्तध्वं, ईक्षेथां ।

१—आत्मनेपदी धातुओंकी आज्ञा (लीट) में मध्यमपुरुषकी यदि रूप बनाने होंतो वही-मान कालके मध्यमपुरुषकी भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे आदिमेंके 'से, थे, ध्वे' को क्रमसे स्व, थां, और ध्वं कर देना चाहिये ।

संस्कृत बनाओ—

तुम लोग ईश्वरके दर्शन करो। तुम लोग हमको क्षमा करो।
तुम दो जने शास्त्रोंका अवगाहन करो। तुम गुणियोंकी प्रशंसा
करो। तुम लोग शंका करो। तुम दुर्जनोंकी निंदा करो। तुम
लोग शत्रुओंको क्षमा करो।

यह करो—

यूयं पंडितान् श्लाघस्व। त्वं जिनं कल्पध्वं। युवां अन्नं
खादेथां। त्वं गंगां ईक्ष। यूयं द्रव्यजातानि मयस्व। युवां मां
तिजतं। यूयं पुष्पाणि किरस्व।

नवम पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ त्वं भारं वह (स्व) तुम भार ढोओ।
 त्वं मृत्युं आदिश (स्व) तुम मौकरकी आज्ञा दो।
 त्वं ईश्वरं भज (स्व) तुम भगवान्को सेवो।
 त्वं धनानि गूह (स्व) तुम धन छिपाओ।
 त्वं आम्नं चष (स्व) तुम आमको चूसो।
 त्वं त्विष (स्व) तुम दीप्त होओ।
- २ युवां दरिद्रान् भरतं (रेथां) तुम दो जने दरिद्रोंका पालन करो।
 युवां शत्रून् पृषतं (पेथां) तुम दो जने शत्रुओंको मारो।
 युवां जिनान् यजतं (जिथां) तुम दोनों जिनकी पूजा करो।
 युवां राजतं (जिथां) तुम दो जने शाभित होओ।
 युवां क्षेत्रं वपतं (पेथां) तुम दो जने खेत बोओ।
- ३ यूयं ईश्वरं श्रयत (ध्वं) तुम लोग भगवानका सहारा लो।

यूयं अन्नं भुज्जत (ध्वं) तुम लोग अन्न पकाओ ।

यूयं गात्रं लिपत (ध्वं) तुम लोग शरीर लिप्त करो ।

यूयं तरुन् लुपत (ध्वं) तुम लोग पेड़ काटो ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

यज, आदिशेषां, भजस्व, गृहध्वं, सुंचतं, आश्रयेथां, याचतं,
सिंचत, भरध्वं, तुद, कर्षस्व, कृपध्वं, खनेथां ।

ग्रह करो—

त्वं भृत्यं आदिशध्वं । युवां तान् तुद । यूयं तं यजतं ।
त्वं लतां लुपतं । यूयं इध्वं आहर । युवां क्षेत्रं सिंचध्वं ।

संस्कृत बनाओ—

तुम कपड़े रंगो । तुम सब लोग सच्चे धर्मका सहारा लो ।
तुम दो जने विद्या मांगो । तुम किसीको दुख न दो । तुम लोग
जौ भूजो । तुम शत्रुओंको मारो । तुम लोग दुर्जनोंको कष्ट दो ।
तुम दो जने इस निरपराधीको छोड़ दो । तुम लोग कूआं खोदो ।
तुम बीज बोओ । तुम दोनों खेत जोतो ।

परिशिष्ट ।

(१) संबोधन प्रणाली

स्वरांत पुलिङ्ग (२) अकरांत

१ भोः वृषल ! इदं स्वास्थ्यं नाम न भवति । हे कृषीवत् (किसान) यह
स्वास्थ्य नहीं है ।

१—दूसरे काममें लगे हुए आदमीको अपनी तरफ सन्मुख करनेके लिये जो वाक्य
बोला जाता है उसे संबोधन कहते हैं । शब्दोंके कर्ता (प्रथमा) के रूप जो पहिली वत-
कात्रि गये हैं वही संबोधनके भी समझना । परंतु एक वचनमें भेद होता है । १ वक्तव्य
शब्दोंके संबोधनके एक वचनमें विवरण नहीं होते ।

रे बाल ! त्वं किमर्थं इमं हृतवान्—रे मुखं ! तूने किसलिये इसकी मारा ।

हे पुत्र ! त्वं कुत्र गतः—हे पुत्र ! तू कहाँ गया ।

भोः विद्याधर ! त्वं किमिच्छसि—हे विद्याधर ! तू क्या चाहता है ।

२ भोः पथिकौ ! युवां कुत्र गच्छथः—अथि रास्तागोरो ! तुम दोनों कहाँ जाते हो ।

भोः महाभागौ ! युवां कुत्रत्यौ—हे महाभागो ! तुम दोनों कहाँके रहने वाली हो ।

भोः विप्रौ ! किं युवां मदिरां पिबथः—भो ब्राह्मणो ! क्या तुम दोनों मदिरा पीते हो ।

३ भोः सज्जनाः ! यूयं किं विपन्नाः—हे सज्जनो ! तुम क्यों खेद खिन्न हो ।

भोः पंडिताः ! यूयं किं पठथ—हे पंडितो ! तुम लोग क्या पढ़ते हो ।

भोः छात्राः ! युष्मान् अहं पृच्छामि—हे विद्यार्थियो ! तुम लोगोंको मैं पूछता हूँ ।

(१) इकारांत

१ भोः कवे ! त्वं किं रचसि—हे कवि ! तुम क्या रचते हो ।

भोः सुने ! त्वं अपराधिनं तिजस्व—हे सुनि ! तुम दोषीको क्षमा करो ।

भोः अहं ! त्वं बालं किं दशसि—हे सांप ! तू बालकको क्यों काटता है ।

भोः (२) सखे ! मां रक्ष—मित्र ! मेरी रक्षा करो ।

२ भोः अग्नी ! युवां किं वनं दहथः—अरे अप्रिये ! तुम दोनों क्यों वनकी जलती हो ।

भोः कपो ! युवां किं गृहं गच्छथः—ए बंदरो ! तुम दोनों क्यों घरकी जाते हो ।

भोः अतिथी ! युवां किं धनमिच्छथः—ओ अतिथियो ! तुम दोनों क्यों धन चाहते हो ।

१ इकारांत शब्दके एक वचनमें 'इ' के स्थानमें 'ए' और विसर्गका लोप हो जाता है ।

२—सखि शब्दके द्विवचन बहुवचनकी रूप कर्ता (प्रथमा)के समान होती ।

३ भोः अरयः ! यूयं अस्मान् तिजध्वं—अग्नि शब्दो ! तुम लोग हमको
चमा करो ।

भोः नृपतयः ! यूयं प्रजाः रक्षत—हे राजाओ ! तुम लोग प्रजाकी रक्षा
करो ।

भोः रवयः ! युष्मान् वयं अर्चामः—ए सूर्यो ! तुम्हें हम लोग पूजते हैं ।

(१) उकारांत

१ भोः साधो ! त्वामहं प्रणमामि—हे साधु ! मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

भोः इंदो ! त्वं किरणं विकिर—हे चंद्र ! तू किरणोंको फैला ।

भोः (२) क्रोष्टो ! त्वं किं क्रंदसि—हं जंबुक ! तू क्यों रोता है ।

भोः प्रभो ! त्वं सेवकं तिजस्व—हे स्वामी ! तुम सेवकको चमा करो ।

२ भोः शिशू ! युवां किं प्रलपथः—हे लड़के ! तुम दोनों क्यों प्रलाप करते हो ।

भोः गुरु ! युवां छात्रान् पृच्छथः—हे गुरुओ ! तुम दोनों छात्रोंको पूछो ।

भोः विभावसू ! युवां दुर्जनान् दहथः—हे अग्निओ ! तुम दोनों दुर्ज-
नोंको जलाओ ।

३ भोः बंधवः ! यूयं ईश्वरं अर्चत—हे भाइयो ! तुम लोग ईश्वरको पूजो ।

भोः तरवः ! यूयं छायां वितरत—हे हथो ! तुम छायाको देओ ।

भोः शत्रवः यूयं दोषिणः तिजध्वं—हे दुश्मनो ! तुम लोग दोषियोंको चमा
करो ।

(३) ऋकारांत

१ भोः गृह्योतः ! दातारिं अर्चं (४)—हे गृह्य करनेवाले ! तू दाताको पूज ।

भोः दातः ! त्वं धनं वितर—हे दाता ! तू धन दे ।

१—संबोधनके एक वचनमें उकारांत शब्दोंके अन्तके उकारको ओकार और विसर्गोंका लोप हो जाता है । २ क्रोष्टुके द्विवचन बहुवचन प्रथमाके समान होंगे ३ ऋकारांतोंके अन्तके ऋकारको जगह 'अः' हो जाता है । ४—गुह्यद अगद शब्दका प्रयोग न करनेपर भी उनका अर्थ रहने मात्रसे ही मध्यमपुरुष और उत्तमपुरुषकी क्रिया व्यवहारमें लाई जाती है ।

भोः श्रोतः ! त्वं किं पृच्छसि—हे श्रोता ! तू क्या पूछता है ।

२ भोः जेतारौ ! युवां शत्रून् अर्दतं—हे जीतनेवालों ! तुम दोनों शत्रुओंकी पीड़ा दो ।

भोः दोग्धारौ ! युवां कुत्र गच्छथः—हे दुहनेवालों ! तुम दोनों कहाँ जाते हो ।

भोः वक्तारौ ! युवां किं वदथः—हे कहनेवालों ! तुम दोनों क्या कहते हो ।

३ भोः ज्ञातारः ! यूयं किं उपदिश्यथः—हे जाननेवालों ! तुम लोग क्या उपदेश देते हो ।

भोः हंतारः ! यूयं किं तान् हतवंतः—हे हिंसकों ! तुम लोगोंने कौन उनकी मारा ।

भोः कतारः ! यूयं किमीहध्वे—हे कर्त्तारों ! तुम लोग क्या प्रयत्न करते हो ।

हिंदी बनाओ—

कुमार ! तातो (पिता) मां आह्वयति । सुनंद ! किमर्थमिह (यहाँ) आगमनं । हा पुत्र शंखचूड ! कथमद्य (आज) त्वां म्रियमाणमहं द्रक्ष्यामि । सुभग ! पितरौ ते (तुम्हारे) प्राप्ता । भोः फणिपते (साँप) किमेवमुद्दिग्दोऽसि (हो) । भोः पक्षिराज ! (गरुड) तूष्णीं (चुप) तिष्ठ क्षणमेकं, यावत् (जबतक) एतौ स्वपितरौ प्रणमामि । वत्स ! आगच्छ, आगच्छ, परिष्वजस्व माम् । हा शंखचूडहतक ! (दुष्टशंखचूड) कथं त्वं गर्भस्थ एव न मृतः यस्त्वमेवं प्रतिक्षणं मृत्युसदृशं दुःखमनुभवसि । हा आर्यपुत्र ! (पतिकेलिये संबोधन) अतिदुष्कृतकारिणी खलु (निश्चयसे) अहं । या ईदृशं (ऐसे) आर्यपुत्रं (पति) पश्यन्ती अपि जीवितं न परित्यजामि । साधो ! साधु (अच्छा) खलु इदं, अनुमोदामहे वयं । सर्वथा (सबतरहसे) सावधानो भव । शंखचूड ! त्वमपि इदानीं (इससमय) स्वगृहं गच्छ । हा सुत ! हा वत्स ! हा गुह्यजनवत्सल ! दृष्ट्वा प्रतिबचनं (उत्तर) । हा ब्रह्मवि (ब्रह्मो)

जनबल्लभ (प्रियं) हा सर्वगुणनिधे ! त्वं कुत्र गतः । तनय !
 (पुत्र) त्वमद्य परलोकं गतोऽतो धैर्यं निराधारं जातं, अशरणो
 (शरणरहित) विनयः कं शरणं गच्छतु, क्षमां वोढुं (धारण
 करनेके लिये) कोऽन्यः क्षमः (समर्थ) हतं सत्यं सत्यं, व्रजतु च
 कृपा क (कहाँ) अद्य कृपणा (दोन, विचारो) जगत् शुन्यं जातं ।
 महाराज ! जीमूतकेतो ! मा एवं आचर ।

संस्कृत बनाओ—

पिता ! मुझे आज्ञा दो । भाई ! ऐसा काम न करो । उप-
 देष्टाओ ! अधर्मका उपदेश न दो । भर्तारो ! अपनी अपनी प्रजाका
 पालन करो । साधुलोगो ! वीतराग होओ । भिक्षुको ! भिक्षा
 २ सृष्टि अच्छी नहीं है । विद्यार्थियो ! परश्रम करो । लड़को !
 पढ़ो । भाई ! क्यों रोते हो । ज्ञाताओ ! मूर्खोंको उपदेश दो ।

नोट—पृष्ठ १८के परिशिष्टमें दिये गये दीर्घ ईकारांत, ऐकारांत, ओकारांत, औकारांत
 शब्दोंके रूप संबोधनमें कर्ता (प्रथमा) के समान ही होते हैं ।

(१) व्यंजनांत पुलिङ्ग

चकारांत—हे जलमुक् ! जलं किं न सुचमि—रे बादल ! तू पानी

क्यों नहीं छोड़ता है ।

जकारांत—भोः सम्राट् ! प्रजाः रक्ष—अये चक्रवर्ती ! प्रजाकी रक्षा कर ।

जकारांत—भोः भिषक् ! प्रणमामि त्वां—हे वैद्य ! मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

तकारांत—भोः भूभृत् ! नीतिज्ञो भव—ऐ ! राजा ! तू नीतिका ज्ञाता हो ।

मत्भागांत—भोः धीमन् ! (२) धर्ममनुतिष्ठ—ऐ ! बुद्धिमान् ! तू धर्म कर ।

म (व) त् भागांत—भो धनवन् ! दरिद्रान् भर—हे धनाढ्य ! गरीबोंकी

रक्षा कर ।

१—व्यंजनांत शब्दोंके संबोधनके द्विवचन, बहुवचनके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान
 होते हैं । २—मत् (वत्) भागांतोंके संबोधनके एक वचनमें अन्तके अक्षरसे पहिले
 अक्षरकी दीर्घ नहीं होता ।

अत् (शृष्ट) — भो गायन् ! त्वं किं गदसि — रे गाते इये तू का कहता है ।

दकारांत — भोः सुहृत् (दु) त्वं मां रक्ष — हे मित्र ! तू मेरी रक्षा कर ।

अन्भागांत — भोः (१) राजन् ! त्वं किमेवमुद्दिग्धो भवसि — ऐ राजा !

तू ऐसा क्यों उद्दिग्ध होता है ।

अन्भागांत — भोः शर्मन् ! त्वं किं न पठसि — ऐ ब्राह्मण ! तू क्यों नहीं

पढ़ता ।

इन्भागांत — भोः तपस्विन् ! त्वं सत् तपः आचर — भोः ! तपस्वी ! तू

अच्छ तप कर ।

अस्भागांत — भोः (२) चंद्रमः ! त्वं प्रकाशस्व — हे चंद्र ! तू प्रकाशित हो ।

वस्भागांत — भोः विद्वन् ! त्वां गुरुः किमादिष्टवान् — हे विद्वान् ! गुरुने

तुझे क्या आज्ञा दी

ईयस् भागांत — भोः गरीयन् ! त्वं किं तान निन्दसि — हे बड़े पादमी !

तू उनको क्यों निंदा करता है ।

शुद्ध करो —

भोः बद्धिमान् बालक । भोः कपटी मुने । भोः धनवंतौ लुब्धक ।

भोः सायाचारिणः साधो । भोः गर्वितः दात । भोः माननीय

भृशृत्तौ । भोः विद्वान् राजा । भोः प्रकाशक चंद्रमाः । रे दुष्ट

वनीकाः (जंगली) भोः दयालु स्वामी । भोः निर्दयो यज्वन् ।

भोः शिचित्त सभासदौ ।

(३) स्त्रोलिंग शब्द

आकारांत — हे बालिके ! त्वं किं न पठसि — लड़की ! तू क्यों नहीं

पढ़ती ।

१—नकारांत शब्दोंके संबोधनके एक वचनमें कुछ अन्तर नहीं होता शुद्ध शब्द ही रहते हैं । २—सकारांत शब्दोंके अन्तके अक्षरसे पहिले अक्षरको दोष नहीं होता । और शेष रूप प्रथमाके एक वचनका सा ही होता है । ३—संबोधनके एक वचनमें ही (प्रथमा) कर्ताके रूपोंसे भेद होता है द्विवचन, बहुवचनमें नहीं इसलिये एकवचनकेही उदाहरण दिये गये हैं ।

इकारांत—हे बुद्धे ! कथं त्वं सन्मार्गं न गच्छसि—री बुद्धि ! तू क्यों अच्छे मार्गमें नहीं जाती।

ईकारांत—हे (१) कुमारि ! किं त्वं नदीं व्रजसि—ऐ कुमारी ! क्यों तू नदीकी जाती है।

उकारांत—हे धेनो ! त्वं वत्सं किं मुं चसि—हे गाय ! तू बछड़े को क्यों छोड़ती है।

ऊकारांत—हे (२) अश्व ! त्वं वधूं किं तर्जसि—हे सासु ! तू बहूको क्यों डाढ़ती है।

ऋकारांत—हे मातः ! मां रक्ष—हे माता ! मेरी रक्षा कर।

चकारांत—हे जिनवाक् ! मूर्खान् किं न उपदिशसि—हे जिनवाणी ! तू मूर्खोंको क्यों नहीं उपदेश देती।

दकारांत—हे संपत् (दु) ! त्वं किं चपला—हे संपत् ! तू क्यों चपल है।

धकारांत—हे क्षुत् ! त्वं मानवान् किं तुदसि—हे भूख ! तू मनुष्योंको क्यों पीड़ा देती है।

तकारांत—हे योषित् ! त्वमिदं किं कृतवती—री औरत ! तूने यह क्या किया।

ड्रभागांत—हे गोः ! त्वं जनान् अव—हे बाणी ! तू लोगोंको संतुष्ट कर।

उर्भागांत—हे पूः ! त्वमधिकं शोभसे—हे नगरी ! तू अच्छी तरह शोभती है।

भकारांत—हे ककुब् (प्) त्वमद्य किं निर्मला—हे दिशा ! तू आज क्यों निर्मल है।

शुद्ध करो—

भोः गुणवती कन्ये ! भोः बुद्धिमति सुशीला ! हे अम्बे (३) !

१-२-३ अम्बा (माता) के अर्थको कहनेवाली दो स्वरवाली अम्बा आदिक दीर्घ आकारांत, तथा स्त्रीलिंग दीर्घ ईकारांत और ऊकारांत शब्दोंके अंतका स्वर संबोधनके एक वचनमें रख हो जाता है।

भोः तपस्विन्यौ योषित् ! भोः गर्विता वधूः ! हे कृष्णे धेनुः !
हे दयावतो दुहता ! हे विपदः ! हे साध्वि जननी !

नौचै लिखं शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पिपीलिके, अश्व, ओषधे, तरौ, नदी, पटोयस्थौ, रेणो, रज्जवः,
चमु, श्वश्र्वी, ननांदः, मातरः, कविवाक्, परिषत्, युत्, सरित्,
श्रीः, (१) आपः, स्वसः, अश्विके ।

हिंदी बनाओ—

हे सखि ! आग्रहं मा (मत) भजस्व । हे दासि ! कामो
मानसं तुदति । हे सृगीनयने ! त्वं किमिदमाचरसि । प्रिये !
इमां शोभां पश्य । हे सुमुखि ! पुनः पुनस्त्वामहं वदामि । हे
योषित् ! त्वमतिकठोरा वर्तसे ।

नपुंसकलिङ्ग

अकारांत—रे पुष्प ! त्वं कथं सुगंधं न वितरसि—ए फूल ! तू क्यों
सुगंधि नहीं देता ।

इकारांत—रे वारि (रे) त्वं भूमिं उच्च—रे जल ! पृथिवीको सींच ।

उकारांत—रे मधु (धो) त्वं महत् पापं वितरसि—ए शहद ! तू बड़ा पाप
देता है ।

ऋकारांत—हे कर्त् (तः) त्वं साधु कार्यं अनुतिष्ठ—हे कर्ता ! तू अच्छे
काम कर ।

(नोट—शेष व्यंजनांत शब्दोंके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान ही सब वचनोंमें होते
हैं । इसलिये यहां नहीं लिखे गये हैं ।)

नौचै लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अक्षि, पद्म, कुले, अगुरो, हनु, कर्त्, गुणवत्, वैश्व, (२)
कर्मन्, पथः मनः, हविः, चक्षुः, धनुः ।

१—श्री, क्री आदि एक स्वर वाले दीर्घ ईकारांत—ऊकारांत शब्दोंको इस्व नहीं होता ।

२—नकारांत शब्दोंके नपुंसक लिङ्गमें संबोधन एक वचनके रूप दी प्रकारके होते हैं
एक तो उनके अन्तके नकारका लोप होनेसे । जैसे—वैश्व आदि । दूसरे पुंलिङ्गके
समान नकारका लोप न होनेसे जैसे वैश्वमन, कर्मन् आदि ।

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
तडाग (पुं०)	तालाव ।	प	
तंडुल (पुं०)	चावल ।	पयस्विनी (स्त्री०)	दूध या पानी
टण्णा (स्त्री०)	चाह, प्यार ।		वाली ।
द		पर (त्रि०)	दूसरा, तत्पर ।
दावानल (पुं०)	वनकी आग ।	परशु (पुं०)	हंसुआ ।
दुःख (त्रि०)	अंतमें दुःख देने	परायण (त्रि०)	तत्पर ।
	वाला ।	पलायमान (त्रि०)	भागता
देवेज् (पुं०)	पुरोहित ।		हुआ ।
दोघ् (पुं०)	दुधनेवाला ।	पीनमत्त (त्रि०)	पीनेमें लगा
ध			हुवा ।
धूसर (त्रि०)	मटीला, फीके	प्रचेतस् (पु०)	वरुण, उदार
	रंगका ।		चित्त ।
दृत (त्रि०)	धारणकिया हुआ ।	प्रवीण (त्रि०)	चतुर, हुशियार ।
	पकड़ा गया ।	प्रसवित्री (स्त्री०)	उत्पन्नकरने-
धौत (त्रि०)	धोया गया, पवित्र ।		वाली ।
न		प्रसूति (स्त्री०)	संतान ।
नद (पुं०)	तालाव ।	प्रांश (पुं०)	तेजस्वी ।
नरपुंगव (पुं०)	श्रेष्ठ मनुष्य ।	व	
नव (त्रि०)	नया, नवीन ।	बोद्ध (पुं०)	जाननेवाला ।
नवोढा (स्त्री०)	नई विवाहित ।	भ	
निरूपयंती (स्त्री)	देखती हुई ।	भवित्री (स्त्री०)	होनेवाली ।
निर्वीध (त्रि०)	मूर्ख ।	भव्य (पु०)	धर्मात्मा, श्रेष्ठ ।
नीड (पुं०)	घोसला ।	भेक (पुं०)	मेंडक ।
नृशंस (त्रि०)	क्रूर, मनुष्य-	म	
	घातक ।	मरीचिमालिन् (पुं०)	सूर्य ।

मलीमस (त्रि०) मैला । 'श
 मागध (त्रि०) मगधदेशका । शयालु (त्रि०) सोनेवाला ।
 मानस (पु०) एक तालाब । शशिन् (पु०) चांद, चंद्रमा ।
 मृगराज (पु०) सिंह । शास्त्रलि (पु०) सेमरका पेड़ ।
 मृदु (त्रि०) कोमल । शुभ्र (त्रि०) सफेद, श्वेत ।
 मेध्य (त्रि०) पवित्र । श्यामल (त्रि०) हरो, नीली ।
 मैथिल (त्रि०) मिथलादेशका । श्यामायमान (त्रि०) नीला-
 य होता हुआ ।

यशस्कार (त्रि०) कीर्तिकी करने स
 वाला । सन्मति (पु०) महावीरस्वामी,
 युगल (न०) जोडा, दो । सन्मति (त्रि०) श्रेष्ठबुद्धिवाला ।
 र सलिल (न०) जल ।
 रजत (न०) चांदो । संनिभ (त्रि०) तुल्य, बराबर ।
 रज्जु (पु०) रस्सी । संभव (त्रि०) उत्पन्न हुआ,
 रवि (पु०) सूरज । उत्पत्ति ।
 राजमार्ग (पु०) सडक । सुतीक्ष्ण (त्रि०) बहुत तीखा,
 रुद्ध (त्रि०) रुका हुआ । तेज ।

व सूपकार (पु०) रसोइया ।
 वपुष्मत् (त्रि०) प्राणी, मोटे स्थविष्ठ (त्रि०) अतिस्थूल,
 शरीर वाला । मोटा ।
 वसन (न०) कपड़ा । श्याम्नु (त्रि०) अचल, एक
 वाष्प (न०) आंसू । जगह स्थित ।
 विधि (पु०) भाग्य, ब्रह्मा । स्मृति (स्त्री०) याददास्त ।
 विपन्न (त्रि०) दुःखी । स्वेर (न०) स्वच्छंद ।
 विपुल (त्रि०) बहुत, अति हर्ष (त्रि०) हरणकरने
 विभावसु (पु०) अग्नि, सूर्य । वाला, चौर ।

गुह्य करी— •

भोः गंधवत् पुष्पं । रे नीचं चेतः । विशालः अगुरुः । भोः
सुमधुरं मधु । रे अंधं चक्षुः । रे अकार्यकारि कर्ता । हे सुपयः
सरसी ।

साहित्य परिचय

संस्कृत बनाओ—

किसी समय राजगृह नगरमें (राजगृहे) एक विशाल बौद्ध-
साधुसंघ आया । यह बात महाराज अणिकर्ण भौ जानी ।
अणिक रानीचेलनाके पास गये और साधुओंकी प्रशंसाकी-कि—
“हे प्यारो ! बौद्ध गुरु अतिज्ञानो हैं । उत्कृष्टतत्त्वा आचरण
करते हैं समस्त संसारको देखते हैं । यदि कोई (कश्चित्) उनसे
कुछ पूछता है तो वे सब ज्ञातव्य बातें कहते हैं । आत्माको ध्याते
हैं उसे मोक्षको ले जाते हैं (नयन्ति) एवं यथार्थपदार्थोंका उप-
देश देते हैं । उनका शरीर देदीप्यमान है ।” रानी चेलनाने कहा—
छापानाथ ! यदि वे साधु ऐसे पवित्र और ध्यानी हैं तो मैं भी उनके
दर्शन करूंगी । महाराज ! आप यह बात सत्य मानिये कि
यदि वे साधु ऐसे हो सच्चे होंगे तो मैं बौद्ध धर्मको स्वीकार करूंगी
(स्वीकरिष्यामि) मैं आग्रह नहीं करती कि जैन धर्मको ही धारण
करूँ परंतु विना परीक्षाके मैं इसे नहीं छोड़ूंगी । क्योंकि वे
मनुष्य मूर्ख हैं जो हेयोपादियको नहीं जानते । तत्पश्चात् राजाने
नौकरोंको आज्ञा दी कि (यत्) एक मंडप बनाओ । सेवकोंने
मंडप बनाया । बौद्ध साधुओंने वहां ध्यान प्रारम्भ किया । रानी
भी वहां शीघ्र ही आई और बौद्ध गुरुओंसे पूछने लगी । समीप-
स्थित एक ब्रह्मचारीने कहा कि—हे माता ! समस्त साधु ध्यान
कर रहे हैं । मोक्ष स्थित हैं देह सहित भी सिद्ध हैं इसलिये ये
उत्तर नहीं देते हैं । रानी चेलना कुछ न बोली बाहर आकर

(बहिरागत्य) मंडपको आग द्वारा जला दिया तथा दूर खड़ी हो गई। पश्चात् राजमन्दिरमें चली गई।

हिंदी बनाओ—

राज्ञी चलना वदतिस्म श्रेणिकं प्रति । भोः नरनाथ ! तिजस्व मां, अहमेकां विचित्रामाख्यायिकां (कहानी) गदामि । तां श्रुत्वा मदीयमपराधं निर्णय । नाथ ! अत्र भरतदेशस्था कौशांबी नाम्नी (२) राजते स्म नगरी काचित् । वसुपालो नृपो रक्षति स्म ताम् । तत्र श्रेष्ठिनौ सागरदत्तसुभद्रदत्तनामानौ वैश्यौ परस्परं महतीं मित्रतामुपगतौ । एकदा एकस्थानस्थितौ तौ अन्योन्य—स्नेहवर्षिकाः (परस्परके प्रेमको बढ़ानेवाली) अनेका वार्ता वदन् स्म । स्नेहपराकाष्ठां (प्रेमका बृहद्दर्जा) दर्शयितुकामः (दिखाने की इच्छा वाला) सुभद्रदत्तः सागरदत्तं गदति स्म । “प्रिय सागरदत्त ! यदि भाग्यवशतो ऽहं पुत्रं लप्स्ये त्वं च पुत्रीं लप्स्यसे तदा स पुत्रः तां पुत्रीमेव उद्बध्यते न अन्यां, यदि त्वं पुत्रमहं च पुत्रीं तदापि तथा एव भविष्यति,, इति । इदं श्रुत्वा सागरदत्तो भणति स्म “भवत्कथनमहमवश्यमेव चरिष्यामि” इति । अथ श्रेष्ठिसागरदत्तभार्या वसुमती दैववशतः सर्पाकृतिधारणं भयावहं (डरावने वाला) पुत्रमेकं सूतवती (पैदा करती हुई) । तन्नाम (उसका नाम) वसुमित्रो भवतिस्म एवं सुभद्रदत्तधर्मपत्नी सागरदत्ता चंद्रवदनां (१) मनोहरांगीं सुवर्णवर्णां नानागुण—आकरां (खान) नागदत्ताभिधां (२) सुतामुत्पादयामास (उत्पन्न करती हुई) क्रमशः कुमारी कुमारश्च युवावस्थामधिगतौ । वसुमित्रो नागदत्तामुद्बहते स्म । ततस्तौ सांसारिकसुखमिन्द्रियजन्यमनुभवतः स्म । कदाचित् सागरदत्ता सर्वोत्तमभूषणभूषितां चंद्र-

नादिसुगंधिद्रव्यलिप्तां स्वसुतां नागदत्तां वोच्य क्रंदति स्म । नाग-
दत्ता च तां ईदृशीं विलपन्तीं दृष्ट्वा पृच्छति स्म (पृष्ठवती) “मातः !
किमिदम् ! अद्य मां विलोक्य किं सहसा रोदितवती ? शीघ्रमेव
तत्कारणं वद । सा बहु विलपन्ती एव गदितवती । सुते ! अहं युवा-
वस्थासंपन्नामपि त्वां पतिजन्यसुखविरहितां पश्यामीति क्रंदामि ।
यदि स कुमारो मनुष्याकृतिः कुरूप एव स्यात् [होता] तदा किमपि
दुखं न स्यात् परं त्वत्पतिः स कुमारस्तु सर्पः । अतोऽहं विलपामि ।
नागदत्ताः इमां मातृवार्तामाकर्ण्य [सुनकर] प्रथमं हसति स्म ।
पुनरेवं गदितवती । “जननि ! एतदर्थं त्वं किञ्चिन्मात्रमपि दुःखं
न वह । अहं सकलां (तमाम) स्वकथां वदामि यत्तद्दीय
शयनागारस्थिता (१) एका पेटिका (संदूकी) वर्तते । दिवा (दिनमें)
मत्पतिः (२) नागरूपं लभते नक्तं (रातिको) च ततो वह्निर्निष्क्रम्य
(निकलकर) नराकृतिं वहति । तथा नाना सुखानि अनुभवति ।
सुतासुखनिष्ठतां (निकलो हुई) एतामाश्चर्यान्वितां वार्तां श्रुत्वा
सागरदत्ता (३) तन्माता गदितवती ।

सुते नागदत्ते ! यदि सत्या एषा वार्ता तदा मदुक्तं (मिरा कहना)
आचर । तां मंजूषां (पेट्टी) परिचितस्थानस्थितां कुरु (कर)
एवं मां च दर्शय [दिखला] तदा अहं तां वार्तां सत्यं बोधयामि
जानूंगी]”

नागदत्ता तथा एव अनुष्ठितवती । कुमारः सर्पाकारो भयंकर-
रूपं परित्यक्तवान् सुरूपां नराकारं च लब्धवान् । तदा एव तत्र गूढा
तन्माता तां मंजूषां संगृह्य [लेकर] दग्धवती । ततः स वसुमित्रः
सर्वदा एव मनुष्याकारधारको भवति स्म,, इति ।

इति प्रथमभाग समाप्त ।

शब्दकोष ।

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
अकुलीन (त्रि०)	नीचकुलका ।	क	
अनगारिन् (पु०)	वररहित ।	कर्मकृत् (त्रि०)	काम करनेवाला ।
अनन्यवृत्ति (त्रि०)	जिसका चित्त एक स्थानमें लगाहो ।	कंसपरिमृज् (पुं०)	कृष्ण, कांसिकी साफ करनेवाला, कसेरा ।
अनुज (त्रि०)	छोटा भाई, पिछारसे पैदा होनेवाला ।	कारु (पुं०)	बटई ।
अभिभूत (त्रि०)	तिरस्कृत ।	कुटीर (पुं०)	भोपडी ।
अपेय (त्रि०)	पीनेके अयोग्य ।	कोटपाल (पु०)	कोतवाल ।
अयत्नरमणीय (त्रि०)	स्वभावसे मनोहर ।	क्रय (पुं०)	वेचना, विक्री ।
अर्हणा (स्त्री०)	पूजा, सत्कार ।	ख	
आगंतुक (त्रि०)	आनेवाला	खनित्र (नं०)	फावडा, पृथ्वी खोदनेका शस्त्र ।
	अतिथि ।	ग	
इ		गगन (नं०)	आकाश ।
इन्दु (पु०)	चंद्रमा ।	गरिमन् (पुं०)	वडप्पन ।
		गोत्रभिद् (पुं०)	इंद्र ।
उ		च	
उड्दिद् (पु०)	पेड़, वनस्पति ।	चटिका (स्त्री०)	एक नरहका पत्नी ।
उन्ननस् (त्रि०)	पागल ।	उपदेष्टृ	उपदेशक ।
		चरु (त्रि०)	सुन्दर, अच्छा ।
क		ज	
कृजु (त्रि०)	सरल, सीधा ।	ज्योत्स्ना (स्त्री)	चांदनी ।
एतावत् (त्रि०)	इतना ।	त	
कपोत (पुं०)	कबूतर, परेवा ।	तक्ष (भवा० धा०)	छीलना ।

